

# JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA  
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

1

ROČNÍK 26, 1975

VEDA, VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

# JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA SAV

ROČNÍK 26, 1975

VEDA, VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

## OBSAH

|  |    |
|--|----|
| Na tridsiate výročie oslobodenia . . . . .                                 | 3  |
| Ábel Král: Marxova a Engelsova definícia jazyka . . . . .                  | 5  |
| Viktor Krupa: O dialektickej kategórii vzťahu v jazyku . . . . .           | 13 |
| Katarína Habovštiaková: Z problematiky vývinu slovenskej lexiky . . . . .  | 20 |
| Milan Majtán: Terénne názvy a <i>Slovanský onomastický atlas</i> . . . . . | 31 |

### Diskusia

|  |    |
|--|----|
| Ladislav Dvonč: O terminológii zloženého súvetia . . . . . | 36 |
|--|----|

### Rozhľady

|  |    |
|--|----|
| Ján Horecký: Sovietska diskusia o predmete jazykovedy . . . . .                              | 41 |
| Juraj Furdík—Klára Buzássyová—Ján Bosák: Nové podnety zo sovietskej derivatológie . . . . .  | 51 |
| Šimon Ondruš: Kapitoly z dejín jazykovedy I. Staroindická a starogrécka jazykoveda . . . . . | 73 |

### Správy a posudky

|   |     |
|---|-----|
| Ščerba, L. V.: Jazykovaja sistema i rečevaja dejatel'nost'. J. Rybák . . . . .  | 88  |
| Migirin, V. N.: Jazyk kak sistema kategorij otobraženiija. A. Ráčová . . . . .  | 91  |
| Kosovskij, B. I.: Obščee jazykoznanije. Učenie o slove i slovarnom sostave jazyka. J. Mlacek . . . . .                        | 93  |
| Gabučian, G. M.: Teorija artikla i problemy arabskogo sintaksisa. K. Buzássyová . . . . .                                     | 95  |
| Kondrašov, N. A.: Obščee jazykoznanije 2. Problemy jazykoznanija i metody izučeniija jazyka. J. Ružička . . . . .             | 98  |
| Kočiš, F.: Zložené súvetie v slovenčine. J. Kačala . . . . .  | 99  |
| Jazykovedné štúdie XII. G. Horák . . . . .  | 102 |
| Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. J. Oravec . . . . .                                      | 105 |
| A Magyar Nyelvjárások Atlasza [Atlas madarských nářečí]. F. Sima . . . . .  | 107 |
| Stang, Ch. S.: Lexikalische Sonderübereinstimmungen zwischen dem Slavischen, Baltischen und Germanischen. Š. Ondruš . . . . . | 108 |
| Gordina, V. M.: Fonetika francuzskogo jazyka. S. Ondrejovič . . . . .   | 110 |
| Suprun, A. E.: Lekcii po jazykoznaniju. M. Laciok . . . . .   | 111 |

## СОДЕРЖАНИЕ

|   |    |
|---|----|
| Тридцатилетний юбилей освобождения . . . . .  | 3  |
| Абел Крал: Определение языка у Маркса и Энгельса . . . . .                            | 5  |
| Виктор Крупа: О диалектической категории отношения в языке . . . . .                  | 13 |
| Катарина Хабовштикова: Некоторые проблемы развития лексики словацкого языка . . . . . | 20 |
| Милан Майтан: Оронимы и <i>Славянский ономастический атлас</i> . . . . .              | 31 |

### Дискуссия

|   |    |
|---|----|
| Ладислав Двонч: О терминологии сложного предложения условно-сложного типа . . . . . | 36 |
|---|----|

### Обзор

|   |    |
|---|----|
| Ян Горецки: Советская дискуссия по предмете языкознания . . . . .                             | 41 |
| Юрай Фурдик—Клара Бузашишова—Ян Босак: Новые импульсы из советской дериватологии . . . . .    | 51 |
| Шимон Ondruš: Из истории языкознания I. Староиндейское и старогреческое языкознания . . . . . | 73 |

## NA TRIDSIATE VÝROČIE OSLOBODENIA

*V roku 1975 sa naplňa tridsať rokov od oslobodenia našej vlasti Sovietskou armádou, od konštituovania našej republiky, spoločného štátu Čechov a Slovákov, na nových ekonomických i sociálnych zásadách.*

*Tridsať rokov budovania Československej socialistickej republiky je svedectvom nebývalého rozkvetu nášho života, je dôkazom životaschopnosti nášho ľudu, ale i potvrdením socialistických princípov budovania spoločnosti.*

*Zaraďiť do širokého rámca všestranného rozvoja našej vlasti aj rozvoj československej vedy a špeciálne jazykovedy nie je ťažké. Už pri spomienke na tridsiate výročie Slovenského národného povstania sme sa pokúsili o takéto zaradenie. Poukázali sme na tri zložky, ktoré boli charakteristické pre Slovenské národné povstanie, na jeho zložku slovenskú, československú a medzinárodnú. Analogicky sme aj pri hodnotení slovenskej jazykovedy upozornili na jej zložku čisto národnú, na jej vzťahy k českej jazykovede a na jej súvislosti s výsledkami celosvetového jazykovedného bádania.*

*Na tieto tri fakty nadväzujeme aj dnes, keď sa pristavujeme pri tridsiatom výročí oslobodenia, a uvedomujeme si ich ďalekosiahly význam.*

*Práve v súhre spomenutých troch okolností sa mohla slovenská jazykoveda rozvíjať tak úspešne, že dnes sa môže dôstojne postaviť po bok i jazykovede väčších národov. Slovenská jazykovedná produkcia sa už hodnotila na iných miestach a v iných súvislostiach. Právom sa poukazovalo na veľké diela, ako je Slovník slovenského jazyka, Veľký rusko-slovenský slovník, Morfológia slovenského jazyka, Atlas slovenského jazyka, Dejiny slovenského jazyka, na desiatky monografických prác, na stovky časopiseckých štúdií. Rovnako sa právom hodnotili aj úspechy v upevňovaní jazykového vedomia a vedomého kultivovania spisovnej slovenčiny. Treba si však pripomenúť aj inštitucionálne zabezpečenie, ktoré dostala jazykoveda v oslobodenej vlasti, a to v akademických i vysokoškolských pracoviskách. Bez týchto pracovísk by nebolo možno realizovať veľké kolektívne práce, ktoré si vyžadujú širokú materiállovú základňu. Nemožno obísť ani široké publikačné možnosti, ktoré majú slovenskí jazykovedci vo Vydavateľstve SAV, ale najmä v časopisoch a zborníkoch, ktoré vydáva akademické vydavateľstvo i vysokoškolské pracoviská.*

Dôležitá je však aj skutočnosť, že v uplynulých tridsiatich rokoch si slovenská jazykoveda našla primerané a pevné miesto v rámci spoločenských vied i v rámci celej československej vedy. Prírodné, že toto úsilie nebolo sprevádzané len úspechmi. Takisto ako ostatné spoločenské vedy prešla i slovenská jazykoveda búrlivým metodologickým kvasom. Ako sa už konštatovalo pri iných príležitostiach, slovenskí jazykovedci pracovali jednak mladogramatickými metódami, jednak sa opierali o výsledky štrukturalizmu. Postupne sa orientovali aj vo svetovom prúde novších jazykovedných metód, no menej pozornosti venovali hľadaniu filozofických základov týchto metód a ich hodnoteniu. Pri úvahách o každodennom používaní jazyka podliehali na jednej strane pozitívizmu a politickému voluntarizmu, na druhej strane sa len ťažko vymaňovali z priamočiareho hodnotenia jazykových javov.

Treba však konštatovať, že slovenskí jazykovedci si začínajú ostro uvedomovať naznačené problémy metodológie i hodnotenia jazykových javov. Výraznejšie sa tento pohyb prejavil už na celoštátnom seminári r. 1973, pokračuje ďalšími diskusiami a štúdiami. Diskusie sa vedú vecne a poučene, majú jediný cieľ: dopracovať sa jasných marxistických pozícií. Pritom je potešujúce, že diskusie sa neobmedzujú na slovenský alebo československý rámec. Nadväzujú sa kontakty s jazykovedcami ostatných socialistických krajín, sledujú sa výsledky ich výskumov a diskusií. Ukazuje sa, že hlavné úsilie treba zamerať na kolektívne vypracovanie jasnej marxistickej koncepcie jazyka, na osvetľovanie základných kategórií jazyka ako nástroja myslenia a dorozumievania, ako aj na vymedzenie miesta jazyka v súčasnej spoločnosti i vo vývine tejto spoločnosti.

Z úvah o mieste jazyka a jazykovedy v rozvitej socialistickej spoločnosti vyplývajú aj hlavné úlohy našej jazykovedy. Predovšetkým sa jej kladie úloha analyzovať doterajšie výsledky a princípy, využiť poznatky marxisticko-leninskej filozofie a vypracovať takú teóriu spisovného jazyka a jeho kultúry, ktorá by jasne ukázala fungovanie jazyka v socialistickej spoločnosti a vytýčila kritériá pre hodnotenie tohto fungovania. Ukazuje sa, že jedným z hlavných kritérií tohto fungovania bude komunikatívna efektívnosť vo vlastnom národnom spoločenstve i v spoločenstve socialistických národov a štátov, dosahovaná takými prostriedkami, ktoré nebudú narúšať špecifické črty jazyka ani jedného socialistického národa.

Tridsiate výročie oslobodenia našej vlasti nám nie je len príležitosťou na hodnotenie dosiahnutých výsledkov, ale aj vhodným momentom na vytyčovanie ďalších cieľov a úloh.

## Z PROBLEMATIKY MARXISTICKEJ DEFINÍCIE JAZYKA

ÁBEL KRÁL

## I.

Jazyk je jedným z najzákladnejších predpokladov vývinu a jestvovania človeka a spoločnosti. Bez jazyka by nemohla vzniknúť a rozvíjať sa ľudská spoločnosť a bez dobre fungujúceho spisovného jazyka si nevieme predstaviť ani všestranné rozvíjanie, kultúrny rast a ekonomické napredovanie socialistickej spoločnosti.

Jazyk je veľmi zložitý jav. Súvisí s mnohými inými javmi v ľudskej spoločnosti a plní viaceré funkcie. Odôvodnene sa hovorí, že jazyk je mnohotvárný a „mnohoaspektový“ (Zvegincev, 1962, s. 51).

Pojem jazyka je základným a najvšeobecnejším pojmom jazykovedy. Je pochopiteľné, že sa lingvistika, ale aj niektoré iné disciplíny (napr. psychológia, teória komunikácie a iné) sústavne vracajú k tomuto pojmu. Uvažuje sa o podstate jazyka, vyratávajú sa jeho funkcie a špecifické vlastnosti, hľadá sa všeobecne prijateľná definícia jazyka, ktorá by implikovala najvšeobecnejšie poznatky o jazyku (Coseriu, 1970, s. 22, 29; Kainz, 1967, s. 67; Malmberg, 1967, s. 177—178; Martinet, 1968, s. 13—14, 20—29; a i.). Ako je tiež známe, jestvuje veľké množstvo definícií jazyka (pozri Zvegincev, op. cit., s. 6—10), no sú to zväčša definície, ktoré vystihujú (alebo zdôrazňujú) iba niektorú zo základných vlastností alebo niektorú z viacerých funkcií jazyka.

Netreba dokazovať, že od teoretického prístupu k tomuto základnému lingvistickému pojmu musí závisieť celková filozofická koncepcia i metodológia lingvistiky, alebo skôr naopak, že práve v definícii jazyka sa odráža filozofická (ontologická) koncepcia, s ktorou jednotliví autori alebo celé lingvistické školy pristupovali a pristupujú k skúmaniu a opisu jazyka, teda najmä to, či ich prístup je idealistický, alebo materialistický, resp. dialekticko-materialistický (porov. Solncev, 1971, s. 9; Zvegincev, op. cit., s. 6, 11). K otázke pojmu a definície jazyka sa musí vracat aj naša jazykoveda.

Je pochopiteľné, že v marxistickej lingvistike vychádzame aj pri riešení tohto problému zo štúdia klasikov marxizmu-leninizmu. Uvedomujeme si, že v dielach klasikov marxizmu-leninizmu nie je iba analýza ekonomických a sociálnych problémov obdobia pred vznikom prvého socialistického štátu a na začiatku jeho jestvovania, ale aj základ a východisko komplexného vedec-

kého výkladu javov sveta a spoločnosti. V týchto dielach je živý a stále inšpirujúci základ aj pre rozvíjanie teoretických koncepcií súčasnej vedy a špeciálne aj jazykovedy. Pokúsime sa to ukázať na analýze pojmu a definície jazyka.

## II.

K Marx a F. Engels definovali jazyk (v citovanom preklade je použitý termín „reč“) takto: „Reč je práve taká stará ako vedomie — reč je praktické vedomie, existujúce aj **pre iných ľudí, teda** aj pre mňa samého až teraz existujúce skutočné vedomie; **reč, práve tak ako vedomie, vzniká až z potreby, z nevyhnutnosti styku s inými ľuďmi**“ (Marx—Engels, 1961, s. 32).

Táto definícia (čiastočne aj charakteristika jazyka) je všeobecne známa. Uvádza sa a vychodí sa z nej aj v našich príručkách (pozri Pauliny—Ruzička—Štola, 1968, s. 5), ale **aj v iných** teoretických i materiálových **prácach**. No vidí sa nám, že sa často chápe zúžene, a preukazne málo sa uvažuje o jej adekvátnosti najelementárnejším poznatkom o jazyku, resp. o jej súvislosti s niektorými inými definíciami (alebo charakteristikami) jazyka. Hladá sa v nej najmä zdôraznenie spojitosti jazyka s myslením a s prejavovaním myslenia navonok, a to v súhlase s výrokom V. I. Lenina, že „jazyk je najdôležitejší prostriedok styku ľudí“ (Lenin, 1956, s. 364). Tak sa potom jazyk definuje jednoducho ako nástroj myslenia a dorozumievania.

Takéto chápanie jazyka bezpochyby odráža jednu zo základných a najdôležitejších vlastností jazyka: funkčnú stránku nástrojovosti v jej dvoch vzťahoch — vo vzťahu k myslieniu a vo vzťahu k prejavovaniu myslenia v spoločnosti, t. j. aj k výmene myšlienok, k dorozumievaniu (dnes by sme trochu všeobecnejšie mohli hovoriť o komunikácii).

Ide nám práve o to, aby sa takáto definícia nechápala mechanisticky, ako nás na to zvädza pojem „nástroja“ a „nástrojovosti“. Vtedy by sme sa totiž mohli dostať do protirečení s tými poznatkami, v ktorých sa poukazuje **na ďalšie — a treba zdôrazniť, že nie nepodstatné vlastnosti a funkcie jazyka. Také vlastnosti a funkcie sú materiálnosť, historickosť, sociálnosť a komunikačnosť** jazyka, jeho **znakový charakter a systémovosť** (Golovin, 1973, s. 10—17; Erhart, 1973, s. 7 a i.). Treba si však položiť aj otázku, či (a nakoľko) definícia jazyka u klasikov marxizmu-leninizmu vystihuje (alebo implikuje) tieto najzákladnejšie vlastnosti a funkcie jazyka, alebo či im neprotirečí.

## III.

1. V citovanej definícii sa na prvom mieste vyzdvihuje vzťah jazyka a vedomia, a pretože myslenie je **súčasťou** vedomia, poukazuje sa v nej súčasne

aj na **vzťah jazyka a myslenia**. To je klasické, všeobecne prijímané konštatovanie lingvistickej i nelingvistickej literatúry. No jazyk a vedomie (resp. myslenie) sa v tejto definícii nestotožňujú, čím je táto definícia tiež v úplnej zhode so všeobecne uznávanými faktami.

V definícii Marxa a Engelsa sa jazyk nedefinuje ako vedomie vôbec, ale ako *praktické vedomie*, t. j. ako použiteľné vedomie, ako vedomie orientované navonok, vypracúvané, prejavujúce sa a určené na použitie v sociálnej interakcii, v spoločenskom styku. Formulácia, že jazyk je „praktické vedomie existujúce aj pre iných ľudí“, znamená jednak to, že je špecifickou a základnou formou, ako sa prejavuje vedomie, no okrem toho aj to, že jazyk je forma jestvovania spoločenského, nadindividuálneho vedomia. Marxova a Engelsova definícia neprípúšťa ani odtrhávajúce jazyka od vedomia, ani ich stotožňovanie.

2. V Marxovej a Engelsovej definícii sa ďalej hovorí, že jazyk je práve taký starý ako vedomie. Znamená to, že jazyk i vedomie (a myslenie) vznikali súčasne, azda paralelne, ale nie nezávisle. Jazyk a vedomie sú špecifické produkty človeka a spoločnosti. Vzťahy medzi vedomím a jazykom, medzi slovom a myslením sú produktom ľudskej existencie (Vygotskij, 1970, s. 45). Bez odrážacej schopnosti človeka a bez vedomia by nebolo obsahu na sprostredkovanie, no bez sprostredkúvania (komunikácie) by sa nemohli ustáliť a zadržať obsahy vedomia — keby chýbal prostriedok na ich sprostredkúvanie, chýbal by impulz (a prostriedok) na ich spoločenské dopracovanie, ale aj prostriedok na ich fixovanie vo vedomí subjektu. Jestvovanie takéhoto prostriedku pomáha teda rozvoju samého vedomia. Pravda, ani vedomie ani myslenie nie je identické s rečou — obidvoje má aj nejazykové zložky (resp. formy; Hyhlík—Nakončný, 1973, s. 64). Preto hovoríme, že nejestvuje totožnosť jazyka s myslením. Jazyk a vedomie (myslenie) kvalifikujeme ako dialektickú jednotu, ich vzťah ako dialektický vzťah.

3. Ako sme povedali, „praktické vedomie existujúce aj pre iných ľudí“ je prejavujúce sa, t. j. sprostredkovateľné vedomie. Toto sprostredkovanie sa uskutočňuje ako odovzdávanie myšlienok a obsahov vedomia, ako dorozumievanie prostredníctvom zvukovej reči. V dorozumievaní sa manifestuje komunikačná funkcia jazyka, čo Marx a Engels vysvetľujú dodatkom, že podobne ako vedomie vzniká jazyk z nevyhnutnosti styku s inými ľuďmi, a V. I. Lenin zasa konštatáciou, že jazyk je najdôležitejší nástroj ľudského styku.

4. Je skoro zbytočné z Marxovej a Engelsovej definície jazyka osobitnými úvahami odvodzovať, že k podstate jazyka patrí aj jeho materiálnosť. Práve materiálnosť je tá stránka jazyka, ktorú každý jeho používateľ bezprostredne vníma svojimi zmyslami ako hociktoré iné (fyzikálne) podobné javy objektívnej skutočnosti. Keby jazyk nebol materiálny, nemohol by plniť komunikačnú funkciu, ale ani funkciu tvoríť spoločenské vedomie a funkciu upevňovať



obsahy vedomia v subjekte. Oslobodenie vedomia od totality a **jedinečnosti** bezprostredne vnímaného objektu je predpokladom zovšeobecnenia a abstrakcie a vyzdvihnutie abstrakcie na princíp spracúvania objektívnej skutočnosti vo vedomí mohol umožniť iba iný „predmet“ — zvuková reč.

Komunikačné spojenie dvoch hovoriacich (komunikantov) nemôže byť iné ako fyzické. Na to slúžia zvuky reči a z nich odvodené (o ne sa opierajúce a predpokladajúce ich) také komunikačné nástroje, ako je napríklad písmo, najmä hláskové a slabičné písmo. „Praktické vedomie“ je založené na princípe materiálnosti.

5. Myslenie je viazané na mozog, uskutočňuje sa v zložitých procesoch mozgovej činnosti, ktorej základ tvoria neurofyziologické deje. No ani materiál myslenia, ani jeho produkty nemôžeme stotožniť s mechanizmom neurofyziologických dejov v mozgovej hmote a s **procesom myslenia**. Produkty myslenia sú uvedomované ideálne objekty ako obrazy (odrazy) materiálneho vo vedomí človeka alebo v istej teoretickej interpretácii ako kópie originálov, t. j. kópie objektívnej skutočnosti (Ponomarev, 1967, s. 17, 35—36, 55, 97—98 atď.). Materiálnosť jazyka, ako sme o nej hovorili doteraz, a ideálnosť myslenia tvoria ďalší protiklad. Lenže je to špecifický protiklad, zahrňujúci dialektickú jednotu konkrétneho a abstraktného, jednotlivého a všeobecného, materiálneho a ideálneho v samom jazyku. K tomu uvedieme niekoľko poznámok.

Podobne ako sa procesy analýzy a syntézy, zovšobecňovania, **abstrakcie** a „idealizácie“ uskutočňujú pri odrážaní inej objektívnej **skutočnosti**, uskutočňujú sa aj pri odrazovom spracúvaní (pri počúvaní a vnímaní) zvukovej reči. Bez toho by v skutočnosti zvuky reči ani nemohli plniť svoju spoločenskú (komunikačnú) funkciu, lebo z fyzikálneho hľadiska konštatujeme, že každý hovoriaci tvorí iné, odlišné zvuky. To, čo je v konkrétnom a jedinečnom rečovom akte vo zvukoch reči odlišné, osobitné, individuálne a jedinečné (šťasti potom aj nejazykové a v inom rozsahu zasa nekomunikačné alebo komunikačne irelevantné), musí sa v procese jazykového dorozumievania osobitne spracovať a eventuálne aj vylúčiť. V komunikačnom akte sa od tohto „zvláštneho“ musí „odhliadnuť“ — v jedinečnom sa musí nájsť všeobecné, t. j. sociálne (spoločensky) platné. Toto „odhliadanie“ sa uskutočňuje ako zovšobecňovanie a abstrakcia, azda ako porovnanie jedinečného so všeobecným, t. j. sociálnym (v spomenutej psychologickej interpretácii ako „súvzťažnosť kópie s originálom“ — Ponomarev, op. cit., s. 29), čiže ako **subjektívne spracovanie dvoch stránok predmetu: jeho variantnosti a invariantnosti (porov. výklad V. M. Solnceva o variantoch a invariantoch; 1971, s. 211—218).**

Z ontologického hľadiska predstavuje teda už sám jazyk ako zvukový fenomén spojenie jednotlivého a všeobecného, materiálneho a ideálneho, čiže jednotu konkrétnych a neopakovateľných zvukových radov a ich interpretácií, ktoré na prvom stupni spracúvania prijatého zvukového signálu predpokla-

dajú procesy zovšeobecňovania a abstrakcie, a to v súlade so spoločenskou praxou a so spoločenským poznaním. (O pojme „spoločenské poznanie“ pozri Ponomarev, op. cit., s. 83—86.) Bez tejto jednoty jazyk **nemôže** jestvovať. Prvotné a východiskové je tu, pravdaže, „jazykovo materiálne“ — fyzické zvuky reči ako súčasť objektívnej reality (odrážaného), ktorá nezávisí od odrážajúceho (Lenin, 1958, s. 108), hoci vo funkcii rečového signálu je to objektívna realita, ktorú produkuje (ako **fyzikálne jedinečný** a neopakovateľný jav) človek. Prvotnosť materiálneho v reči ako **elementárneho princípu** komunikácie dokumentuje aj fylogenetický vývin reči (Vygotskij, op. cit., s. 253, 257—258). V materiálnosti reči sa vôbec vidí rozhodujúci činiteľ špecifickosti rečovej komunikácie (porov. Martinet, op. cit., s. 20).

6. Dialektická protirečivosť a jednota materiálneho a ideálneho v jazyku **súvisí s** komunikačnou determinovanosťou človeka, s nevyhnutnosťou jeho „styku s inými ľuďmi“. V tomto styku, t. j. pri plnení sociálnej funkcie vzniká a **vypracúva** sa pomocná odrazová funkcia jazyka, čiže vzniká „druhotný materiálny systém“ (Solncev, 1971) alebo „druhotný model“ (Ponomarev, 1967), a spolu s tým aj zovšeobecňujúca schopnosť ľudského vedomia (Vygotskij, op. cit., s. 45). Jeho účinnosť je **absolútne sociálne** determinovaná: sprostredkovanie obsahu vedomia (oznámenie) jazykom je iba natolko účinné a presné, nakoľko všetci účastníci komunikácie interpretujú konkrétne jazykové použitie rovnako, nakoľko mu rovnako „rozumejú“. A práve v týchto sociálnych interakciách, ktoré majú svoj prvopočiatok v praktickej činnosti, v práci, vyvíja sa aj samo vedomie aj spoločenské poznanie. Najvšestrannejším a najdokonalejším prostriedkom na uskutočňovanie týchto interakcií je zvuková reč. Tak sa zvuková reč stáva aj **nástrojom** spoločenského poznania, aj jeho interindividuálneho sprostredkúvania, aj nástrojom jeho ukladania vo vedomí subjektov (hovoriacich), čiže aj nástrojom objektivizácie obsahov subjektívneho vedomia (Ponomarev, op. cit., s. 92—93) a „najbezprostrednejším výrazom historickej podstaty ľudského vedomia“ (Vygotskij v interpretácii Feuerbacha; op. cit., s. 293).

7. Skutočnosť, že „jazyk je praktické vedomie“ znamená teda, že jazyk je jav *sociálny*, že je súčasne jav *materiálny* a že plní *komunikačnú funkciu*. Z formulácie, že „reč je praktické vedomie existujúce aj pre iných ľudí, teda aj pre mňa samého až teraz existujúce skutočné vedomie (podč. *A. K.*), možno ďalej logicky odvodiť, že aj sám jazyk je *dialektická jednota materiálneho a ideálneho*, konkrétneho a všeobecného. Konečne je evidentné, že jazyk ako sociálny jav je súčasne aj jav *historický*: vznikol, vyvíjal sa a vyvíja spolu so vznikom a vývinom ľudskej spoločnosti.

Ako vidieť, komunikatívnosť, materiálnosť, sociálnosť a historickosť jazyka možno a treba odvodzovať z toho, že „jazyk je praktické vedomie“. Dialektickosť materiálnosti a ideálnosti jazyka tiež súvisí s týmto základným konšta-

tovaním Marxa a Engelsa, no v ich definícii sa takmer explicitne vyjadruje vo výkladovej časti definície, kde sa hovorí, že jazyk je praktické vedomie „existujúce aj pre iných ľudí, teda aj pre mňa samého až teraz existujúce skutočné vedomie“. Dialektickosť materiálnosti a ideálnosti jazyka je najvšeobecnejšou interpretáciou individuálnosti a jedinečnosti generovania zvukového signálu reči ako sociálne fungujúceho komunikačného nástroja.

V Marxovej a Engelsovej definícii jazyka nie sú už tak zreteľne obsiahnuté znakovosť, systémovosť a kódový charakter jazyka. No táto definícia im neprotirečí, ba podľa nášho úsudku ich istým spôsobom tiež implikuje. Týka sa to najmä pojmu znakovosti jazyka.

8. Znaková (semiotická) funkcia jazyka vyplýva zo súvislosti, nadväznosti a podmienenosti pojmov tohto radu: odrazové procesy — zovšeobecňovanie a abstrakcia — vedomie a jazyk — materiálnosť a komunikačná funkcia jazyka — sociálnosť (jazyka a myslenia).

V tomto rade sa jazyk dostáva do dvoch základných súvislostí: 1. do súvislosti s vedomím a procesmi myslenia, 2. do súvislosti so sociálnou determinovanosťou človeka a ľudského vedomia. Ako sme už uviedli, prvá súvislosť je daná tým, že „skutočné vedomie“ nejestvuje bez spojitosti s jazykom ako s „praktickým vedomím“ (jednoznačne najmä vtedy, keď problém posudzujeme geneticky). Druhá súvislosť vyplýva zasa z nevyhnutnosti spoločenskej koordinácie činností človeka, v ktorej jazyk plní rozhodujúcu úlohu. Z oboch súvislostí vyplýva, že jazyk musí plniť úlohu *sprostredkovateľa* — sprostredkovateľa v spoločenskej koordinácii činností a sprostredkovateľa medzi subjektívnym vedomím a objektívnou skutočnosťou, resp. medzi subjektívnym vedomím a spoločenským poznaním. Plnenie týchto funkcií evidentne predpokladá, že jazyk musí dajakým spôsobom signalizovať, symbolizovať alebo priamo nahrádzať objektívnu skutočnosť a že sa doňho môže „ukladať“ spoločenské poznanie o objektívnej skutočnosti.

Jazyk má práve tú schopnosť (vlastnosť), že môže sprostredkovať obsahy subjektívneho vedomia a výsledky spoločenskej praxe pri odrážaní (poznávaní) objektívnej skutočnosti napr. tak, že isté jazykové prvky (napr. slová) sa môžu spájať s istými obsahmi a materiálne „obaly“ týchto obsahov sa môžu interindividuálne transportovať ako zvuky, a to ako jedinečné a z fyzikálneho hľadiska neopakovateľné zvuky. Pritom je očividné, že v tej miere, ako tieto obsahy odrážajú objektívnu skutočnosť, použité jazykové prostriedky, navonok sa prejavujúce ako zvukové javy, nahrádzajú (zastupujú) v komunikačnom akte vlastne samu skutočnosť. V tomto zmysle jazyk „zhmotňuje“ výsledky spoločenskej praxe a sprostredkúva ich v spoločnosti. To je tá všeobecne známa skutočnosť, že pomocou zvukovej ľudskej reči môžeme komunikovať aj o objektívnej skutočnosti, ktorú v procese komunikácie nemôžeme bezprostredne zmyslovo vnímať a odrážať, že môžeme komunikovať aj

o veciach fyzicky neprítomných (podobne o javoch, vlastnostiach, vzťahoch atď.). A to je možné práve preto, že jazyk súvisí s vedomím a že je v komunikácii materiálne (fyzicky) prítomný, že sám tvorí dialektickú jednotku materiálneho a ideálneho, takže môže byť nástrojom myslenia subjektu i nástrojom komunikácie v spoločnosti — jazyk akoby stál medzi vedomím a objektívnou skutočnosťou a akoby ich spájal. A keďže procesy používania materiálnych prostriedkov na orientáciu ich používateľov na iné javy (objekty) všeobecne interpretujeme ako semiózu a príslušné materiálne prostriedky ako znaky (veci zastupujúce iné veci), z tohto hľadiska a v tomto rozsahu môžeme aj procesy rečovej komunikácie kvalifikovať ako semiotické procesy a materiálne prostriedky reči ako znaky. (V tomto kontexte nie je dôležité, či sa jazykové znaky definujú unilaterálne alebo bilaterálne.)

Usudzujeme, že Marxova a Engelsova definícia jazyka vôbec neprotirečí ani znakovej interpretácii jazyka. Naopak, klasikom marxizmu-leninizmu sa podarilo prístupit k problematike pojmu a definície jazyka práve na tom najkritičnejšom mieste: v jadre ich definície jazyka nachádzame východiská ku všetkým najelementárnejším poznatkom o jazyku, medzi nimi aj k poznatku, že jazyk možno interpretovať ako semiotický jav.

9. Tento záver platí podľa nášho úsudku aj napriek tomu, že v Marxovej a Engelsovej definícii jazyka nie je zreteľne vyjadrená (implikovaná) tá vlastnosť jazyka, ktorá sa spája s pojmom systémovosti a kódu.

Keby sme chceli dokázať prijateľnosť tejto definície aj z hľadiska systémovej povahy jazyka, zrejme by sme museli odpovedať na otázku, či jestvuje dajaké organizované usporiadanie tých elementov obsahu vedomia (resp. myslenia), ktoré sa majú jazykovo sprostredkúvať, napr. či jestvuje organizované usporiadanie pojmov. Tam by potom bolo aj východisko na vysvetlenie pojmu kódu a jeho súvislosti s fungovaním jazyka (s generovaním jazykových správ).

Pretože sa o systémovej usporiadaní a štruktúrnych vzťahoch pojmov vo vedomí z psychologického hľadiska už dávnejšie nepochybuje (porov. Vygotskij, op.cit., s. 193—195, 226—227 n.), usudzujeme, že Marxova a Engelsova definícia jazyka fakticky implikuje aj lingvistický výklad systémovej povahy jazyka s nasledujúcou nevyhnutnosťou pojmu kódu ako súboru pravidiel.

#### IV.

Naše poznámky, pravdaže, nevyčerpávajú rozsiahlu a neobyčajne komplikovanú problematiku pojmu a definície jazyka. Pokúsili sme sa iba o dôkaz, že v marxistickej jazykovede možno veľmi dobre vychádzať zo základnej Marxovej a Engelsovej definície jazyka ako „praktického vedomia“. V zhode s Marxom, Engelsom a Leninom mohli by sme podľa predchádzajúcich poznámok pokladať azda za prijateľnú takúto definíciu jazyka:

*Jazyk je praktické vedomie človeka prejavujúce sa v spoločenskom dorozumievaní. Jazyk je spoločenský nástroj racionálneho a komunikačne primeraného zachytávania objektívnej skutočnosti subjektom, nástroj myslenia a dorozumievania.*

*Kabinet fonetiky*

*Filozofická fakulta Univerzity Komenského*

*Bratislava, Gondova 2.*

#### Bibliografia

COSERIU, E.: Sprache. Strukturen und Funktionen. 1. Aufl. Tübingen, E. Petersen 1970. 232 s.

ERHART, A.: Úvod do obecné a srovnávací jazykovědy. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1973. 227 s.

GOLOVIN, B. N.: Vvedenie v jazykoznanije. 2. izd. Moskva, Vysšaja škola 1973. 319 s.

HYHLÍK, F.—NAKONEČNÝ, M.: Malá encyklopedie současné psychologie. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1973. 286 s.

KAINZ, F.: Psychologie der Sprache. 1. Grundlagen der allgemeinen Sprachpsychologie. 4. Aufl. Stuttgart, F. Enke 1967. 373 s.

LENIN, V. I.: O práve národov na sebaurčenie. Spisy 20. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry 1956. 558 s.

LENIN, V. I.: Spisy 14. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry 1958.

MALMBERG, B.: Structural linguistics and human communication. 2. ed. Berlin—Heidelberg—New York 1967. 213 s.

MARTINET, A.: Synchronische Sprachwissenschaft. 1. Aufl. München, Max Hueber Verlag 1968. 212 s.

MÁRX, K.—ENGELS, F.: Nemecká ideológia. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry 1961. 96 s.

PONOMAREV, J. A.: Znanija, myšlenije i umstvennoje razvitije. 1. izd. Moskva, Prosveščenie 1967. 262 s.

SOLNCEV, V. M.: Jazyk kak sistemo-strukturnoje obrazovanije. 1. izd. Moskva, Nauka 1971. 291 s.

VYGOTSKIJ, L. S.: Myšlení a řeč. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970. 295 s.

ZVEGINCEV, V. A.: Očerki po obščemu jazykoznaniju. 1. izd. Moskva, Izdatelstvo Moskovskogo universiteta 1962. 382 s.

#### MARX AND ENGELS' DEFINITION OF LANGUAGE

##### Summary

The author reproduces the well known definition of language formulated by Marx and Engels, according to which language is a „practical awareness“. He tries to show that from the fundamental conception of their definition of language we may derive all the basic characteristics and functions of language as they are usually classified in linguistic writings. (Language is material, historical, social and communicative. It has the quality of signs, it is a system and a code.) Starting with the analysis of Marx and Engels and then Lenin's definition of language he formulates his own definition of language in this way: Language is a practical awareness of man which manifests itself in social understanding. Language is a social instrument, rational and communicatively adequate to enable a person to appreciate an objective reality, it is an instrument of thought and understanding.

## O DIALEKTICKEJ KATEGÓRII VZŤAHU V JAZYKU

VIKTOR KRUPA

Hoci základné otázky jazyka sú životne dôležité nielen pre jazykovedu, ale aj pre filozofiu, logiku, antropológiu, literárnu vedu, históriu, psychológiu a pre ďalšie disciplíny, nemožno tvrdiť, že sú vyriešené uspokojivo. Teórii jazykovedy sa **nevenovala** dostatočná pozornosť, a preto sa lingvistika v minulosti neraz metodologicky opierala o vyspelejšie vedecké disciplíny, či už **to bola** biológia, psychológia, **logika** alebo matematika. Zásadný obrat priniesla až **znaková** teória, ktorá **definitívne** skoncovala s mladogramatizmom. Zároveň umožnila aplikáciu niektorých základných princípov **systémovej** metódy, v **znamení** ktorej sa uskutočnila metodologická revolúcia vo všetkých odvetviach vedy. Tu treba zdôrazniť, že kategória systému nie je **výtvorom** štrukturalistov ani súčasných predstaviteľov všeobecnej teórie systémov. Štrukturalizmus ako metódu treba dnes pokladať za **prekonaný** novším vývinom: ako svetový názor alebo ideológia je nezlučiteľný s marxizmom. Pojem systému však vo vede zostáva; základy systémového prístupu, v ktorom sa objekt skúmania chápe ako štrukturovaný, položili ešte K. Marx a F. Engels v **minulom** storočí (pozri v zborníku *Sense et usages du terme structure*, 1962).

† **Systém** je taký súbor prvkov, ktoré sú **pospájané** dovedna súborom určitých **vzťahov**. Teda dialektická kategória vzťahu patrí medzi **ústredné** pojmy teórie systému. To však **neznamená**, že by sa vzťah **mal** **absolutizovať** na úkor **substancie** čiže prvkov, alebo **redukovať** na opozíciu, ako **to robili** niektorí štrukturalisti. Naopak, marxistické **hládisko** nás **zaväzuje** pri výskume **objektu**, v našom prípade **jazyka**, **brať** do úvahy **substanciu** i **vzťahy**, lebo **obidvoje** sa navzájom **podmieňujú**.

Podľa sovietskeho filozofa A. S. Ujomova (1963, s. 51) vzťah je to, čo **vytvára** vec z danej množiny prvkov. Kategória vzťahu je **zložitejšia** a **abstraktnejšia** ako kategória objektu alebo vlastnosti. Vzťahy existujú na **ontologickej** i **gnozeologickej** rovine. Inakšie **povedané**, keď skúmame a opisujeme objekt, **vzťahy**, ktoré sú **preň** charakteristické, **nekonštruujeme** svojvoľne, ale **ich objavujeme**. Súčasne si treba uvedomiť, že každý objekt možno skúmať z **viacerých** aspektov. O **voľbe** aspektu rozhoduje osoba, ktorá objekt skúma, a **cieľ** výskumu. Subjekt je teda neodmysliteľnou zložkou poznávacieho procesu.

Hoci vzťahy nie sú bezprostredne zmyslovo vnímateľné, sú zásadne dôležité pre objekt, lebo ten nemôže existovať mimo vzťahov k druhým objektom, ani bez vnútorných vzťahov medzi zložkami objektu. Žiaľ, teória vzťahov je ešte v začiatkoch a logika sa dosiaľ zaoberala predovšetkým binárnymi vzťahmi. Je otáznosť, či s binárnym princípom vystačíme v jazyku, kde sa často stretávame s polydimenzionálnymi vzťahmi, ktoré sa nedajú uspokojivo zredukovať na binárne. V tejto súvislosti si treba povšimnúť poznámku V. Filkorna (1960, s. 49): „Nazdávame sa, že doterajšia veda skúma len také systémy, kde množina vzťahov je spočetná.“ Táto poznámka vrhá svetlo napríklad aj na intuitívne zreteľný rozdiel v stupni **systémovej** organizovanosti a celistvosti medzi fonológiou na jednej strane a sémantikou na druhej strane. Preto má zmysel klasifikovať systémy na základe stupňa ich vnútornej organizovanosti. Fonologické systémy sa vyznačujú pomerne malým a pevným počtom členov, pospájaných dovedna ešte menším súborom presne vypočítateľných vzťahov. Takéto systémy sa vyznačujú vysokým stupňom celistvosti, sú pomerne stabilné, uzavreté a dobre odolávajú vonkajším vplyvom. V tomto smere sa fonologickým systémom podobajú gramatické systémy. Naproti tomu slovník zahrnuje neporovnateľne väčší počet prvkov, a hoci sa v ňom vyskytujú ohniská pevnejšej organizovanosti, na najvyššej úrovni sa vyznačuje nízkou celistvosťou. Veľmi početnú množinu prvkov (najmenej niekoľko desiat tisíc) spája dovedna veľmi voľným spôsobom početná množina vzťahov, ktoré sú ťažko spočítateľné, presahujú pamäťovú kapacitu používateľa jazyka, a preto slovník jazyka ľahko podlieha vplyvom zvonka.

Vzhľadom na mimoriadnu zložitú prírodu jazyka nemôžeme tvrdiť, že priame vzájomné vzťahy spájajú všetky jeho prvky. Táto skutočnosť však nijako nevylučuje jazyk z triedy systémov. „Aby množina  $D$  bola systémom, t.j. aby ako prvok patrila do triedy systémov  $S$  (aby teda platilo  $D \in S$ ), nie je potrebné, aby každý prvok množiny  $D$  mal určitý vzťah ku každému (inému) prvku množiny  $D$ . Táto podmienka nie je nevyhnutná vtedy, keď prvky množiny  $D$  „usporadujeme“ pomocou väčšieho množstva vzťahov, alebo keď na prvkoch prevádzame väčšie množstvo operácií,“ píše V. Filkorn (op. cit., s. 48).

Systém sa dá definovať alebo abstraktne (t. j. cez vzťahy), alebo konkrétne (t.j. cez prvky). Ctižiadostou novodobej jazykovedy je podať abstraktnú definíciu jazyka.

Aj analýza vzťahov v jazyku môže byť konkrétna alebo abstraktná. Konkrétna analýza sa sústreďuje na vzťahy vnútri roviny fonologickej, lexikálnej atď. Abstraktná analýza si všíma vlastnosti vzťahov, ktoré sú vyššie, napríklad vzťahy medzi rozličnými jazykovými podsystémami v rečovom akte.

Vzťahová analýza sa nevyčerpáva deskripciou statických faktov. Naopak, možno ju aplikovať i na opis procesov. Inakšie povedané, vzťahová analýza

by si mala všímať aj systémové zmeny. Jazyk je v stave pohyblivej rovnováhy a pri rečovej činnosti sa neprestajne reštrukturuje a mení následkom fungovania.. Jazyk je teda dynamický systém. Ak má byť aj teória jazyka dynamická, musí spĺňať jednu dôležitú požiadavku: musí byť schopná opísať prechod jazykového systému z jedného stavu do druhého. Takáto teória jazyka by zostávala z množiny teorém umožňujúcich jazykovedcovi predpovedať správanie systému. Tejto podmienke zatiaľ nevyhovuje ani jedna teória jazyka.

**Prechod jazyka z jedného stavu do druhého sa môže chápať dvojako; po prvé, na synchronickej rovine (aktualizácia potenciálneho jazykového systému do sekvencie aktuálnych rečových systémov), a po druhé, na diachronickej rovine (prechod jedného jazykového systému do druhého po časovej osi). V oboch prípadoch máme do činenia s transformáciami, či už synchronickými alebo diachronickými. Synchronické transformácie sú na rozdiel od diachronických reverzibilné. V konečnom dôsledku sú však ireverzibilné diachronické transformácie kumulatívnymi produktmi transformácií uskutočňujúcich sa počas rečového aktu. Inakšie povedané, jazyková zmena ako diachronický jav je produktom fungovania systému ako synchronického javu. Tento zdanlivý paradox spôsobuje viacero faktorov a tu spomenieme iba niektoré. Istú úlohu hrá skutočnosť, že jazyk používa veľa ľudí, a to neraz značne odlišným spôsobom. Dvaja ľudia môžu používať jeden a ten istý jazyk rozlične aj vtedy, keď hovoria o tej istej veci. Táto rozdielnosť je vedľajším produktom dialektického napätia medzi jazykom a objektívnou skutočnosťou; jazyk ako finitný útvar odráža objektívnu realitu, ktorá nie je finitná. Objektívna realita predstavuje kontinuum, zatiaľ čo jazyk ako potenciálny systém je diskretný. Jazyk odráža realitu tak, že ju segmentuje na diskkrétne prvky usúvzťažňované s rozličnými objektmi, procesmi atď. Sú to prvky, ktoré prenášajú význam. Keď hovoriaci komunikuje, spája významonosné prvky jazyka do sekvencií referujúcich o udalostiach, stavoch a pod. Takto hovoriaci vytvára analóg úseku spojitej reality. Tento analóg je veta a ako taká je najmenšou jednotkou prenášajúcou zmysel. V tomto ponímaní je zmysel komunikatívna kategória a odráža i spojitost objektívnej reality. Zmysel sa skladá z jednotlivých významov, ktoré teda musia byť dost pružné, hoci len do takej miery, aby nenarušovali zrozumiteľnosť dorozumievania. Význam sa pohybuje v istom rozpätí medzi pružnosťou a konštantnosťou. Dialektický protiklad medzi nefinitnou a spojitou objektívnou realitou na jednej strane a finitnou, diskretnou povahou jazyka na druhej strane umožňuje jazyku fungovať a zároveň sa meniť aj vyvíjať.**

S otázkami zmeny a vývinu jazyka súvisia i vlastnosti ľudskej pamäti, ktoré dosiaľ nie sú uspokojivo preskúmané.

Pokusy skonštruovať vyčerpávajúcu teóriu jazyka na základe indukcie neboli zatiaľ úspešné. Prírodný jazyk je priveľmi komplikovaný a induktívne



**metódy** ani vo formalizovanej podobe nestačia na vyriešenie tohto problému. Potvrďuje to i neúspech doterajších modelov strojového prekladu. Prívetké nádeje sa vkladali aj do aplikácií formálnej logiky. Veľmi skoro sa ukázalo, že medzi gramatickými a logickými prostriedkami nejednotvárná ekvivalencia. Formálny jazyk logiky je v princípe jednoduchší a jeden logický funktor často zodpovedá niekoľkým gramatickým ukazovateľom alebo opačne. Aj typologická rozmanitosť prirodzených jazykov dokazuje neekvivalentnosť logiky a gramatiky. Zložitost' jazyka pramení predovšetkým zo sémantiky. Každý prirodzený jazyk, na rozdiel od formálneho jazyka, predstavuje polysémantickú znakovú štruktúru a polysémia tvorí jeho najhlbšiu podstatu (Daňkov, 1973, s. 138). Polysémia súvisí s dvoma vlastnosťami prirodzeného jazyka, a to s jeho polyfunkčnosťou a s jeho formálnou finitnosťou. Polyfunkčnosť jazyka je očividná, pretože jazyk nie je iba prostriedkom na prenášanie informácie, ale plní aj kognitívne, konnatívne, fatické, emotívne a metalingvistické funkcie (Zvegincev, 1973, s. 122). Polysémia zase pramení z vnútornej organizácie jazyka, zo skutočnosti, že obmedzené formálne prostriedky sa používajú na komunikovanie o prakticky neobmedzenej realite. Polysémia sa objavila v jazyku ako následok situačnej zaradenosti a závislosti rečového aktu. Nepredstavovala prekážku efektívnej komunikácie, lebo mnohoznačnosť sa odstraňovala v situácii. Hoci sa v jazyku počas jeho vývinu postupne utvorili aj druhé spôsoby odstraňovania mnohoznačnosti, polysémia nikdy z jazyka nevymizla, lebo je to činiteľ zvyšujúci efektívnosť komunikácie. A efektívnosť, v súhre s opačnou tendenciou po zrozumiteľnosti, predstavuje dôležitý činiteľ, ktorý ovplyvňuje vývin a zmeny v jazyku cez rečovú činnosť.

Nedostatočnosť jestvujúcich teórií jazyka v značnej miere súvisí s tým, že sa zanedbávalo fungovanie jazyka v rečovej situácii. Jazyk sa často opisoval odtrhnuto od rečovej činnosti, ako abstraktný jav, a nájdu sa dokonca i lingvisti, ktorí tvrdia, že rečová schopnosť patrí do sféry psychológie (Ganz, 1971, s. 118). Takto interpretovaný jazyk je vlastne pozbavený jednej dimenzie, a to zmeny a vývinu v čase. Deskriptívna lingvistika sa zaujímala vlastne len o správu, text, a nakoniec iba o jeho formálnu stránku. Od tézy o tom, že význam sa nedá uspokojivo opísať (L. Bloomfield), prešli niektorí lingvisti k názoru, že význam je vlastne pre lingvistiku nerelevantný (Z. S. Harris). N. Chomsky sa pokúsil odstrániť nedostatky deskriptívnej lingvistiky, ale jej vplyv sa uňho prejavil napríklad i na definícii jazyka ako sumy výpovedí. Správne však zdôrazňoval potrebu skúmať jazyk ako činnosť. Svoj generatívny transformačný model vypracoval ako pokus preniknúť do tvorivej stránky jazyka a spojiť výskum jazykovej štruktúry s výskumom myšlienkových štruktúr. Nanešťastie, Chomského program sa v realizácii posunul na odlišné pozície. Chomsky rozlíšil kompetenciu od performancie a sústredil sa na kompetenciu, hoci jazyk sa neprestajne reštrukturuje práve vo sfére performancie.

Chomsky teda obišiel najtvorivejšiu fázu jazyka a zredukoval generatívny model na deskripciu. V budúcnosti by sa mala pozornosť jazykovedcov sústreďiť na výskum performancie, do podstaty ktorej nemožno preniknúť bez znalostí psychológie, logiky a sociológie. **Performancia je fáza jazykovej činnosti**, v ktorej sa jazyk ako potencionálny systém **spája** cez množinu **dynamických vzťahov** s rečou. Tieto prechodové vzťahy sú funkčné a projekčné, lebo premietajú to, čo je uložené v ľudskej myslí, do reči. Tieto vzťahy sa neobmedzujú na vzťahy medzi paradigmatickou a syntagmatikou, lebo pamäť neuschováva iba paradigmy, ale aj schémy syntagmatických (syntaktických) jednotiek. Dôležité je však, že sú to linearizačné vzťahy. Linearizácia využíva radenie v čase ako základný spôsob vyjadrenia vzťahov medzi rečovými jednotkami a cez ne vzťahov medzi paradigmatickými systémami jazyka. **Spojité časové os** sa v reči diskretizuje. Následkom toho sa výpovede členia na sledy viet a tie zase na menšie jednotky. V rámci vety sa kontrast postavenia *pred* a *po* využíva na prenos gramatickej informácie. Rozličné jazyky využívajú tento kontrast dvojakým spôsobom. Prvá možnosť je tá, že určujúci prvok **predchádza** prvku určovanému. V takom prípade hovoríme o **lavostrannej linearizácii**. V druhom prípade určujúci prvok **príde až po** určovanom prvku, a vtedy hovoríme o **pravostrannej linearizácii**. Pomerne vzácne sú jazyky, ktoré by využívali iba jeden typ linearizácie. Lavostranná linearizácia (ktorá je náročnejšia pre pamäť ako pravostranná) predstavuje takmer absolútny princíp v japončine, kórejšine a v druhých tzv. aglutinatívnych jazykoch. Naproti tomu mnohé austronézske jazyky, napr. indonézština, tongánčina atď., sa veľmi **približujú k** rýdzemu **pravostrannému** typu linearizácie. Vo väčšine jazykov sú zastúpené obidva typy linearizácie v rozličnom pomere. Pravostranná linearizácia **očividne prevláda** vo francúzštine, kým lavostranná linearizácia je **dominantná** v slovanských a germánskych jazykoch. Typ linearizácie má **ďalekosiahle** následky pre celú gramatickú stavbu jazyka: **naznačujú to i hlboké rozdiely** medzi takými jazykmi, ako je japončina na jednej strane a polynézske jazyky na druhej strane. Týmto otázkam by typológia mala venovať **zvýšenú pozornosť**.

Niektorí lingvisti pokladajú linearitu za najdôležitejší princíp jazykovej štruktúry. Ako tvrdí L. E. Pšeničnaja a T. N. Rylovová (1973, s. 81), texty odrážajú viac alebo menej zložité sémantické situácie... Takáto **zložitá sémantická situácia** sa dá znázorniť ako usporiadaný  $n$ -rozmerný graf. Počas rečovej činnosti sa tento mnohorozmerný **sémantický graf** transformuje do **lineárneho textu**. Celý mechanizmus jazyka **závisí** od lineárnosti. Protiklad medzi mnohorozmernosťou **kompetencie** a lineárnosťou, teda jednorozmernosťou reči vysvetľuje napríklad, prečo existujú **spájacie prvky** v jazyku. Tieto prvky tvoria triedu **pragmaticky** definovaných jednotiek, ktoré sa **sčasti vzájomne prekrývajú** čo do **distribúcie**. Nie sú iba ukazovateľmi vzťahov

medzi rozličnými dejmi, ale obsahujú i hodnotiaci moment, stanovisko hovoriaceho k tomu, o čom sa hovorí. Porovnajme vety:

(1) *Nebo sa zamračilo, aby sa vzápätí spustil dážď.*

(2) *Nebo sa zamračilo a vzápätí sa spustil dážď.*

Obidve vety sa vzťahujú na jeden a ten istý prírodný úkaz, ale prvá veta ho opisuje s nádychom finality, ktorý v druhej vete celkom chýba.

Vynára sa otázka, či projekčné vzťahy možno pokladať za pravidlá. Podľa B. Maya (1951) pravidlá sú normatívne a predstavujú uniformitu činnosti. J. S. Ganzová (op. cit., s. 112—113) vo svojej monografii popiera vhodnosť termínu pravidlo pre „gramatické správanie“. Pripúšťa, že gramatické správanie (t. j. performancia) sa dá opísať ako správanie podľa pravidiel, ale napriek tomu je vhodnejšie interpretovať gramatiku ako súbor zákonov. Len normatívnu gramatiku možno pokladať za súbor pravidiel, lebo reguluje gramatické správanie jednotlivcov. Pravidlo je vlastne špecifickým prípadom vzťahu. Je to v podstate preskriptívny vzťah.

Popri projekčných (linearizačných) vzťahoch máme v performancii do činenia so substitučnými a distribučnými vzťahmi. Substitučné vzťahy platia medzi prvkami jedného a toho istého paradigmatického systému. Distribučné vzťahy predstavujú lineárnu projekciu vzťahov medzi rozličnými paradigmami.

Za performanciu nevyhnutne musíme pokladať i tlmočenie a prekladanie, ibaže je to komplikovanejšia performancia ako obyčajná rečová činnosť. Zakladá sa na prekódovávacích vzťahoch, ktoré zase pozostávajú z analytických projekčných vzťahov (reč → zmysel) a zo syntetických nadprojekčných vzťahov (zmysel → reč), nadväzujúcich na ne. Povaha týchto vzťahov je predmetom teórie prekladania.

Jazyk je najdokonalejším prostriedkom ľudskej komunikácie, myslenia a poznávania. Tieto funkcie robia z jazyka objekt záujmu všetkých spoločenských vied vrátane filozofie. Dosiaľ sa však nepodarilo vytvoriť adekvátnu teóriu jazyka. Cesta k vytvoreniu takejto teórie vedie cez všestranný výskum rečovej činnosti, a to nielen na základe jazykových faktov, ale aj v dialektickej súvislosti s údajmi z oblasti psychológie, logiky, filozofie, sociológie, etnológie a teórie komunikácie.

*Kabinet orientalistiky SAV*

*Bratislava, Klemensova 27*

#### Bibliografia

DAŇKOV, B.: O polisemantičeskej strukture jestestvennych jazykov. *Voprosy filozofii*, 28, 1973, č. 7, s. 138.

FILKORN, V.: Úvod do metodológie vied. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960. 414 s.

GANZ, J. S.: Rules. A systematic study. The Hague, Mouton 1971, s. 118.

MAYO, B.: „Rules“ of language. Philosophical studies, 2, 1951, č. 1, s. 1.

PŠENIČNAJA, L. E.—RYLOVA, T. N.: Nekotoryje sposoby razrešenija jazykom protivorečija meždu mnogomernostju plana sođeržanija i linejnoj organizacije tekstov. In: Matematičeskaja lingvistika. I. Kyjev, Izdatelstvo Kyjevskogo universiteta 1973. s. 80—85.

Sens et usages du terme structure. Red. R. Bastide. The Hague, Mouton 1962.

UJOMOV, A. S.: Vešči, svojstva i otnošenija. Moskva, Izdatelstvo AN SSSR 1963, s. 51.

ZVEGINCEV, V. A.: Jazyk i lingvističeskaja teorija. I. izd. Moskva, Izdatelstvo Moskovskogo universiteta 1973. 246 s.

## ON THE DIALECTICAL CATEGORY OF RELATION IN LANGUAGE

### Summary

In the past, linguistics was methodologically dependent upon more advanced branches of science. The sign theory became a forerunner of the systemic approach. One of the basic notions of the systems theory is that of relation. The latter is both an ontological and a gnoseological category. Various type of relations are discussed by the author, especially those operating at the level of performance.

## Z PROBLEMATIKY VÝVINU SLOVENSKEJ LEXIKY

KATARÍNA HABOVŠTIAKOVÁ

Prvé výsledky prác na *Slovenskom historickom slovníku*, ktoré sa predostreli slavistickej verejnosti na prediskutovanie vo forme ukážkového zošita (1973) na slavistickom kongrese vo Varšave, poukážu nielen na stav a vývin slovenskej lexiky od pol. 15. stor. do uzákonenia spisovnej slovenčiny (r. 1787), ale budú zároveň východiskom i pre poznávanie všeobecnejších vývinových tendencií v slovenskej lexike. V tomto príspevku využijeme poznatky z koncipovania hesiel pre tento slovník pri načrtnutí niektorých tendencií vo vývine slovenskej lexiky od polovice 15. storočia, teda odvtedy, čo máme súvislé slovenské jazykové pamiatky, dokumentujúce formovanie a rozvoj písomnej podoby kultúrneho jazyka slovenskej národnosti (Pauliny, 1961; Krajčovič, 1962; 1964; Kotulič, 1968).

Špecifický charakter vývinu slovenskej lexiky spočíva v skutočnosti, že slovenský spisovný jazyk bol kodifikovaný až koncom 18. stor. Antonom Bernolákom a že v predspisovnom období existovala slovenčina iba v nárečovej forme (na bežné dorozumievanie) a v kultivovanej nadnárečovej forme (na kultové, náboženské a kultúrne ciele), a to sprvoti iba v ústnej podobe, neskôr i v písomnej podobe. Táto predspisovná podoba kultúrneho jazyka (doložená v slovenských jazykových pamiatkach od pol. 15. stor.) utvára sa síce na základe staršieho domáceho (nadanárečového) ústneho kultúrneho jazykového útvaru a domácich nárečí, no zároveň je výrazne poznačená modelom vyspelého českého spisovného jazyka (Pauliny, 1956, s. 103—124; Habovštiaková, 1968 b; 1970; 1972), ktorý sa od konca 14. stor. začína na Slovensku používať vo funkcii zrozumiteľného kultúrneho jazyka (v protiklade k latinčine). Slovenské jazykové pamiatky od polovice 15. stor. dokumentujú teda interferenciu slovenčiny a češtiny v rozpätí dvoch krajných pólov: v jedných pamiatkach je jazykový základ český a slovakizmy (hláskové, morfológické, slovotvorné a lexikálne) sú iba sporadické; v iných pamiatkach je zasa výrazný slovenský jazykový základ a bohemizmy sú iba ojedinelé (Blanár, 1961, s. 160—173; Doruľa, 1967; 1968).

Charakteristickým znakom tohto predspisovného kultúrneho jazykového

útvary je jeho nekodifikovanosť, a to nielen v rovine pravopisnej a gramatickej, ale aj v oblasti lexiky. V oblasti lexiky sa táto neustálenosť výrazne prejavuje v používaní takých lexikálnych jednotiek, ktoré korešpondujú s nárečovým jazykovým povedomím pisateľa istej písomnosti (Habovštiaková, 1957; 1961; 1968; Kotulič, 1959 a; 1959 b; Blanár, 1961; Krajčovič, 1961; Majtánová, 1967; Kuchar, 1969), ďalej vo využívaní istých českých lexikálnych prvkov (najmä spojovacích výrazov a častíc; Habovštiaková, 1973) i vo výrazne slovenských kontextoch a v pripúšťaní cudzích slov (menej či viac adaptovaných) vo väčšom rozsahu ako dnes (Blanár, 1968; Doruľa, 1971 a; 1971 b). Na ilustráciu týchto troch základných znakov slovnej zásoby staršej slovenčiny uvedieme aspoň niekoľko príkladov.

S rozličnou nárečovou provenienciou pamiatky súvisí lexikálna diferenciácia pri slovách ako *držat* — *trímat(c)*, *věil(-ek)*, *věl* — *teraz*, *sliepka* — *kura*, *stodola* — *humno* — *plevínek*, *spolu* — *vedno* — *dohromady*, *dakto* — *niekto* — *volakto* a i. Vo vývine slovenskej lexiky sa v týchto a mnohých iných prípadoch tautonymickej diferenciácie uprednostňovala pre spisovný jazyk stredo-slovenská lexéma pred paralelným západoslovenským alebo východoslovenským ekvivalentom (pravda, sú aj v spisovnom jazyku úplne rovnocenné tautonymné výrazy, napr. *okno* — *oblok*; porov. aj Habovštiak—Habovštiaková, 1971; Atlas slovenského jazyka IV. diel — rukopis).

Druhým charakteristickým znakom písomnej podoby kultúrnej slovenčiny v predspisovnom období je, že sa formuje podľa modelu vyspelého českého kultúrneho jazyka a že z neho preberá i niektoré výrazové prostriedky. V lexike je výrazný podiel češtiny ako jazyka slúžiaceho za vzor pri kultivovanom vyjadrovaní najmä pri spojkách. Popri domácich slovenských spájacích výrazoch (napr. *alebo*, *albo*, *abo*, *keď*, *lebo*...) dostávajú sa v hojnom počte do slovenských písomností spájacie výrazy českého pôvodu ((*a*)*neb*, *neb(o)*, *protož*, *když*...). Tieto prevzaté spájacie výrazy stali sa príznačné pre písaný prejav (používali sa dokonca v hojnejšom rozsahu ako výrazy slovenské) a aj v prvej kodifikácii spisovnej slovenčiny (v Bernolákovom *Slovári* 1825—1827) sa hodnotili ako výrazy vhodné pre spisovný jazyk (nie ako české) na rozdiel od spájacích výrazov domáceho, slovenského pôvodu, ktoré sa hodnotili ako ľudové „vulg.“ (napr. v *Slovári* 1825 sú spojky *abo*, *alebo*, *abo* označené ako vulg.).

Vo vývine spisovnej slovenčiny je od čias jej prvého kodifikátora vedomý odklon „od chýb prenesených do nášho jazyka z výslovnosti a pravopisu českého“ (Bernolák, 1787, s. III; porov. aj Bernolákovu sústavnú upozornenie na bohemizmy v *Slovári* 1825—1827), čo potvrdzuje napríklad i postupný zánik spojok (*a*)*neb(o)*, *když*, *protož* a iných. No zároveň blízka príbuznosť oboch jazykov umožňuje i mnohé paralelné postupy v tvorení nových slov a významov slov (porov. napr. *druh* — *družstvo* — *družstevník*) i vzájomné obohacovanie lexiky (preberá sa nielen z češtiny do slovenčiny, ale aj zo slo-

venčiny do češtiny, porov. napr. *železničář, výdobytek, nepřestajně, zástava a iné*; Němec, 1968, s. 143).

Okrem češtiny pôsobila na kultúrny jazyk slovenskej národnosti i latinčina. Svedčia o tom nielen lexikálne výpožičky, ako *actio, akcia* (= súdne konanie, súd i žaloba), *aktor* (= žalobca), *assessor* (= prísediaci), *fatens* (= vypovedajúci svedok), *instans* (= žiadateľ), *urina, purgovať, extendovať, difikultovať*, ale aj kalkované združené pomenovania ako *dobré umenie* (porov. lat. *bonae artes* = krásne umenie; *maecenas* = *milovník dobrého umeňá* 1763 SlovKam 494) a syntax istých ustálených pozdravných formúl (napr. podľa latinskej väzby infinitívu s akuzatívom je „v dobrom zdraví byť žiadať koho“: *slytym was w|dobrzem zdrawy byti zadam* 1548 Strečno). Vo vývine slovenského jazyka je zreteľný ústup vplyvu latinčiny. Mnohé slová latinského pôvodu sa prestali používať (*extendovať, fateovať, sukcesor, legatarius* a i.), iné dožívajú v nárečiach (*árešt, árešovať, árenda* a i.; porov. Habovštiaková, 1966; 1969; Doruľa, 1971 a). No popri ustupovaní slov latinského pôvodu badať i opačnú tendenciu pribúdania výrazov latinského pôvodu (skôr tzv. europeizmov) v najrozličnejších vedných odboroch i v technike (najlepšie o tom svedčia súčasné slovníky cudzích slov). V lexike slovenčiny predpisovného obdobia mali výraznejší podiel ako v súčasnom jazyku i lexikálne prvky prevzaté z nemčiny a z maďarčiny, z ktorých mnohé v neskoršom vývine buď úplne zanikli, alebo ostali len miestami v slovenských nárečiach. Sú to napríklad slová nem. pôvodu, ako *lindšachtník* (doložené aj vo variantoch *línšaftník, lienšaftník* = = baník, podnikateľ, ktorý prenajímal baňu za podiel na zisku), *plac, šenk, hamovať, frajmak, zvalťovať* a i.

Zanikli aj niektoré lexikálne jednotky prevzaté z maďarčiny, ako *írek* (aj *jírek, (j)erek, úrek, úrok* = majetok, spravidla pozemkový, zdedený alebo kúpou, výmenou a pod. získaný do trvalého používania), *biršag* (= trest, pokuta), *foľošov* (= chodba), *fysersám* (= korenie, koreniny) a i.

Pre poznanie stavu a vývinu lexiky v staršej slovenčine bude mať osobitný význam *Slovenský historický slovník*, v ktorom sa spracuje slovná zásoba slovenčiny v predpisovnom období.

Rozdiely medzi vtedajšou a súčasnou slovnou zásobou sú najvýraznejšie signalizované zaniknutými slovami. V slovenčine zanikli napr. slová *chotárnik* (= sused), *nepriaznik* (= zlý duch, čert), *si* (= nech), *príš* (= jedna z dvoch pravotiach sa strán) a mnohé iné.

V slovenskej lexike zanikli aj viaceré združené pomenovania a lexikalizované slovné spojenia (a to aj v prípadoch, ak nezanikla realita, ktorá sa nimi označovala). Sú to napríklad lexikalizované slovné spojenia ako *vínna, pivná, pálená* i *pálenčená krčma, latový, latný, šindelný, šindľový, obručný, šínový klíнец* a iné. Zanikli i niektoré významy lexikalizovaných slovných spojení ako *dobří ľudia* (= príležitostne určená vážení občania, ktorých rozhodnutie

alebo svedectvo malo podľa zvykového práva právnu záväznosť, sprostredkovatelia), *dobrá vôľa* (= a) priazeň, žičlivosť, láskavosť; b) súhlas) a iné.

Pohyb, zmeny badať aj pri frazeologických spojeniach. Napríklad dnes sa už nehovorí o mŕtvych „dobrej pamäti“, ale iba „blahej pamäti“.

V súvislosti so zmenami v slovnej zásobe slovenčiny vynára sa otázka, ktoré činitele viedli k zániku istých lexikálnych jednotiek a k zmene významovej štruktúry istej lexémy.

Mimojazykovými príčinami možno vysvetliť zánik slov alebo významov slova viažúcich sa na feudálne spoločenské zriadenie. Napr. pri slove *komorník* zanikol v starej slovenčine základný, najfrekventovanejší význam „poddaný, ktorý spravidla nemal v držbe poľnohospodársku usadlosť, ale iba dom (niekedy ani ten nie) a živil sa prácou u zemepána alebo sedliakov“ a zanikli aj rovnoznačné synonymá slova *komorník* v tomto význame, slová *hofier*, *chalupník*, *podludník*.

Z jazykových činiteľov, ktoré pôsobili vo vývine slovenskej lexiky, spomeňme aspoň niektoré. Zo slovnej zásoby slovenčiny ustúpili mnohé také slová (domáceho i cudzieho pôvodu), popri ktorých existovali ešte viaceré rovnoznačné výrazy. Napríklad podnes ostalo slovo *sused*, kým rovnoznačné synonymá ako *spolusused(-ok)*, *susedok*, (*spolu*)*chotárnik*, *chotárny sused* a iné celkom zanikli. Pritom je pozoruhodné, že z radu rovnoznačných slov ostáva to, ktoré je najstaršie (napr. *sused*) a pravdepodobne bolo i najfrekventovanejšie, a to i napriek tomu, že jeho slovotvorná motivovanosť nie je dosť priehľadná a býva preto občas nahrádzané zo slovotvorného hľadiska jasnejšie motivovanými výrazmi (*spolusused*, *chotárnik*, *spoluchotárnik*).

Tendencia likvidovať nadbytočné synonymné výrazy je osobitne zreteľná v terminologickej oblasti. Tu sa často namiesto viacerých starších lexikalizovaných združených pomenovaní vychádzajúcich z opisu (napr. istej rastliny) utvára jediný výraz terminologického charakteru. Napríklad za staršie názvy huby *Pomes officinalis*, ako boli názvy *červeného smreka huba*, *drieňová*, *smreková*, *tisová huba*, *ryžová huba* aj *agarika*, je dnes názov *trúdnik lekársky*.

Vývin v slovenskej lexike smeroval aj k zrušeniu niektorých homonymných dvojíc (porov. *záplata*<sup>1</sup> — od „zaplátať“ a *záplata*<sup>2</sup> — od „zaplatiť“; slovo *záplata*<sup>2</sup> ako homonymné mnohovýznamové slovo zaniklo), ako aj k zániku istých významovo menej priezračných slovotvorných typov (táto okolnosť pravdepodobne zavážila aj pri zániku lexikálnej jednotky *záplata*<sup>2</sup>, ktorej základný význam bol dejový, zhodný s významom dejového podstatného mena „zaplatenie“; kým pri podstatnom mene *záplata*<sup>1</sup> bol večný význam „kus látky, kože alebo iného materiálu slúžiaci na zakrytie diery, flak“).

Na prvý pohľad menej zjavný je vývin slovenskej lexiky v rámci jednej lexikálnej jednotky, totiž vývin, ktorý je charakterizovaný zánikom, zriedkavejšie i prídutím nového významu istého slova. Pre slovnú zásobu kultúr-



nej slovenčiny je charakteristická polysémia, a to tak pri slovách plnovýznamových, ako aj pri slovách synsémantických. Vo vývine slovenskej lexiky je výrazná tendencia zužovania významov slova. Napríklad pri slove *priateľ* zanikol pôvodne základný význam „príbuzný“: pri slove *poriadok* zanikli až tri významy: „testament“; „spoločenské postavenie“ alebo „hodnosť“; „cech“. Tendenciu zužovania významu možno ilustrovať i slovom *tovariš*, ktorého základný význam bol široký: „človek (zriedka aj iná živá bytosť) v bližšom, ale spravidla v nepríbuzenskom vzťahu k inej bytosti (k iným bytostiam), spoločník, druh“, kým význam „vyučený remeselník pracujúci za mzdu u majstra, pomocník“ bol podstatne zriedkavejší. V rámci uvedeného prvého (širšieho) významu máme doklady na tovarišov v zbojstve, v mestskej a obecnej rade (to jest *boženíkov*), v zbore kanonikov, v rodine (tovariš = manžel), v spoločnosti (pri pití, na cestách), ba píše sa aj o husi a jej „tovarišovi“ (*druhu hus, tej towariss, ... Barbierka bila gi prodala do Steffanczow d. 8; 1582, Annales Lypezae Allemanilis, s. 18*). Neskôr sa stal pri tomto slove dominantný práve uvedený užší význam, kým širší význam „druh, priateľ“ hodnotí sa v *Slovníku slovenského jazyka* (1964, s. 551) ako zastaraný.

Zjednodušila sa aj významová stavba niektorých zámen. Napríklad zámeno *ktorý* má v ukázkovom zošite *Slovenského historického slovníka* 9 významov, kým v *Slovníku slovenského jazyka* len 4 významy. Spojka *až* má v ukázkovom zošite *Slovenského historického slovníka* 10 významov, kým v *Slovníku slovenského jazyka* 5 významov. Pri zjednodušení významovej štruktúry zámen alebo spojok v slovenčine ustupujú tie významy, ktoré boli výstižne vyjadrené inými jednoznačnými výrazmi (napríklad zámeno *ktorý* ustupuje vo význame neurčitých zámen *niektorý, daktorý, volaktorý; hociktorý, bársktorý, ktorýkoľvek*). Ďalej zanikli i tie významy zámen, ktoré boli formálne nedostatočne signalizované (napríklad zámená *ktorý* i *niektorý* vo funkcii substantivizovaných neurčitých zámen vo významoch *niekto, dakto, volakto, hocikto, bárskto*, lebo svojou adjektívnou formou nepoukazovali na osobu dost výrazne). Pri spojke *až* sa zasa zachovali tie významy, ktoré mali oporu vo východiskovom význame adverbia *až* (krajná hranica v čase alebo v spôsobe a miere), no zanikli tie významy, na ktorých vyjadrenie sa častejšie používala iná spojka (*až* sa nahradilo v týchto významoch spojkami *že, aby, žeby, hoci*; v starej slovenčine sa spojka *až* okrem funkcií uvedených v *Slovníku slovenského jazyka* používala na uvádzanie vedľajšej vety predmetovej, dôvodovej, príslovkovej vety účelovej, príslovkovej vety prípustkovej a v dôsledkovom priradovacom súvetí).

Niekedy zasa zanikli niektoré čiastkové významy lexikálnej jednotky. Môžeme na to poukázať napríklad na sémantickej štruktúre slova *kázeň*, ktoré má v súčasnom jazyku dva významy, v starej slovenčine však malo štyri významy. Podľa Majtánovej (1973, s. 28) slovo *kázeň* malo v starej slovenčine významy: 1. trest, trestanie; 2. väzenie, väznenie; 3. náboženská, mravo-

poučná, prípadne aj napomínajúca alebo karhajúca reč; 4. poriadok, disciplína. Podľa *Slovníka slovenského jazyka* (1956, s. 687) má slovo *kázeň* významy: 1. náboženská, mravopoučná a poučná reč; 2. napomínanie, karhanie (používanie slova *kázeň* vo význame „poriadok“ — „disciplína“ sa tam hodnotí ako nenáležitú). Významy slova *kázeň* v starej slovenčine vychádzajú z pôvodného etymologického významu slovesa, od ktorého je odvodené slovo *kázeň* (porov. stsl. *kazę, kazati* = kázať, napomínať a príbuzné stind. *sas-ti* = = ukazuje, karhá, rozkazuje, poučuje; Machek, 1968, s. 246), to jest z významu „napomínanie, karhanie“ (ktorý sa uvádza v *Slovníku slovenského jazyka* ako druhý, ale M. Majtánová ho v starej slovenčine na základe doterajšej excerptie nenašla). Pri slove *kázeň* v starej slovenčine motivujúca (východisková) **seméma** nie je doložená, no pre výklad významov existujúcich v starej slovenčine ju treba predpokladať.

Významová štruktúra slova *kázeň* v starej slovenčine sa nám ukazuje takto:

| Kázeň  |  |
|--|--|
| Východisková seméma<br><br>* napomínanie, karhanie<br>(s možnou trestnou sankciou) | Odvodené semémy<br>1. náb. mravopoučná reč kňaza<br>2. poriadok, disciplína<br>3. trest, trestanie; väznica, väzenie |

Významy slova *kázeň* v starej slovenčine nadväzujú na predpokladaný etymologický východiskový význam slova *kázeň* raz zúžením napomínania na náboženskú mravopoučnú reč kňaza (obyčajne z kazateľnice), inokedy ako pozitívny dôsledok napomínania, karhania, to jest „poriadok, disciplína“, inokedy zasa ako negatívny dôsledok neuposlušnutia napomínania, karhania, a teda a) trest; trestanie; b) väznica; väzenie. Vo vývine slovenského jazyka zanikli sekundárne akoby protichodné významy: kladný dôsledok uposlúchnutia a negatívny dôsledok neuposlušnutia napomínania, karhania. V súčasnom jazyku ostali iba dva významy, pri ktorých však vzhľadom na frekvenciu slova *kázeň* vo význame náboženskej mravopoučnej reči došlo k prehodnoteniu vzťahov medzi etymologicky pôvodným významom tohto slova („napomínanie, karhanie“) a významom odvodeným, zúženým („náboženská, mravopoučná reč“). V súčasnom jazyku sa totiž slovo *kázeň* vo význame napomínanie, karhanie chápe skôr ako prenesené, trochu expresívne použitie náboženského významu slova *kázeň* v bežnom živote (spojenie *držať niekomu kázeň* dalo by sa hodnotiť ako frazeologizované vo význame „napomínať ako kazateľ“).

Ďalší príklad na zjednodušenie pôvodne zložitejšej významovej stavby slova, a či presnejšie na zánik sekundárnych odvodených abstraktných významov slova máme pri slovese *zaplatiť*. Pri tomto slovese zachovali sa konkrétne

významy súvisiace s poskytovaním náhrady za niečo (peňazí alebo tovaru získaného za peniaze), zanikli však abstraktné významy s obmedzenou komunikatívnou platnosťou (len na náboženskú literatúru), pri ktorých bol abstraktný objekt (odmena, spása, trest; zadostučinenie). Rezíduum tohto abstraktného významu sa zachovalo podnes iba vo frazeologizovanom spojení „pán boh zaplat“ (= daj odmenu, spásu; porov. aj rus. *spasibo*).

Opačný sémantický vývin ako pri slovese *zaplatiť* máme pri slove *svedomie*. Kým pri sémantickom členení slovesa *zaplatiť* v starej slovenčine šiel vývin od konkrétnych významov k abstraktným a v ďalšom vývine zanikli odvodené abstraktné významy tohto slova, pri slove *svedomie* smeroval vývin od pôvodného abstraktného významu ku konkrétnym významom a v ďalšom vývine slovenčiny zanikli práve konkrétne významy.

V starej slovenčine malo slovo *svedomie*, utvorené kalkovaním z lat. *conscientia*, okrem abstraktného významu charakteristického pre latinčinu, „mravné vedomie, podľa ktorého posudzujeme alebo hodnotíme svoje vlastné konanie z hľadiska všeobecných alebo špecificky určených mravných zásad spoločnosti“ (porov. Slovník slovenského jazyka, 1964, s. 358) aj významy „svedok“ a „(právne) svedectvo“ (tieto významy boli aj v starej češtine) a „oldomáš“ (porov. Kuchar, 1966). Názorne možno naznačiť významové členenie slova *svedomie* v tejto schéme:

| Svedomie  |  |
|---|--|
| Jadrová (výhodisková) seméma:<br>hodnotenie podľa mravnej normy | Derivované semémy:<br><i>svedok</i> = osoba (podľa mravnej normy hodnotiaca)<br><i>svedectvo</i> = výpoveď (uskutočnená podľa mravnej normy)<br><i>oldomáš</i> = prípitok (potvrdzujúci kúpu – predaj podľa mravnej normy) |

Z uvedenej schémy vidieť vidlicovité rozvetvenie základného abstraktného významu, ktorý sa realizoval v konkrétnych semémach: svedčiaca osoba, svedok; svedecká výpoveď alebo písomné svedectvo; prípitok, oldomáš. A práve tento výrazný významový posun od abstraktného významu ku konkrétnemu, ako aj ďalšie rozvetvenie konkrétnych významov boli asi jednou z príčin, pre ktoré v ďalšom vývine slovenského jazyka slovo *svedomie* stratilo tieto konkrétne významy a bolo nahradené jednoznačnými výrazmi *svedok*, *svedectvo*, *oldomáš*. Zánik slova *svedomie* vo význame „svedok“ bol podporovaný aj tým, že slovo *svedomie* ako výraz stredného rodu bolo z hľadiska gramatického rodu formálne nevyhovujúce na vyjadrenie prirodzeného mužského rodu osoby.

Na viacerých príkladoch sme ilustrovali zjednodušovanie lexikálneho systému slovenčiny či už zánikom synonym, homonym alebo neproduktívnych typov, ako aj zjednodušením pôvodne rozvetvenejšej významovej štruktúry slova (uviedli sme príklady na zužovanie významu slova i na zánik istých, najmä posunutých, sekundárnych významov slova).

Vo vývine slovenskej lexiky máme však príklady i na opačnú vývinovú tendenciu, na pribúdanie nových slov a nových významov slov. Aj tu sú mimojazykové príčiny najvýraznejším činiteľom prispievajúcim k rozmnoženiu počtu lexikálnych jednotiek a významov. Nedávny je pôvod slov ako *družstvo*, *družstevník*, *vlečka*, *bager*, *bagrista*, *kombajn*, *samoviazač* a *stovák* ďalších slov súvisiacich s novou spoločensko-ekonomickou situáciou i s rozvojom vied a techniky. Pre tieto nové pomenovania potreby preberajú sa pomenovania z iných jazykov (*bager*), alebo tvoria sa názvy odvodzovaním z domácich základov (*druh* — *družstvo*).

Menej zjavný je pohyb v slovnej zásobe v dôsledku pribúdania nových významov už existujúcich lexikálnych jednotiek. Takéto novšie významy vyvinuli sa popri základnom význame napr. pri slove *komora* (= menšia, obyč. tmavá miestnosť) v technických disciplínach (fotogr. *tmavá komora*: vodohosp. *plavebná komora* = zariadenie v prieplave alebo kanáli umožňujúce plavidlám prekonať rozdiely vodnej hladiny: v anatómii = dutina niektorých orgánov: *srdcová k.*, *mozgové k-y*, *očná k.*; v kapitalistickom spoločenskom zriadení združenie na hájenie stavovských záujmov: *obchodná*, *živnostenská*, *lekárska*, *advokátska k.*). Rozširovanie významovej stavby slova sa uskutočňuje najmä prenášaním základného významu slova na základe istej podobnosti (či už v tvare alebo vo funkcii) na iné predmety a javy v odbornej terminológii (porov. napr. *komín* na dome a odb. skalný útvar v horách, kolmý žlab v skalnej stene; *blana* = jemná tenká koža, tech. jemne vypracovaná tenká vrstva pružnej hmoty: *rozmnožovacia blana*, *kovová blana*; *koleno* = kĺb spájajúci stehno s lýtkom, tech. ohyb, zakrivená časť potrubia).

Poukázali sme na dve základné tendencie vo vývine slovenskej lexiky: zánik i pribúdanie istých lexikálnych jednotiek a ich čiastkových významov. Pravda, popri naznačenom pohybe v slovnej zásobe (v dôsledku zániku alebo pribúdania tak lexikálnych jednotiek ako aj počtu semém jednotlivých lexém) treba zdôrazniť istú stabilitu významov a zotrvačnosť lexikálnych jednotiek. Napríklad významová štruktúra slova *dobrý* zo základného slovného fondu je podľa *Slovenského historického slovníka* (1973, s. 180—207) takmer úplne zhodná s významovou štruktúrou tohto slova v súčasnom jazyku. Rozdiely sú v detailoch, v rozsahu spätateľnosti adjektíva *dobrý* s istými substantívami a v počte a v druhoch lexikalizovaných spojení. Napríklad dnes už zanikli lexikalizované spojenia *dobří ľudia* (význam pozri vyššie), *dobrý zlatý*, *zlatý dobrej váhy*, *dobrej mince*, *na dobrej minci* (= s predpísaným obsahom drahého

kovu alebo rýdzosti a i.). Na druhej strane je však kontinuita pri spojeniach ako *byť pri (v) dobrom rozume, dobrej pamäti; v dobrej vedomosti, známosti, pamäti mať, držať čo; dobrú vedomosť, známost mať o čom; k dobrému koncu, na dobrú stránku priviesť; dobrý koniec učiniť* a iné.

Už aj z naznačených vývinových tendencií slovenskej slovnej zásoby je zrejмый význam spracovania slovenskej slovnej zásoby v *Slovenskom historickom slovníku*.

*Pedagogická fakulta*

*Nitra*

#### Bibliografia

- Atlas slovenského jazyka. IV. diel. Lexikálna časť. [Rukopis.]
- BERNOLÁK, A.: Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum, de divisione illarum, nec non accentibus. 1. vyd. Posonii 1787. 82 s.
- BERNOLÁK, A.: Slowár slowenski, česko-laťinsko-ňmecko-uherski. 1. vyd. Budae 1825—1827. 6. zv.
- BLANÁR, V.: Zo slovenskej historickej lexikológie. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961. 338 s.
- BLANÁR, V.: K hodnoteniu jazyka Žilinskej knihy. Jazykovedný časopis, 15, 1964, s. 116—137.
- BLANÁR, V.: Die Einbürgerung entlehnter Wörter in graphischer Darstellung. In: Travaux Linguistiques de Prague 3. Praha, Nakladatelství ČSAV 1968, s. 158—178.
- DORULA, J.: O češtine na Slovensku a vývine slovenskej slovnej zásoby. Slavica Slovaca, 2, 1967, s. 23—35; s. 361—378.
- DORULA, J.: O jazyku administratívno-právnych písomností obdobia predberno-lákovského. Slavica Slovaca, 3, 1968, s. 333—352.
- DORULA, J.: Z dejín slovenskej slovnej zásoby (Latinsko-slovenské súvislosti v právnej terminológii 16.—18. stor.). In: Jazykovedné štúdie 11. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971 a, s. 96—110.
- DORULA, J.: O maďarčine na Slovensku a o preberaní slov maďarského pôvodu do slovenčiny v období predberno-lákovskom. Studia Slavica Academiae Hungaricae, 17, 1971 b, s. 91—105.
- HABOVŠTIAK, A.—HABOVŠTIAKOVÁ, K.: O dvoch prěčinách synonym v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie 11. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1971, s. 57—68.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Jazykový rozbor pamiatky *Inventarium rerum arcis Arcensis* z r. 1611. In: Jazykovedné štúdie 2. Red. J. Štolc. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1957, s. 205—285.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Jazykový rozbor listov M. Hradského z r. 1614 až 1619. In: Jazykovedné štúdie 6. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 67—118.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K.: K otázke lexikálneho pôsobenia latinčiny na jazyk slovenskej národnosti v 16.—18. stor. In: Jazykovedné štúdie 9. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 80—93.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Oravské nárečové prvky v slovenských jazykových pamiatkach zo 16.—18. stor. In: Zborník Oravského múzea I. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo 1968 a, s. 142—156.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K.: O vzťahu slovenčiny a češtiny v slovenských písomnostiach zo XVI.—XVIII. stor. Slavia, 37, 1968 b, s. 253—262.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Z problematiky slovenských historických synonym. In: Jazykovedné štúdie 10. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 198 až 211.
- HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Knižné prvky v kultúrnom jazyku slovenskej národnosti. Jazykovedný časopis, 21, 1970, s. 202—211.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Le rôle de la langue tchèque dans la formation de la langue culturelle de la nationalité slovaque. In: Recueil linguistique de Bratislava. 3. Red. J. Horecký, Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1972, s. 127—134.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: O lexikálnych bohemizmoch v slovenčine predpisovného obdobia. In: Zborník Pedagogickej fakulty Nitra. Red. Š. Krištof. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 121—130.

KOTULIČ, I.: Spišský pozostalostný súpis zo 16. storočia. Jazykovedný časopis, 10, 1959 a, s. 36—67.

KOTULIČ, I.: Slovtvorná a slovníková charakteristika spišského pozostalostného súpisu zo 16. storočia. Jazykovedný časopis, 10, 1959 b, s. 163—175.

KOTULIČ, I.: O formovaní kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. Jazykovedný časopis, 19, 1968, s. 134—149.

KOTULIČ, I.: K otázke kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. In: Nové obzory 11. Red. I. Sedlák. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo pre Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove 1969, s. 345—371.

KRAJČOVIČ, R.: Najstaršia perecká kniha mesta Trnavy. In: Jazykovedné štúdie 6. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 41—66.

KRAJČOVIČ, R.: K problematike formovania kultúrnej západoslovenčiny. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica 14. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1962, s. 67—101.

KRAJČOVIČ, R.: Hlavné fázy formovania kultúrnej západoslovenčiny. In: K počiatku slovenského národného obrozenia. Red. J. Tibenský. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964, s. 171—180.

KUCHAR, R.: Niektoré termíny v stredovekej slovenskej právnej terminológii. Jazykovedný časopis, 15, 1964, s. 53—63.

KUCHAR, R.: Slovo *svedomie* v historickom vývine slovenskej právnej terminológie. Československý terminologický časopis, 5, 1966, s. 163—169.

KUCHAR, R.: Nárečový charakter administratívno-právnych písomností Turčianskej župy zo XVI. storočia. In: Jazykovedné štúdie 10. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 227—241.

MAJTÁNOVÁ, M.: O používaní slovenčiny v písomnostiach zo 17. a 18. storočia. (Na materiáli zo stredného Slovenska.) Studia z filologiei polskiej i slowiańskiej, 7, Warszawa 1967, s. 237—242.

MAJTÁNOVÁ, M.: Slovo *kázeň* v slovnej zásobe staršej slovenčiny. Slovenská reč, 38, 1973, s. 28—31.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1968. 886 s.

NĚMEC, I.: Vývojové postupy české slovní zásoby. 1. vyd. Praha, Academia 1968. 192 s.

PAULINY, E.: Čeština a jej význam pri rozvoji slovenského spisovného jazyka a našej národnej kultúry. In: O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov. Red. L. Holafík. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 5—39.

PAULINY, E.: Začiatky kultúrneho jazyka slovenskej národnosti. In: Jazykovedné štúdie 6. Red. E. Pauliny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961, s. 5—39.

Slovenský historický slovník. [Ukážkový zošit.] Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1972. 354 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

*SlovKam*: Slovník Kamaldulský, t. j. Syllabus dictionarij latino-slavonicus. [Rukopis 1763.] Univerzitná knižnica Budapešť, sign. H64. 948 s. (Fotokópie v Jazykovednom ústave E. Štúra SAV.)

## QUELQUES PROBLÈMES DE L'ÉVOLUTION DU LEXIQUE SLOVAQUE

### Résumé

Dans l'essai sur l'évolution du lexique slovaque nous utilisons les résultats des travaux sur le *Dictionnaire historique de la langue slovaque* (*Slovenský historický slovník* 1973).

Le vocabulaire de l'époque d'avant la codification du langage littéraire est caractérisé

par une stabilité qui se révèle d'une part dans le langage des écrivains de provenance rustique par l'utilisation de tautonymes, d'autre part par l'admission de certains éléments lexiques tchèques même dans les contextes proprement slovaques et aussi par l'utilisation des mots étrangers (plus ou moins adaptés) qui sont plus fréquent qu'aujourd'hui.

Dans l'évolution du lexique slovaque on observe distinctement la disparition successive des expressions empruntées du tchèque, du latin, de l'hongrois et de l'allemand.

L'évolution du lexique slovaque est marquée non seulement par la disparition de certains expressions, dénominations associatives et liaisons verbales lexicalisées, mais aussi par le changement de sens d'expressions, dont la signification primordiale disparaît.

Dans l'évolution du lexique slovaque on observe une tendance à supprimer les expressions supplémentaires de signification équivalente, certains couples homonymes et les types verbaux de signification insuffisamment claire.

L'évolution du lexique est moins évidente dans le cadre d'une unité lexicale. La signification du mot se rétrécit au cours de l'évolution, la structure sémantique de quelques pronoms et conjonctions se simplifie (par ex. le pronom *ktorý*, la conjonction *až*). On cesse d'utiliser certaines significations abstraites ayant une possibilité communicative limitée (par ex. *zaplatiť* dans le sens „récompenser“ et „satisfaire“) et les significations concrètes dérivées (par ex. le mot *svedomie* dans le sens „le témoin“; „le témoignage“; le mot *kázeň* dans le sens „l'ordre, la discipline“; „le châtiment“; „la prison“).

Évidemment, dans l'évolution du lexique slovaque aussi une tendance contraire est incontestable. De nouvelles significations des mots sont créées, le vocabulaire s'enrichit de nouvelles expressions et de nouveaux sens (surtout quant au vocabulaire fondamental).

Cependant, à côté du mouvement esquissé dans le vocabulaire, il faut souligner la stabilité de la sémantique des mots et l'inertie d'unités lexicales du vocabulaire fondamental.

## TERÉNNE NÁZVY A SLOVANSKÝ ONOMASTICKÝ ATLAS\*

MILAN MAJTÁN

1. V diskusiách o *Slovanskom onomastickom atlase* boli spočiatku predmetom úvah iba osadné názvy, postupne sa kryštalizovala otázka atlasového spracúvania hydronymie a v ostatnom čase sa uvažuje aj o kartografovaní antroponymie (Blanár, 1972; Rospond, 1972). Na terénne názvy sa zvyčajne iba upozorňuje s poukazom na ťažkosti, napr. V. Šmilauer to na V. medzinárodnom kongrese slavistov v Sofii formuloval tak, že „sú veľmi málo zozbierané a ich výklad robí ťažkosti, pretože nemávajú staré doklady a veľmi tesne súvisia s nárečiami (Šmilauer, 1963).

Je síce pravda, že vo všetkých slovanských krajinách nie sú terénne názvy rovnako dobre zozbierané, ale to isté možno povedať aj o osadných názvoch (najmä o historických) a o ďalších triedach vlastných mien. Námiatku o ťažkostiach výkladu nemožno dobre prijať, lebo je všeobecne známe, že terénne názvy sú oveľa bližšie k apelatívnej slovnej zásobe príslušného jazyka ako napr. osadné a vodné názvy. Okrem toho v súčasnej spoločnosti fungujú terénne názvy práve tak ako osadné názvy, iba nie sú tak pevne štandardizované, normalizované, lebo si to natoľko nevyžadujú potreby spoločenskej komunikácie, verejnej správy, administratívy a pod.

Jazyková hodnota terénnych názvov je však aspoň taká ako hodnota osadných názvov. Možno zdôrazniť konštatovanie F. Cuřína (1966; 1972), že využitie istého slovného základu alebo typu tvorenia v toponymii istej národnej oblasti možno správne pochopiť iba na základe terénnych názvov, a dokonca aj niektoré osadné názvy možno úplne pochopiť a vyložiť iba v súvislosti s terénnymi názvami. F. Cuřín odporúča zaradiť do *SOA* niektoré z terénnych názvov (napr. *Chřib*) a konfrontovať rozšírenie osadných názvov s rozšírením apelatívnych geografických termínov a nárečovej lexiky.

\* Autorov príspevok v diskusií o problémoch *Slovanského onomastického atlasu* usku-točenej v Lipsku dňa 25. októbra 1974 v rámci onomastickej konferencie s medzinárod-nou účasťou na tému *Name, Geschichte und kulturelles Erbe* (Leipzig 23.—25. 10. 1974). Konferencia sa konala pri príležitosti 25. výročia vzniku Nemeckej demokratickej re-publiky a 20. výročia založenia onomastickej skupiny, ktorá aktívne pracuje v Sekcii: teoretickej a aplikovanej jazykovedy na Univerzite K. Marxa v Lipsku.



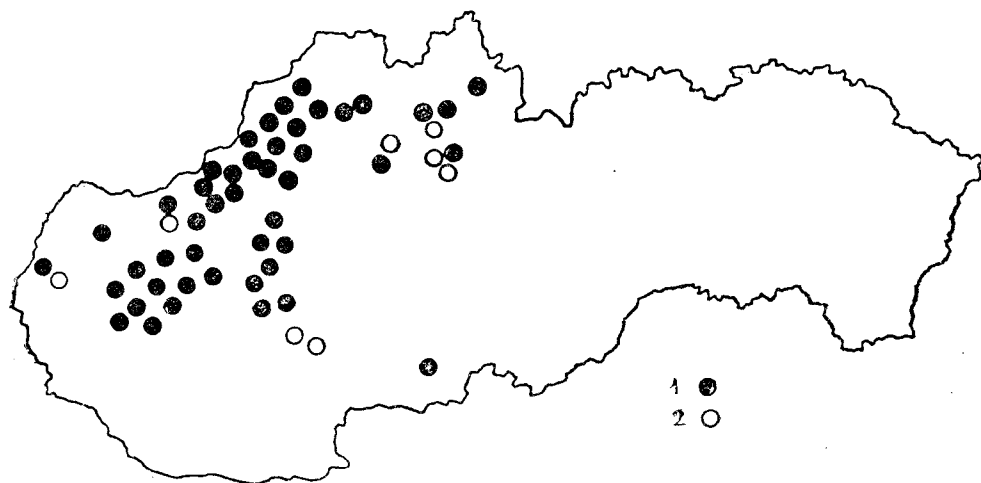
2. Terénne názvy (so všetkými ich špecifickými črtami) možno a treba spracúvať v *Slovanskom onomastickom atlase*, v osobitnej jeho časti. Mapovať možno pomenúvacie modely (odraz lokalizácie, vlastníctva objektu a pod.), štruktúrne typy názvov (predložkové názvy, predponové názvy, predponovo-príponové názvy, predikatívne názvy a pod.), jednotlivé lexikálne základy (napr. apelatívne geografické termíny) i formanty, a to i napriek tomu, že terénne názvy nemajú také výrazné formálne prostriedky ako napr. osadné názvy. Nebude to ani duplikovanie dialektologickej práce, lebo areály výskytu jednotlivých slovných základov a sufixov v terénnych názvoch sa z viacerých príčin často nekryjú s výskytom v apelatívnej zložke slovnej zásoby, napr. v apelatívnych geografických termínoch.

3. Názorné je kartografické spracovanie slovenských terénnych názvov prefixálneho a prefixálno-sufixálneho typu v porovnaní s názvami prepozicionálneho typu (Majtán, 1973 b; 1974). Predponové a predponovo-príponové terénne názvy (typu *Záhora*, *Záhorie*) konkurujú predložkovým názvom (typu *Za horou*), s ktorými majú okrem pôvodu aj ďalší spoločný, v ostatných názvoch nie natoľko zvýraznený lokalizačný príznak. Uplatnenie jedného či druhého štruktúrneho typu v terénnych názvoch závisí predovšetkým od slovo-tvorných zákonitostí v príslušnom jazyku, resp. nárečí.

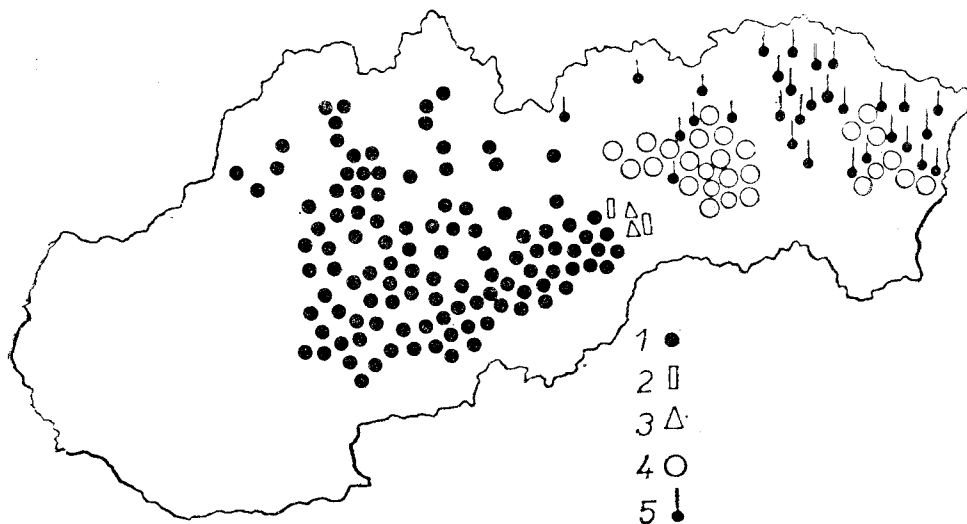
Na ukážku možno uviesť napr. terénne názvy so slovom *chríb* (< *chribъ*). Slovenské ani české osadné názvy so slovom *chríb* neexistujú, z územia Moravy je jediný doklad názvu osady (od r. 1854) *Křiby*, je to však pôvodom terénny názov. V terénnych názvoch sa slovo *chríb* (aj *hríb*, č. *chřib*, *křib* a pod.) vyskytuje často na území Čiech, Moravy a na západnom a severnom strednom Slovensku. Vyskytuje sa aj v južnoslovenskej toponymii. Ako apelatívum poznáme slovo *chríb* z cirkevnej slovančiny, zo srbských a chorvátskych nárečí, zo slovinčiny, aj z niektorých českých nárečí. Z apelatívnej slovnej zásoby slovenčiny však už dávno ustúpilo a vypadlo, nie je doložené ani zo súčasnej, ani zo staršej slovenčiny. Terénne názvy poukazujú na niekdajší areál rozšírenia slova, lebo import (napr. zo slovinčiny alebo zo starej češtiny) sotva možno predpokladať. Zaujímavé je tu porovnanie areálu názvov so slovom *chríb* s areálom názvov s geneticky príbuzným slovom *hrb* (pozri mapky). Apelatívum *hrb* má celoslovenský charakter, v terénnych názvoch je jeho výskyt obmedzený na stredoslovenské a východoslovenské územie. Ak teda porovnáme areály výskytu slov *chríb* a *hrb* v slovenských geografických názvoch, ukáže sa, že ide o staré, praslovanské nárečové tautonymá, ktorých areály sa na slovenskom jazykovom území stretávajú (Majtán, 1972).

Slovo *niva*, resp. jeho základ sa napr. v slovenských osadných názvoch vyskytuje iba veľmi zriedkavo (*Dobrá Niva*, *Nimnica* < *Nivnica*), rovnako ako v Čechách (*Nivčice*) a na Morave (*Nivnice*, *Nivsko*). V terénnych názvoch sa vyskytuje prakticky na celom Slovensku, dokladov je takmer dvesto,

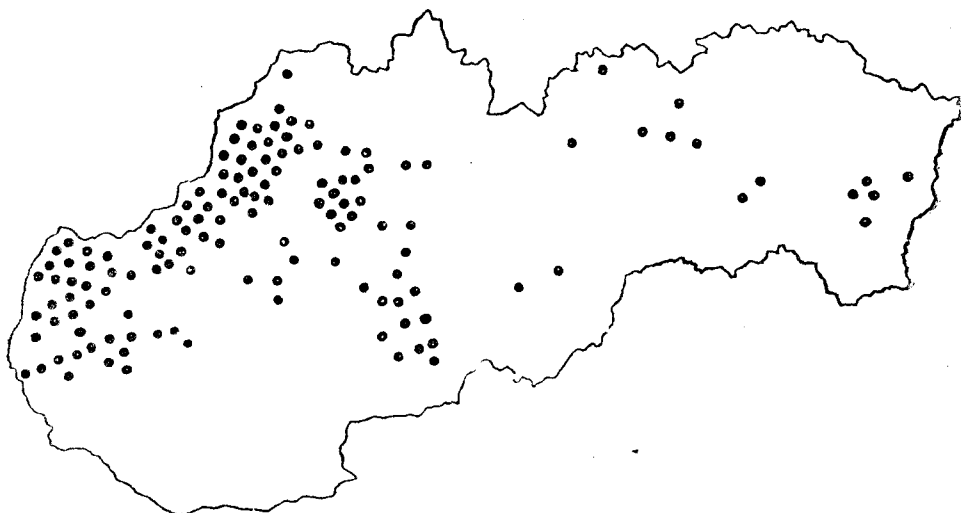
kartografické zobrazenie ich výskytu je názorné a inštruktívne. Pritom slovo *niva* zo živej slovnej zásoby ustúpilo. Existuje síce ešte v spisovnom jazyku, ale v krásnej literatúre sa využíva pomerne zriedkavo, najmä v prenesených významoch, jednoznačný význam má v odbornej terminológii (napr. *aluviálna niva*). Výskyt slova v terénnych názvoch presvedčivo poukazuje na jeho pevnejšie miesto v slovnej zásobe staršej slovenčiny (Majtán, 1973 a).



Slovo *chríb* (*chrib*, *hríb*) a jeho odvodneniny v slovenských zemepisných názvoch: 1. *chríb*  
2. *hríb*



Slovo *hrb* v slovenských zemepisných názvoch: 1. *hrb*, 2. *herb*, 3. *hãrb*, 4. *harb*, 5. *horb*



Slovo *nica* v slovenských zemepisných názvoch

4. V diskusiách a štúdiách dostávajú úvahy o perspektívach a o budúcej podobe *SOA* vždy konkrétnejšiu podobu. Reálne treba zväžiť všetky možnosti a okolnosti, aby výsledok bol optimálny a aby zodpovedal požiadavkám a úrovni súčasnej modernej, spoločensky angažovanej onomastiky. Iba historický pohľad je jednostranný. Rovnako dôležité je poukázať na fungovanie vlastných mien v súčasnej spoločnosti a na ich štruktúrno-typologické vlastnosti v súčasnosti.

*Slovanský onomastický atlas* musí z pochopiteľných príčin javy schematizovať, autori budú musieť vybrať zo širšieho hľadiska významné a mapovateľné javy, ale tento výber musí (ako sa na to v diskusiách poukazuje) predchádzať podrobné a vyčerpávajúce spracovanie z hľadiska jednotlivých národných území. Toto spracovanie nemôže vychádzať z nijakej siete oporných bodov ako v dialektológii, ale z relatívne úplného materiálu z celého územia.

Spracovanie terénnych názvov do *Slovanského onomastického atlasu* patrí. Treba rátať s touto skutočnosťou, organizovať v tomto smere základný výskum a terénne názvy v *Slovanskom onomastickom atlase* primerane a zodpovedne spracovať.

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV  
Bratislava, Nálepková 26

#### Bibliografia

BLANÁR, V.: Antroponymická jednotka a otázka kartografovania. In: Atlas onomastyczny Słowiańszczyzny. Księga referatów z konferencji Wrocław 1.—3. VI. 1970.

Red. S. Rospond a B. Siciński. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1972, s. 9—17.

CURÍN, F.: Několik poznámek k topomastickému atlasu. Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, 7, 1966, s. 157—160.

CURÍN, F.: K souvislosti jmen místních a pomístních v Čechách. In: Atlas onomastyczny Słowiańszczyzny. Księga referatów z konferencji Wrocław 1.—3. VI. 1970. Red. S. Rospond a B. Siciński. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Zakład narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1972, s. 55—58.

KRAJČOVIČ, R.: Slovanský onomastický atlas a perspektívy slovenského toponymického atlasu. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. 19. Philologica. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1967, s. 5—22.

MAJTÁN, M.: Slovo *hrb* v slovenských chotárných názvoch. Kultúra slova, 6, 1972, s. 306—309.

MAJTÁN, M.: Slovo *niva* v slovenských zemepisných názvoch. Kultúra slova, 7, 1973, s. 88—91.

MAJTÁN, M.: Štruktúrne typy slovenských chotárných názvov. In: IV. slovenská onomastická konferencia (Bratislava 9.—10. novembra 1971). Red. M. Majtán. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 147—160.

MAJTÁN, M.: Predponovo-príponové zemepisné názvy v slovenčine. Jazykovedný časopis, 25, 1974, s. 32—37.

ROSPOND, S.: O atlasie antroponimicznym słowiańskim. In: Atlas onomastyczny Słowiańszczyzny. Księga referatów z konferencji. Wrocław 1.—3. VI. 1970. Red. S. Rospond a B. Siciński. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Zakład narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1972, s. 31—40.

ŠMILAUER, V.: Slovanský onomastický atlas a onomastická příručka. In: Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Red. B. Havránek. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963, s. 145—150.

## DIE FLURNAMEN UND DAS PROJEKT DES SLAWISCHEN ONOMASTISCHEN ATLASSES

### Zusammenfassung

In Diskussionen und Studien nehmen Erwägungen über die Perspektiven und über die zukünftige Gestalt des *Slawischen onomastischen Atlases* immer konkretere Form an. Es ist notwendig real alle Möglichkeiten und Umstände zu erwägen, damit das Ergebnis den Anforderungen und dem Niveau der gegenwärtigen Onomastik entspricht.

Der *Slawische onomastische Atlas* muss aus verständlichen Gründen Erscheinungen schematisieren. Die Autoren werden von einem umfassenderen Standpunkt aus bedeutende und kartographierbare Erscheinungen auswählen müssen. Aber dieser Auswahl muss — wie in Diskussionen darauf hingewiesen wird — die detaillierte und erschöpfende Bearbeitung vom Gesichtspunkt der einzelnen nationalen Territorien vorausgehen. Diese Bearbeitung kann nicht von einem Netz von Anhaltspunkten wie in der Dialektologie ausgehen, sondern von einem relativ vollständigen Material aus dem ganzen Territorium.

Es ist klar, dass die Bearbeitung von Flurnamen (auch der Mikrotoponymie) in den *Slawischen onomastischen Atlas* gehört. Man muss mit dieser Tatsache rechnen, die grundlegenden Untersuchungen in dieser Richtung organisieren und die Flurnamen im *Slawischen onomastischen Atlas* angemessen und verantwortungsvoll bearbeiten.

## DISKUSIE

## O TERMINOLÓGII ZLOŽENÉHO SÚVETIA

LADISLAV DVONČ

Jednou zo syntaktických otázok, ktorej sa v ostatných rokoch venovala v slovenskej jazykovede azda najväčšia pozornosť, je problém tzv. zloženého súvetia. Doterajšia literatúra o zloženom súvetí ukazuje, že sa nejednotne vymedzujú jednotlivé pojmy a nejednotne sa aj používajú príslušné termíny. To vedie v ďalšom výskume zloženého súvetia k istým ťažkostiam. Ukazuje na to aj poznámka F. Kočiša v jeho knižnej monografii o zloženom súvetí v slovenčine (1973), v ktorej sa dotýka niektorých termínov v mojej štúdií o zloženom súvetí (Dvonč, 1959).

F. Kočiš v uvedenej krátkej poznámke (s. 16) uvádza toto: „L. Dvonč súvetia s jedným syntaktickým vzťahom pokladá za jednoduché súvetia a tak ich aj zaraďuje, no na druhej strane pri zložených súvetiach hovorí o rovnorodých a rôznorodých súvetiach. Nie je potom jasné, kam vlastne zaraďuje **rovnorodé** súvetia, lebo ak sa majú pokladať za jednoduché súvetia, netreba ich **osobitne** pomenúvať, ak majú ostať medzi zloženými súvetiami ako rovnorodé, odporuje to Dvončovmu základnému kritériu v klasifikácii zložených súvetí.“ Táto poznámka v dostatočnej miere svedčí o potrebe vyjasniť si niektoré pojmy a termíny. Bude užitočné stručne si všimnúť pojmový a terminologický aparát, ktorý sa v priebehu diskusie o zloženom súvetí v slovenskej jazykovede vypracoval. Ukazuje sa, že sú tu síce mnohé zhody, **ale zároveň sú tu aj niektoré rozdiely**, ktoré môžu viesť niekedy k nedorozumeniam.

Vyjdeme zo štúdie J. Ružičku (1954), v ktorej sa prvý raz v súčasnej slovenskej jazykovednej literatúre hovorí o zloženom súvetí. (Autor vyšiel z výkladu F. Trávníčka.) Podľa J. Ružičku o jednoduchom súvetí hovoríme vtedy, keď sa vetami v súvetí vyjadruje alebo len priradovací vzťah alebo len určovací vzťah. Tak ako pri vetných členoch hovoríme o jednom viacnásobnom člene, keď sa skladá z dvoch alebo aj niekoľkých pomenovacích jednotiek (rovnocenných členov), rovnako aj pri priradovacom súvetí, ktoré sa skladá z dvoch alebo aj niekoľkých rovnocenných viet, hovoríme o jednoduchom súvetí. Jednoduché podradovacie súvetie môže mať zložitejšiu stavbu. Naopak, súvetia, v ktorých sa uplatňuje medzi vetami aj priradovací aj urč-

vací vzťah, treba podľa J. Ružičku hodnotiť ako zložené. Toto vymedzenie jednoduchého a zloženého súvetia možno znázorniť takto:

|   |   |
|---|---|
| Pojem: súvetie, v ktorom sa vyjadruje len<br>priradovanie alebo len podradova-<br>nie | súvetie, v ktorom sa vyjadruje<br>priradovací aj podradovací<br>vzťah |
|---|---|

|                                   |                        |
|-----------------------------------|------------------------|
| Termín: <i>jednoduché súvetie</i> | <i>zložené súvetie</i> |
|-----------------------------------|------------------------|

**Termíny *jednoduché súvetie* a *zložené súvetie* nadväzujú u J. Ružičku na termíny *jednoduchá veta* a *zložená veta*.**

Sám som vo svojej štúdii o otázke jednoduchého a zloženého súvetia (1959) prijal Ružičkovo vymedzenie súvetia, v ktorom sa vyjadruje len priradovanie alebo len podradovanie, ako jedného syntaktického útvaru, a súvetia, v ktorom sa vyjadruje priradovací aj podradovací vzťah, ako druhého syntaktického útvaru. Stotožňujem sa podľa toho v cit. štúdii s J. Ružičkom z hľadiska pojmového, z hľadiska základného vymedzenia a či rozčlenenia súvetí na dve základné skupiny charakterizované prítomnosťou alebo neprítomnosťou základných syntaktických vzťahov. Nestotožňujem sa tam však s J. Ružičkom z hľadiska terminologického, z hľadiska pomenovania uvedených syntaktických útvarov. O tom výslovne hovorím takto: „Otázne je ďalej, či tu máme používať termíny *jednoduché súvetie* a *zložené* alebo *zložené* a *zložené* súvetie.“ V ďalšom som sa kriticky vyrovnával s termínmi *zložené súvetie* a *zložené* súvetie a ukazoval som, že sa dobre nehodia na vystihnutie podstaty syntaktického útvaru charakterizovaného prítomnosťou obidvoch syntaktických vzťahov, priradovacieho aj podradovacieho. Termínu *jednoduché súvetie* som nevenoval pozornosť, jeho odmietnutie vyplýva z odmietnutia termínu *zložené súvetie* a termínu *zložené* súvetie ako protikladných termínov. V štúdii ďalej navrhujem používať nové termíny rovnorodé a rôznorodé súvetie. O tom na s. 173 píšem najprv takto: „Ako teda nazývať súvetia, v ktorých ide výhradne o uplatňovanie priradovacieho alebo určovacieho vzťahu, oproti súvetiam, v ktorých nachádzame aj priradovací aj určovací vzťah? Na označenie tejto, povedali by sme, jednotnosti súvetia (jednotného charakteru súvetia z hľadiska základných syntaktických vzťahov) proti zmiešanému charakteru súvetia by podľa našej myšlienky azda bolo najvýhodnejšie používať termíny rovnorodé a rôznorodé súvetie“ (resp. homogénne a heterogénne súvetie). Z tohto vymedzenia je, myslím, jasné, že pod rovnorodým súvetím tu máme na mysli ten istý syntaktický útvar, ktorý J. Ružička nazýva *jednoduché súvetie*, kým pod rôznorodým súvetím zas syntaktický útvar, ktorý J. Ružička nazýva *zložené súvetie*. To isté vyplýva aj zo záveru spomenutého článku: „Súvetia podľa prítomnosti určovacieho a priradovacieho vzťahu sa rozdeľujú na rovnorodé (ide v nich alebo len o určovací alebo len o priradovací vzťah) a rôznorodé (v súvetí je

priradovací aj určovací vzťah.“ V závere navrhujem používať aj termín zložené súvetie, ale trochu inak, ako ho použil J. Ružička: „Štvrtý typ rôznorodého súvetia (ide v ňom o viacnásobné podradovacie súvetie) možno označovať ako zložené súvetie.“ Konečne navrhujem tu používať aj termín *zložitá súvetia*: „Ako zložitá súvetia možno označovať súvetia s neobyčajne komplikovanou stavbou“. To znamená, že zložené a zložitá súvetia sa vymedzujú v rámci rôznorodého súvetia. O termíne jednoduché súvetie tu zase nič nehovorím. Ak sa však proti termínu zložené alebo zložitá súvetie kladie termín jednoduché súvetie, potom by logicky vychádzalo, že v rámci rôznorodého súvetia, pri ktorom sa v našom vymedzení hovorí o zloženom a zložitom súvetí, by sme mali aj termín jednoduché súvetie, ktorým by sa mali označovať prvé tri typy rôznorodého súvetia. Pritom náš prvý typ rôznorodého súvetia zodpovedá Ružičkovmu prvému typu zloženého súvetia, náš druhý typ Ružičkovmu tretiemu typu, náš tretí typ zas Ružičkovmu štvrtému typu a konečne náš štvrtý typ rôznorodého súvetia Ružičkovmu piatemu typu zloženého súvetia. Schematicky možno naše používanie pojmov a termínov znázorniť takto (termín jednoduché súvetie, pretože o ňom výslovne v spomenutej štúdii nehovoríme, ale možno ho vyvodiť zo sústavy použitých termínov, píšeme tu v schéme v zátvorkách):

|   |   |
|---|---|
| Pojem: súvetie, v ktorom sa vyjadruje len priradovanie alebo len podradovanie | súvetie, v ktorom sa vyjadruje priradovací aj podradovací vzťah |
|---|---|

|                                  |                          |
|----------------------------------|--------------------------|
| Termín: <i>rovnorodé súvetie</i> | <i>rôznorodé súvetie</i> |
|----------------------------------|--------------------------|

Ďalšie členenie nastáva v rámci **rôznorodého súvetia**:

|                                     |                           |  |
|-------------------------------------|---------------------------|--|
| Pojem: rôznorodé súvetie 1.—3. typu | rôznorodé súvetie 4. typu | rôznorodé súvetie s neobyčajne komplikovanou stavbou |
|-------------------------------------|---------------------------|--|

|                                       |                        |                        |
|---------------------------------------|------------------------|------------------------|
| Termín: ( <i>jednoduché súvetie</i> ) | <i>zložené súvetie</i> | <i>zložitá súvetie</i> |
|---------------------------------------|------------------------|------------------------|

Poznamenávame ešte, že J. Ružička označuje tie zložené súvetia, ktoré nemajú príliš komplikovanú stavbu, ako základné typy. Ostatné súvetia s príliš komplikovanou stavbou možno podľa toho označiť ako zložitá alebo komplikované súvetia. To znamená, že Ružičkove základné typy zloženého súvetia zodpovedajú našim jednoduchým a zloženým rôznorodým súvetiam.

Podľa F. Kočiša, ak sa majú v cit. našej práci rovnorodé súvetia pokladať za jednoduché súvetia, netreba ich osobitne pomenúvať. Ja som však mal práve na mysli otázku pomenovania, teda otázku terminologickú. Išlo mi o označenie spomínaných dvoch syntaktických útvarov, pomenovaných J. Ru-

žičkom ako jednoduché a zložené súvetia, inými termínmi, ktoré by podľa mojej mienky výstižnejšie zachytávali podstatu daných pojmov, syntaktických útvarov. Tú som chcel vystihnúť práve termínmi rovnorodé a rôznorodé súvetie.

Z porovnania Ružičkovej a mojej štúdie je evidentné, že je tu zhoda z hľadiska chápania alebo vymedzenia uvedených syntaktických útvarov, rozdiel je však z hľadiska ich pomenovania, teda z hľadiska terminologického. S iným pojmovým a terminologickým aparátom pracujú zas ďalší autori, ktorí písali o tejto otázke alebo sa jej dotýkali. Tak napr. J. Orlovský (1959) hovorí o súvetí zloženom z viac ako dvoch viet, ktoré sa spájajú priradovacím alebo podradovacím vzťahom alebo kombináciou obidvoch týchto vzťahov. Tieto súvetia označuje ako zložité súvetia:

Pojem: súvetie zložené z viac ako dvoch viet s akýmkoľvek vzťahom alebo s ich kombináciou

Termín: *zložité súvetie*

G. Počtová (1961) vychádza z toho istého chápania syntaktického útvaru, nepoužíva však termín zložité súvetie, ale zložené súvetie. Zložené súvetia G. Počtová člení na rovnorodé a rôznorodé. „Prijíma teda Dvončovu terminológiu, ale v odlišnej aplikácii“ (Kočiš, s. 16).

Ako vidíme, J. Orlovský vychádza z odlišného vymedzenia istého syntaktického útvaru, ktorý označuje termínom zložité súvetie. Termín zložité súvetie nadobúda u J. Orlovského iný význam, ako je to v spomínanej našej štúdií. A zas G. Počtová prijíma Orlovského vymedzenie, ale nepoužíva termín zložité súvetie, ale termín zložené súvetie, ktorý takto tiež nadobúda iný význam, ako je to u J. Ružičku alebo u mňa. Podobným spôsobom mohli by sme prebrať aj ostatné práce a skúmať zhody a rozdiely vo vymedzení príslušných syntaktických útvarov a v ich pomenovaniach. Toto vzájomné porovnávanie môžeme urobiť dvojakým spôsobom:

1. Vychádzať z jednotlivých pojmov, z vymedzenia jednotlivých syntaktických útvarov a skúmať ich pomenovanie.

2. Vychádzať z jednotlivých pomenovaní a skúmať, aký majú obsah, v akom význame sa v jednotlivých syntaktických prácach používajú.

Jednou z úloh oživeného záujmu o štúdium slovenskej jazykovednej terminológie (podnetom tu bolo zasadnutie Československej komisie pre lingvistickú terminológiu, ktoré bolo vo februári 1974 v Domove vedeckých pracovníkov SAV v Smoleniciach) by malo byť podľa našej mienky aj stanovenie sústavy termínov týkajúcich sa tzv. zloženého súvetia (vyššieho syntaktického útvaru, ako je zložená veta) a ďalšej jeho klasifikácie, ako sa črtá v slovenskej jazykovede, resp. širšie v teórii syntaxe, ktorá venuje pozornosť tomuto syntaktickému javu. So zreteľom na to, že jednotlivé pojmy a termíny sa tu nepoužívajú



úplne jednotne, ale práve naopak je tu rozdiel v chápaní príslušných syntaktických útvarov aj v ich pomenovaní a rovnako aj rozdiel v ich ďalšom vnútornom členení (podobným príkladom je tzv. aktuálne vetné členenie, ktorého terminológii sa venovala osobitná pozornosť na spomenutom smolenickom zasadnutí), je nevyhnutné, aby každá práca z tejto oblasti podávala vždy presné vymedzenie príslušných základných pojmov a terminologického aparátu. Bude však potrebné zamýšľať sa aj nad tým, či sa tieto rozdiely, a to aspoň rozdiely čisto terminologické nedajú prípadne preklenúť, lebo terajší stav ľahko vedie k nejasnostiam a nedorozumeniam.

*Jazykovedný ústav L. Štúra SAV  
Bratislava, Nálepková 26*

#### Bibliografia

- DVONČ, L.: Niekoľko poznámok o zloženom súvetí. In: Jazykovedné štúdie. 4. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 169—173.  
KOCÍŠ, F.: Zložené súvetie v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973. 270 s.  
ORLOVSKÝ, J.: Slovenská syntax. 1. vyd. Martin, Osveta 1959, s. 107—114.  
POČTOVÁ, G.: Zložené súvetie. Slovenská reč, 26, 1961, s. 239—243.  
RUŽIČKA, J.: Zložené súvetie. Slovenská reč, 19, 1954, s. 27—35.

#### ZUR TERMINOLOGIE DES MEHRFACH ZUSAMMENGESETZTEN SATZES

##### Zusammenfassung

In dem Beitrag gibt der Autor einen Überblick über die Begriffe und Termine, die in der slowakischen Sprachwissenschaft im Verlauf der Diskussion über den mehrfach zusammengesetzten Satz ausgearbeitet wurden.

## ROZHEADY

## SOVIETSKA DISKUSIA O PREDMETE JAZYKOVEDY

JÁN HORECKÝ

Na rozdiel od niektorých starších diskusií má táto diskusia, ktorá prebiehala na stránkach *Izvestii Akademii vied ZSSR, séria literatúry a jazyka* v r. 1972 až 1974, cieľ vymedzený pomerne úzko: umožniť výmenu názorov na predmet jazykovedy.

Diskusiu otvoril R. A. Budagov príspevkom *O predmete jazykoznanija* (roč. 31, 1972, č. 5, s. 401—412). Vo svojom príspevku nadhodil štyri okruhy problémov: vzťah technického pokroku a vedy o jazyku, vzťah medzi exaktnými a neexaktnými vedami, vzťah medzi teóriou jazyka a formalizáciou jazyka, vzťah medzi teóriou jazyka a sociálnou povahou jazyka.

Ostro sa stavia proti téze, že predmetom jazykovedy je predovšetkým semiotika (s. 401). Takáto téza nemôže byť správna, lebo — podľa R. A. Budagova — semiotika je veda o znakových systémoch v prírode a spoločnosti. Jazyka sa preto dotýka práve v takej miere ako biológia, matematika, veda o umení a pod. Keby sa prijala uvedená téza, znamenalo by to, že semiotika vytláča vlastný predmet jednotlivých vied. Možno hovoriť najviac ak o lingvosemiotike, ktorú však mnohí teoretici sú ochotní pokladať za základný predmet celej jazykovedy.

Zdá sa však — a ukázal to aj priebeh diskusie —, že R. A. Budagov tu nesprávne zamieňa predmet a metódy jazykovedy: málokto pokladá semiotiku za predmet jazykovedy alebo iného vedného odboru, skôr sa uvažuje o semiotike ako všeobecnej vede o znaku, pričom nemožno poprieť, že aj v jazykovede má znak dôležité miesto. Podobne si R. A. Budagov konštruuje aj tézu, že pre celú súčasnú jazykovedu je príznačné chápanie jazyka ako čisto technických znakov, čím sa odlišuje od starého chápania jazyka založeného na kultúrnohistorických tradíciách a na obsahových kategóriách samého jazyka (s. 402). V tejto súvislosti vyslovuje autor aj myšlienku, že sa nie dosť presne rozlišuje medzi súčasnou (modernou) a nesúčasnou jazykovedou.

Za veľmi závažnú treba pokladať poznámku R. A. Budagova, že jednotlivé koncepcie sa prestávajú hodnotiť z filozofických pozícií, hoci je jasné, že povahu jazyka možno vysvetľovať práve tak z pozícií materialistických ako idealistických. Napokon sa v prvej kapitole svojho príspevku zaoberá R. A. Budagov

otázkou, či jazykoveda patrí medzi spoločenské alebo prírodné vedy (je to vlastne staronová otázka, vynárajúca sa v dejinách jazykovedy skoro periódicke), ako aj rozličným hodnotením exaktnosti v jednotlivých vedách. Odvoláva sa pritom na starších vedcov, ktorí zdôrazňujú užitočnosť a účelnosť humanitných vied.

V druhej kapitolke rozvíja R. A. Budagov otázku exaktnosti. Vychádza z predpokladu, že každá veda má vlastné poňatie exaktnosti, resp. že nejestvuje iba matematické chápanie exaktnosti. Upozorňuje, že exaktnosť sa často kladie do protikladu s hypotetickosťou, ktorá je vraj príznačná práve pre „neexaktné“ vedy. Dochádza k záveru, že v jednotlivých vedách, teda ani v jazykovede, nejde o spomenutý protiklad, ale o prísne funkčné, a teda aj systémové chápanie exaktnosti.

Osobitnú pozornosť venuje R. A. Budagov (v tretej kapitolke) otázke formalizácie. Vychádza z tézy (ktorá našla v priebehu diskusie dosť oponentov), že v niektorých súčasných jazykovedných teóriách sa teória jazyka začala stotožňovať s formalizáciou (s. 406) v tom zmysle, že čím viac je jazyk formalizovaný, tým vyššia je úroveň teórie. Treba preto skúmať, ako a načo sa jazyk formalizuje, k akým výsledkom formalizácia privádza. Za príklad formalizácie uvádza formálnu definíciu slova (slovo je reťazec písmen medzi dvoma medzerami) a proti nej stavia svoju „obsahovú“ definíciu. Ako argument proti formálnej „zrakovej“ (optickej) definícii uvádza popri inom aj to, že je založená na nesprávnej predstave, akoby jazyk bol predovšetkým písaný jav. Ako druhý argument proti formalizácii uvádza R. A. Budagov fakt, že mnohí lingvisti, pre ktorých jazyk je elementárny znakový systém, stavajú sa odmietavo k významovému odtienkom v lexike i v jazyku vôbec (s. 408). Vzniká tak dilema: vzdať sa pojmu „odtienku“, alebo vzdať sa mánie formalizácie. R. A. Budagov sa jednoznačne vyslovuje proti formalizácii.

V úvahách o vzťahu jazyka a myslenia poukazuje R. A. Budagov na možnosti vyjadrovania mimojazykovej skutočnosti prostriedkami jazykov rozličných typov. Dochádza však k prekvapujúcemu záveru (s. 410), že v jazykoch nominatívneho typu ľudia presnejšie, plnšie a adekvátnejšie vyjadrujú svoje myšlienky než v jazykoch aktívneho alebo ergatívneho typu. Tento záver odôvodňuje aj konštatovaním, že téza o nemenlivosti myslenia protirečí téze o organickej jednote jazyka a myslenia. Vzniká tu nemožný predpoklad, že jazyk zachováva organické kontakty s myslením, ale odchyľuje sa nevyhnutne od neho, ak sa myslenie pokladá za nemenlivé.

Záver úvah R. A. Budagova síce nie vždy vyplýva z rozvádzaných myšlienok, ale je jasný: Predmetom jazykovedy je jazyk a jazyky v ich reálnom fungovaní, v ich statike i dynamike, v ich prítomnosti i minulosti, vo vzájomnom pôsobení ich formálnych i obsahových kategórií, v celej ich zložitej podstate.

Na vývody R. A. Budagova prvý reagoval V. V. Ivanov v príspevku *Jedinstvo predmeta nauki o jazyke* (roč. 32, 1973, č. 3, s. 242—254). Vyšiel z týchto troch základných téz: veda o jazyku má jediný predmet — jazyk, vo všetkých jazykoch opisujeme jeden jazyk, pri opise konkrétneho jazyka sa usilujeme odkrývať univerzálne črty. Nezávisle od nášho poznania v každom jazyku sa prejavuje univerzálna štruktúra. Svedčí o tom niekoľko skutočností, napr. fakt, že ľudia si pomerne ľahko nájdu kontakty s ľuďmi z inej kultúrnej oblasti, že vedia dešifrovať staré, neznáme jazyky a že vedia prekladať z jazyka do jazyka. Skúmanie jazykových univerzálií bezprostredne odkrýva nové perspektívy pri analýze historického vzťahu medzi jazykom a myslením. Pri odhaľovaní týchto vzťahov — podľa V. V. Ivanova — znamená krok vpred práve formalizovaný výklad rozličných generatívnych gramatík a generatívnej sémantiky. Uznávanie všeludského charakteru vrodenej univerzálnych štruktúr neprotirečí ani tomu, že v každom jazyku sú isté špecifické črty. Predpokladá sa, že v európskych jazykoch možno nájsť odraz istého univerzálneho súboru sémantických kategórií, ku ktorým patrí aj protiklad aktívnosť — neaktívnosť (hoci iba v niektorých jazykoch sa uplatňuje v celom gramatickom systéme). Tie univerzálne možnosti, ktoré sa nerealizujú v základnej štruktúre, môžu sa realizovať na jeho periférii (napr. fonetické a fonologické vlastnosti v onomato-poických slovách). Pritom niektoré gramatické kategórie môžu byť v istom jazyku vyjadrené explicitne (napr. určenosť v arabčine), iné možno nájsť v ich hĺbkovej štruktúre.

Pokiaľ ide o vzťah lingvistiky a semiotiky, V. V. Ivanov poukazuje na nesprávny prístup R. A. Budagova k tejto problematike. Nikto predsa netvrdí, že predmetom jazykovedy je semiotika. Takisto by bolo možno povedať, že predmetom genetiky je predovšetkým biológia. Okrem toho, ako upozorňuje V. V. Ivanov, dnešný stav semiotiky je značne vzdialený od myšlienok, o ktoré sa opiera R. A. Budagov: kým v starších obdobiach sa kládol dôraz na znak ako taký, dnes sa skúma skôr zmysel celého textu.

L. V. Bondarková v štúdiu *Jazykoznanije i techničeskij progress* (roč. 32, 1973, č. 3, s. 255—260), opierajúce sa o výsledky svojho vedného odboru — fonetiky, ukazuje, ako sa prvotné presvedčenie o jednote akustických javov postupne, no nevyhnutne opúšťa práve pod vplyvom technického pokroku. Pokusy o transformáciu akustických javov na fonematické symboly ukázali jedno: existuje taká obrovská variatívnosť akustických charakteristík tej istej výpovede, že kladie veľké prekážky pri konštruovaní strojov, ktoré by reagovali na hovorený jazyk. Je zrejmé, že pre konkrétne úlohy bolo treba presne formalizovať definície relevantných zvukových vlastností.

Tak sa ukazuje, že v podstate „strojový“ problém zabezpečil fonetikom silnú bádatelskú bázu, lenže zároveň nastolil aj viacero zásadných otázok a dal možnosť objektívne preveriť jazykovedné hypotézy a teórie. Ako dôkaz

L. V. Bondarková uvádza rad príkladov na kladnú úlohu formalizácie pri spresňovaní jazykovedných predstáv. Na okraj pripomína, že aj v Budagovovej definícii slova sa vlastne berie do úvahy „optická“ definícia, keď sa v názve *chemin de fer* vidia tri slová, hoci slovo *de* vôbec nevyhovuje navrhovanej obsahovej definícii.

R. R. Gelhardt v príspevku *K voprosu o predmete jazykoznanija* (roč. 32, 1973, č. 3, s. 261—264) zdôrazňuje predovšetkým myšlienku, že treba postulovať principiálnu jednotu logickej štruktúry prírodných i spoločenských vied, v ktorej sa odráža predmetná jednota sveta. Okrem toho konštatuje, že práve pod vplyvom marxistickej filozofie zosilnela tendencia po jednote v rozvoji vied o prírode a vied o spoločnosti a myslení. Napriek týmto unifikáčnym tendenciám niektorí jazykovedci odmietajú možnosť preberať metódy z iných vied. Je však zrejmé, že heuristický význam matematiky je nesporný. Prirôdzene, matematizáciu spoločenských vied nemožno kvalifikovať ako úsilie matematiky pohltiť humanitné vedy. Protiklad exaktné — neexaktné vedy nie je založený na marxistickej klasifikácii vied.

Rovnako varuje R. R. Gelhardt aj pred strachom zo semiotiky, ktorý R. A. Budagovovi azda vyplýva aj z jednostranného upozorňovania na signálnu funkciu znakov. Je známe, že znaky — signály nie sú charakteristické len pre jazyk. Na okraj Budagovovej definície slova pripomína, že nie je jasný ani len dôvod, prečo R. A. Budagov pokladá za najdôležitejšiu jazykovú jednotku slovo, a nie vetu. V závere R. R. Gelhardt zdôrazňuje, že ontologický status jazyka nemôže podliehať zmenám ani vtedy, ak sa jazykoveda bude formalizovať.

J. S. Stepanov prispel do diskusie trocha odľahlou tematikou. V štúdiu *Semiotičeskaja struktura jazyka (tri funkciï i tri formalnych apparata jazyka)* (roč. 32, 1973, č. 4, s. 340—355) chce ukázať, ako funkcie jazyka súvisia so zodpovedajúcim fragmentom formálnej štruktúry a nachádzajú v ňom svoj formálny aparát. Odpoveď na túto otázku dá predstavu o semiotickej štruktúre jazyka. J. S. Stepanov rozoznáva tri tradičné (hoci inak nazvané) funkcie: nominatívnu, syntaktickú a pragmatickú. Ako prvotný formálny aparát pragmatickej funkcie funguje aparát lokácie, reprezentovaný trojicou *ja — tu — teraz* (tento aparát sa sekundárne transponuje na trojicu *on — tam — vtedy*). Ako prvotný formálny aparát nominatívnej funkcie fungujú menné a slovesné triedy, ako prvotné syntaktické funkcie uvádza Stepanov elementárne syntaktické spojenia.

Špeciálnej otázke sa týka príspevok M. M. Guchmanovej *K voprosu o sootnošenii jazyka i myšlenija* (roč. 32, 1973, č. 4, s. 356—361). Vychádza z tézy o dialektickej jednote jazyka a myslenia, ale ukazuje, že jazyková zložka je pomerne samostatná; o tom svedčí aj fakt, že pomocou jazyka sa modeluje obsah myslenia a že v jazykovej štruktúre sa neikonicky odráža

mimojazyková situácia. Pravda, neikonické odrazy nie sú v rovnakej miere **zastúpené** v jazykoch rozličných typov. Nerovnaké sú aj možnosti **metaforického** vyjadrovania mimojazykovej reality. S relatívnou samostatnosťou jazyka súvisí aj značná stálosť niektorých častí systému, najmä na gramatickej rovine. Jednoznačne sa M. M. Guchmanová stavia proti Budagovovej téze o **prednostiach** analytického typu pred flexívnym. Napokon zdôrazňuje, že **pokrok** v jazyku súvisí s rozvojom jeho spoločenských funkcií i so zmenami v systéme; nemožno však klásť znamienko rovnosti medzi rozvoj jazyka a zmeny v jazyku, lebo rozvoj jazyka je prejavom a odrazom rozvíjajúceho sa myslenia, ktoré súvisí so zdokonaľovaním vedeckého poznania a stále hlbším prenikaním do zákonov prírody a spoločnosti.

Dvojica autorov S. K. Šaumian a J. A. Šrejder v príspevku *O predmete i metode lingvistiky* (roč. 32, 1973, č. 5, s. 430—437) predovšetkým upozorňuje, že R. A. Budagov uvažuje vlastne nie o predmete jazykovedy, ako hovorí nadpis jeho príspevku, ale o jazykovedných metódach. V týchto úvahách možno vidieť ohlasy starších sporov o úlohe a mieste štruktúrno-matematických metód v jazykovede, vyvolaných spravidla nesprávnym alebo povrchným kladením tradičných i štruktúrnych metód proti sebe. Autori zdôrazňujú, že jazykoveda sa zaoberá **nie** **prосто** jazykom, ale zákonitosťami jazyka. Jej úlohou je nielen fixovať jazykové javy, ale formulovať ich teoretický zmysel, zahrňovať do istého systému jazykové kategórie. Jazykovedná teória sa formuluje pomocou metajazyka. Pokiaľ ide o Budagovove tézy o semiotike, ukazujú autori, že semiotika neskúma iba signály, ale aj znakovú funkciu, vzťah medzi znakom a významom i vnútornú štruktúru jazyka. Technický pokrok neznamená koniec „obsahovej“ jazykovedy, ba naopak, urýchľuje výskum typických jazykovedných problémov. O pojme exaktnosť S. K. Šaumian a J. A. Šrejder pripomínajú, že kategória exaktnosti sa vzťahuje na teoretické opisy, kým R. A. Budagov hovorí skôr o presnosti v opise faktov. Tu by bolo správnejšie hovoriť o správnosti a úplnosti opisu. Pravda, problém exaktnosti **súvisí** s otázkou formalizácie opisu a prirodzene aj s **potrebou** zjednodušovať skúmané problémy. Ale takýto postup je bežný pri každom vedeckom opise. Boj proti formalizácii znamená ochudobňovanie arzenálu vedeckých prostriedkov. Nemožno tvrdiť, že formalizácia stotožňuje človeka so strojom. Ani Budagovovo zdôrazňovanie „odtienkov“ nie je argumentom proti formalizácii, lebo aj odtienky možno formalizovať. A napokon — o odtienkoch sa dobre **hovorí** vtedy, keď sú dostatočne jasne opísané „základné“ farby.

Zaujímavý je príspevok doktora fyzikálno-matematických vied R. L. Dobrušina *Matematizacija lingvistiky* (roč. 32, 1973, č. 5, s. 438—441). Vychádza z tradičného výpočtu jednotlivých vied, v ktorých sa od matematiky prechádza cez technické vedy až k filozofii. V týchto zoznamoch je jazykoveda **medzi** psychológiou a literárnou vedou. Podľa R. L. Dobrušina možno v tomto

poradí vidieť aj isté odstupňovanie vied podľa ťažkosti i podľa stupňa matematizácie. Okrem toho proti Budagovovi poukazuje na fakt, že tradičné je nie dichotomické triedenie vied na exaktné a neexaktné, ale skôr trichotomické: na vedy exaktné, prírodné a humanitné.

R. L. Dobrušin uznáva, že v propagácii matematiky je istý „módny“ prvok, no matematizácia vied sa nedá vysvetliť iba módnosťou. Výhodou matematických metód je, že umožňujú z presne formulovaných postulátov vyvodzovať ďalekosiahle dôsledky, ktoré nie sú menej dôveryhodné ako samy postuláty. A naopak, absurdnosť vývodov poukazuje na nepresnosť v postulátoch. Druhá vec je, že kvôli matematizácii treba problémy zjednodušovať, treba konštruovať modely. Prirodzene, modelovať možno aj významové odtienky, na ktorých R. A. Budagov zakladá svoju argumentáciu proti formalizácii.

Širší pohľad vidieť v príspevku B. A. Serebrennikova *O putach razvitiija jazykoznanija* (roč. 32, 1973, č. 6, s. 513—518). Konštatuje, že problém, či je jazykoveda spoločenská alebo nie je spoločenská veda, nie je dnes už aktuálny, veď tézu o jazyku ako o technickom nástroji zdôrazňovali svojho času ultraštrukturalisti a opačnú pozíciu zaujali maristi. Ak môže byť jazyk ako svojrázny systém predmetom systemológie, ako typ predmetom typológie, tak ako štruktúra môže byť predmetom štruktúrneho opisu. V každom období sa v tomto smere vyskytovali krajnosti. Niektorí ultraštrukturalisti chceli jazykovedu kybernetizovať a premeniť ju na exaktnú vedu blízku matematike. V polemike s nimi však R. A. Budagov upadá do druhej krajnosti. Treba pripomenúť, že štrukturalisti nehovorili o exaktnosti vôbec, ale o exaktnosti zabezpečujúcej použitie štruktúrnych a matematických metód. Budagovove argumenty proti formalizácii sú diskutabilné, nie sú v zhode so skutočnosťou. Nemožno súhlasiť ani s jeho výkladom o vzťahu medzi typom jazyka a úrovňou myslenia; vidieť v nich ohlas názorov N. J. Marra, I. I. Meščaninova a V. I. Abajeva.

V ďalšom B. A. Serebrennikov zdôrazňuje, že štrukturalizmus neznamená nešťastie, ani dehumanizáciu jazykovedy, ale je to historicky nevyhnutný jav. Je síce pod vplyvom niektorých idealistických predstáv F. de Saussura a filozofie neopozitivismu, ale je v ňom i racionálne jadro. Nikto nemôže poprieť, že v jazyku je štruktúra, a jej výskum si vyžaduje primerané metódy. Formalizácia je škodlivá iba vtedy, ak sa podriadauje pozitivistickej teórii poznania.

A. Čikobava v príspevku *Jazyk i „teorija jazyka“ v filosofii i lingvistik* (roč. 32, 1973, č. 6, s. 519—523) zdôrazňuje, že každá veda začína s vymedzením svojho predmetu, no toto vymedzenie sa postupom času mení. Jazyk skúmajú rozličné vedné odbory, od jazykovedy až po kybernetiku. Ale predmetom kybernetiky je formalizovaný jazyk, predmetom ostatných vied prirodzený jazyk.

Značnú pozornosť venuje Čikobava štrukturalizmu. Podľa neho štrukturalizmus vychádza z tézy, že problém štruktúry (vzťahu, formy) je pre jazykovedu základnou otázkou, ako to vidieť aj v historickej jazykovede; tu sa ukazuje dôležitosť formy pre opisnú analýzu. Nesprávne je však to, že štruktúrny princíp sa univerzalizuje. Štrukturalizmus je pre 20. stor. takým prejavom ducha času, ako bol pre 19. stor. psychologizmus. Ukazuje sa, že chápanie štruktúry (ale ani funkcie) nie je dnes jednotné. Vo filozofii jazyka sa zdôrazňuje skôr funkcia, ktorá sa konštatuje deduktívnym postupom. V jazykovede sú podstatné štruktúry, tie sa zisťujú induktívne. V jazykovednej analýze sa má organicky spájať štruktúrne i funkčné hľadisko, synchronny i diachrónny prístup. Jazykoveda musí byť integrálnou vedou o prirodzenom jazyku.

Zaujímavým príspevkom v diskusii bol článok V. I. Abajeva *Obščegumanitarnyje aspekty teoretičeskogo jazykoznanija* (roč. 32, 1973, č. 6, s. 524—529). V. I. Abajev si predsavzal posudzovať nadhodenú problematiku nie z úzka jazykovedného hľadiska, ale zo všeobecno humanitného. Úvodom konštatuje, že každý národ má istý ideologický potenciál (t.j. schopnosť byť aktívnou stranou pri výmene ideí s inými národmi), ktorý sa definuje stavom spoločenských vied, literatúry a umenia; svoju úlohu tu má i jazykoveda ako humanitná veda.

Nevýhodou dnešnej jazykovedy je, že v nej vznikajú a zanikajú rozličné teórie a filozofie jazyka, že sa prejavuje tendencia odtrhnúť jazykovedu od ostatných spoločenských vied. Jazykovedné problémy sa posudzujú odtrhnuto od celkovej ideologickej situácie a ideologických bojov súčasnosti, v ktorých na prvom mieste je problém humanizmu. V ďalšom Abajev dokladá konkrétnymi príkladmi z najnovšej histórie, že technika sama osebe, bez ľudí je slepá sila, preto je potrebné túto silu krotiť výtobytkami spoločenských vied. Parafrazuje známy Xenofanov výrok, že nie stroje sú veľké, ale ľudia. Z týchto hľadísk sa vyslovuje V. I. Abajev proti formalizácii. Formalizácia „oslobodzuje“ humanitné vedy od hodnoty, a teda aj od človeka, v ktorom sa idea hodnoty jedine realizuje. Inými slovami, formalizácia súvisí s procesom devalvácie hodnôt, typickým pre postindustriálnu spoločnosť. Formalizácia v jazykovede teda znamená jej dehumanizáciu.

Do širšieho rámca zahrnul svoje úvahy G. B. Džaukian v príspevku *O nekotorych teoretičeskich voprosach jazykoznanija* (roč. 33, 1974, č. 2, s. 119 až 127). V prvej časti upozorňuje na miesto jazykovedy v systéme vied a na vlastné, vnútorné členenie jazykovedy. Predmet jazykovedy je podľa neho jasný: ľudský jazyk, ktorý možno skúmať z rozličných hľadísk. Tieto hľadiská sa označujú napr. ako logicizmus, psychologizmus, naturalizmus, biologizmus a pod. V jazykovede je rad ústredných a okrajových disciplín: ústredné skúmajú štruktúru jazyka v pohybe i v relatívnej nehybnosti, okrajové



skúmajú jazyk z hľadiska sociologického a psychologického. Pokiaľ ide o často spomínanú exaktnosť, G. B. Džaukian pripomína, že stupeň exaktnosti sa meria nie tým, k akému okruhu istá veda patrí, ale skôr jednoznačnosťou metód, definícií a dôkazov. V súčasnosti niet vedy bez formalizácie, treba si však pripomenúť, že formalizácia ešte nie je zárukou exaktnosti, že nijakú teóriu nemožno do dôsledkov formalizovať a že formalizácia nemá byť samoúčelná. **Pri úvahách o** metóde treba robiť rozdiel medzi koncepciou a metódou. Koncepcia úzko súvisí so svetonázorom, zakladá sa na materialistickom alebo idealistickom chápaní sveta. Koncepcia súvisí s metódou, ale nie je metódou podmienená. V tejto súvislosti poukazuje G. B. Džaukian na N. Chomského a jeho idealisticko-racionalistickú filozofiu (ktorá sa prejavuje najmä v téze o vrodennom charaktere jazykovej štruktúry), ako i na jeho závislosť od deskriptivizmu.

Cenné sú Džaukianove poznámky o povahe jazyka. Poukazuje tu predovšetkým na posun hraníc jazykovedy: raz sa do jazykovedy zahrnujú aj jazyky zvierat, umelé jazyky, inokedy sa jazyk odtŕha od vývinu spoločnosti a jej kultúry. Jazyk veľmi ťažko zachytiť v jeho zložitosti, lebo je dynamickým systémom systémov. Neobyčajné ťažkosti sú pri vymedzovaní formy a obsahu, ako aj pri vymedzovaní jazyka a reči. To spôsobuje ťažkosti aj pri skúmaní vzťahu jazyka a myslenia. Zdá sa, že najlepšie by sa tieto vzťahy dali vymedziť, keby sa viedla paralela medzi jazykom a vedomím na jednej strane, medzi rečou a myslením na druhej strane.

Na záver diskusie sa ešte raz ujal slova R. A. Budagov príspevkom *Ješčo raz o predmete jazykoznanija* (roč. 33, 1974, č. 2, s. 128—136). Najviac pozornosti venuje polemike s V. V. Ivanovom, najmä jeho téze, že „vo všetkých jazykoch opisujeme jeden jazyk“, a jej dôsledkom pre teóriu jazykovedy: Ak sa za cieľ jazykovedy pokladá úloha skúmať vzťahy medzi jazykovými systémami, substancia jazyka sa vykazuje za hranice jazyka; ak sa ako cieľ jazykovedy vymedzuje potreba skúmať jazyk a jazyky v ich materiálnom jestvovaní, v ich statike a dynamike, vo vzájomnom pôsobení obsahových a formálnych kategórií, v strede bádatelského záujmu je materiálna stránka jazyka. V tejto súvislosti R. A. Budagov parafrazuje známu vetu o zániku matérie vo fyzike a zdôrazňuje, že matéria prirodzených jazykov vôbec nezmizla. V tomto bode sa najzreteľnejšie odlišuje materialistická a idealistická veda o jazyku, a to práve v súčasnosti. Zaujímavá je poznámka R. A. Budagova, že štrukturalizmus (vo všetkých odtienkoch) je iba metóda na skúmanie tých alebo oných javov, ale nie osobitná filozofia (s. 131). Pokusy zmeniť štrukturalizmus na osobitnú filozofiu nie sú odôvodnené. V ďalšom R. A. Budagov obraňuje a spresňuje svoje názory na vzťah jazyka a myslenia, na miesto jazykov rozličných typov pri skúmaní tohto vzťahu.

V závere hodnotí tézy svojich oponentov ako pokusy vybrať to, čo je „ro-

zumné“, od predstaviteľov všetkých súčasných jazykovedných teórií a zdôrazňuje, že aj toto „rozumné“ treba preberať „rozumne“, lebo inak sa môže stať to, čo sa prihodilo autorom kolektívnej práce *Obščėje jazykoznanije*. V závere napokon pripomína, že je veľa jazykovedcov, ktorí uvažujú o jazyku, ale nevedia pochopiť a opísať ani jeden jazyk, opisujú len vlastnú vymyslenú schému (neprotirečivú), ktorá však nemá nijaký vzťah k nijakému skutočne jestvujúcemu jazyku.

Na rozdiel od hodne polemicky zahroteného príspevku R. A. Budagova závery redakcie (*Po povodu diskussii o predmete jazykoznanija*, roč. 33, 1974, č. 2, s. 137—140) sú formulované veľmi zodpovedne a trpezivo.

Konštatuje sa predovšetkým, že jestvovanie rozličných smerov je reálny fakt v histórii všetkých vied vo všetkých časoch a že v ich koexistencii a vzájomnom boji sa rozvíja veda. Vlastnosti jazyka sú mnohotvárne, preto treba skúmať jazyk z hľadiska tejto mnohotvárnosti, t. j. z rozličných aspektov. Rozličné metódy, tzv. tradičné, genetické a obsahové, ale aj štruktúrne a formalizované, sa navzájom nevylučujú a môžu sa navzájom dopĺňať. Ani genetické a obsahové metódy sa však nevyvíjajú izolovane od nových, štruktúrnych metód. Ako príklad sa uvádza klasická fonológia, základ štruktúrnej lingvistiky, ktorá sa stala nielen novou vednou disciplínou, ale predovšetkým osobitným spôsobom jazykovedného myslenia.

Štruktúra jazyka je jednou z najdôležitejších charakteristík jazyka a jeho podstaty. Táto štruktúra si vyžaduje špeciálne bádateľské metódy. Formalizácia jazyka rieši vážne potreby praxe, no môže pomôcť aj pri objavovaní nových vlastností jazyka. Preto aj v jazykovede musia popri metódach na skúmanie jazyka v historickom a sociálnom priereze dostať príslušné miesto formalizované metódy.

Pokiaľ ide o vzťah jazykovedy a semiotiky, konštatuje sa v redakčnom závere, bolo by čudné tvrdiť, že predmetom jazykovedy je semiotika. Ale semiotika v jej materialistickom ponímaní tvorí dôležité spojivo medzi jazykovedou a hraničnými vedami, zahrnujúc do toho aj matematiku. Veď semiotika dáva jazykovedcovi k dispozícii také dôležité pojmy, ako je znak a text, označujúce a označované, pojem a denotát.

Posledné desaťročia sú obdobím matematizácie takmer všetkých vied, prírodných i humanitných, matematizácia môže byť v úplnej zhode s humanitnými aspektami jazykovedy. Matematizácia nenahrádza historicky vypracované metódy, no je jedným z prostriedkov, ktoré pomáhajú čo najracionálnejšie riešiť niektoré jazykovedné problémy. Nové štruktúrne a formalizované metódy kladú súčasnej jazykovede nové úlohy i poskytujú nové údaje pre riešenie starých, už dávno skúmaných problémov.

Pri úvahách o vzťahu medzi jazykom a myslením treba povedať, že priamočiare zisťovanie jednoznačných vzťahov medzi typom jazyka a myslením nie je

plodné. Pri akomkoľvek jazykovom type je možné plne rozvinuté súčasné myslenie. Pokrok pri skúmaní vzťahu jazyka a myslenia je možný v spolupráci jazykovedy, logiky a psychológie, ktorá sa tiež rýchlo matematizuje. Matematizácia môže podstatne vplývať aj na sociolingvistické a psycholingvistické skúmanie. Vo výskume rozličných oblastí jazyka nové perspektívy otvára všeobecný princíp generovania. Výskum jazykových univerzálií má zaujímavé dôsledky pri skúmaní historickej súvislosti jazyka s myslením. Myšlienka univerzálnej štruktúry úzko súvisí s tézou o všeludskom charaktere myslenia.

Vo všetkých odvetviach súčasnej vedy sa používajú induktívne aj deduktívne metódy. Preto aj spojenie induktívnej a deduktívnej metódy možno charakterizovať ako jednu z najzávažnejších charakteristík súčasnej jazykovedy. Mechanické aplikovanie štruktúrnych metód je práve tak málo vhodné ako jednostranný sociálny prístup. Treba ich aplikovať rozumne.

Formalizácia jazyka obohacuje jazykovedu o nové aspekty, pomáha chápať hĺbkovú štruktúru jazyka, posúva do stredu bádania také stránky jazyka i jazykov, ktoré sa tradičnými metódami obyčajne neskúmajú. Napokon formalizácia umožňuje za pomoci počítačov podstatne urýchliť mnohé jazykovedné práce. No aby stroj mohol dať čosi praxi, jazykovedci musia mnoho dať stroju, menovite formalizovaný model jazyka.

Na záver redakcia konštatuje, že rozdiely v mienkach sú len svedectvom rozvoja sovietskej jazykovedy, ktorý vždy prebieha v ovzduší boja rozličných mienok a smerov. Sovietski jazykovedci majú pracovať rozličnými metódami, ale musia rozpracúvať jazykovedu ako marxistickú vedu a pritom osobitne si všímať výsledky ruskej a sovietskej jazykovedy.

*Jazykovedný ústav E. Štúra SAV  
Bratislava, Nálepková 26*

## THE SOVIET DISCUSSION ON THE SUBJECT OF LINGUISTICS

### Summary

This paper is the survey of the discussion on the subject of linguistics published in *Izvestija AN SSSR 1972-1974*. The principal problems discussed regard the approach to the formal methods: the adherents of the humanistic methods expressed their opinion against the mathematic methods used in linguistics, the followers of the structural approach defended the use of these methods. In the summary of discussion the opinion was pointed out that various methods, traditional as well as structural, can be used in the linguistics in a complementary way. The use of the inductive and deductive methods is characterized as one of the most typical features of modern linguistics.

## NOVÉ PODNETY ZO SOVIETSKEJ DERIVATOLÓGIE

JURAJ FURDÍK — KLÁRA BUZÁSSYOVÁ — JÁN BOSÁK

Samarkand ako aktívne rusistické stredisko bol u nás doteraz známy najmä bohatými výsledkami výskumov z frazeológie (v *Jazykovednom časopise* o nich pravidelne informoval J. Mlacek). Zároveň sa však v tomto poprednom vysokoškolskom centre sovietskeho Uzbekistanu rozvíja aj originálne bádanie v inej závažnej oblasti jazykovedy — v teórii tvorenia slov. Cieľom výskumu, vedeného doc. Alexandrom N. Tichonovom, vedúcim katedry ruského jazyka na samarkandskom pedagogickom inštitúte, je vytvorenie hniezdového derivačného slovníka súčasnej ruštiny. Teoretické východiská pre zostavenie slovníka tohto typu vytýčil A. N. Tichonov v knihe *Problemy sostavlenija gnezhdovogo slovoobrazovatel'nogo slovaria sovremennogo russkogo jazyka* (1971). Diskusia o jeho projekte bola východiskom a hlavnou tematickou osou významnej vedeckej konferencie o aktuálnych otázkach ruskej slovtvorby. Konferencia sa konala v Samarkande v dňoch 12.—15. septembra 1972 prakticky za účasti všetkých popredných sovietskych odborníkov v derivatológii (zo zahraničia vystúpili na nej D. S. Worth z USA a D. Mitev z Bulharska); materiály konferencie vyšli veľmi pohotovo toho istého roku v dvojväzkovom zborníku vydanom malotirážnou technikou (*Aktualnyje problemy russkogo slovoobrazovanija I, II*). Zborník obsahuje 82 referátov z konferencie, príspevky z diskusie o knihe A. N. Tichonova (s úvodom a záverom autora diela), niektoré príspevky z diskusie k referátom, odpovede autorov referátov na otázky položené v diskusii a záverečnú rezolúciu konferencie.

Už aj tieto informatívne údaje svedčia o širokom tematickom zábere konferencie a zároveň o jej intenzívnom pracovnom zameraní. Zvolanie takejto konferencie bolo veľmi aktuálne. Rozsiahla slovtvorná časť akademickej gramatiky ruštiny z r. 1970 (*Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka*) je istou syntézou a zavŕšením jednej etapy sovietskej derivatológie — vydareným pokusom o sústavný a čo možno najúplnejší opis slovtvorného systému súčasnej ruštiny ako súboru slovtvorných spôsobov, postupov a typov. Aj účastníci samarkandskej konferencie viackrát veľmi pochvalne ocenili klady tohto opisu. Zároveň však stojí pred sovietskou derivatológiou nová úloha: zachytiť slovtvorný systém súčasnej ruštiny iným spôsobom, vychá-

dzajúcim z existencie slovotvorných čeladi. Cieľom takéhoto opisu má byť slovotvorný slovník, ktorý by hniezdovým spôsobom zachytil pokiaľ možno čo najbohatší a najúplnejší súbor slovotvorných čeladi a k nim patriacich motivujúcich i motivovaných slov, pričom by mal odzrkadľovať reálne, v **synchronnom** stave jazyka živo pocitované **motivačné vzťahy** medzi členmi danej slovotvornej čelade. Potreba takéhoto slovníka je pre lingvistickú teóriu i pre jazykovú (najmä školskú) prax evidentná (porov. Skoumalová, 1973, s. 162). Aj v československej lingvistike sa uznáva dôležitosť zobrazenia slovotvorných vzťahov hniezdovaním vo výkladových slovníkoch (porov. Mejstřík, 1971; Kroupová — Mejstřík, 1973). No slovník, ktorého prvoradým cieľom by bolo podať slovotvornú sústavu jazyka v podobe slovotvorných hniezd, ešte ani vo svetovom meradle nevznikol. Aj slovník, ktorý má priamo v názve označenie derivačný (Worth—Johnson—Kozak, 1970), je v podstate slovníkom morfológického členenia ruských slov, nie slovotvorným slovníkom (porov. Bosák, 1972). Preto možno vytvorenie hniezdového derivačného slovníka pokladať za dôležitú a spoločensky naliehavú výskumnú úlohu nielen v sovietskej jazykovede, ale všade tam, kde už existuje „klasický“ opis slovotvorného systému na úrovni slovotvorných typov a kategórií.

Takto vytýčený cieľ slovotvorného **bádania** si však vyžaduje nové osvetlenie mnohých základných otázok teórie tvorenia slov, resp. novú presnejšiu formuláciu tých otázok, ktoré doteraz ostávajú nedoriešené alebo ich riešenie je neuspokojivé. Autori referátov na samarkandskej konferencii obrátili pozornosť v podstate na všetky tieto zásadné problémy. Pregnantne ich formuluje sám A. N. Tichonov, a to jednak vo vlastných vystúpeniach (*I*, s. 351—379; *II*, s. 83—86, 159—189), jednak ako spoluautor kolektívneho programového referátu (spolu s V. V. Lopatinom, I. S. Uluchanovom a A. M. Arťomovom; *I*, s. 288—296), v ktorom sa vytyčujú základné problémy ďalšieho výskumu. Ide najmä o tieto otázky: **opis slovotvorného systému** ako systému slovotvorných hniezd; **vzájomný vzťah slovotvorby** a iných oblastí jazyka, najmä **vzájomný vzťah lexikálneho a slovotvorného významu** i **vzťah slovotvorby a syntaxe**; určovanie smeru motivácie; hranice slovotvorby, najmä otázka tzv. **supletívnej slovotvorby**; **sémantické vzťahy** medzi motivujúcim a motivovaným slovom, porovnávanie významovej štruktúry motivujúceho a motivovaného slova, **sémantické obmedzenie motivácie**; morfonológia slovotvorby; slovotvorná **homonymia**, a to homonymia odvodených slov i slovotvorných formantov, hľadanie kritérií na rozlíšenie homonymie a polysémie formantov; **členiteľnosť a odvodenosť slov**, **vzájomný vzťah obidvoch týchto pojmov**; rozlíšenie morfológickej a slovotvornej štruktúry slov.

Referáty v zborníku sa dotýkajú všetkých týchto otázok, ale ich aj v mnohom presahujú. Musia sa napr. vyrovnávať s „večnou“ otázkou modernej jazykovedy — so vzájomným vzťahom synchronie a diachronie, zvlášť citel-

ným v derivatológii. Vo viacerých prácach sa upozorňuje na nevyhnutnosť **dialektického** pohľadu na tento protiklad; jednotliví autori však chápu túto požiadavku rozdielne. A. N. Tichonov (*I*, s. 351—379) na jednej strane žiada brať ohľad na dynamiku synchronného stavu najmä pri štúdiu variantnosti jazykových jednotiek, ale aj pri skúmaní fungovania slovotvorných prostriedkov v komunikácii („v mechanizme slovotvorby niet nepotrebných detailov“ — op. cit., s. 367), na druhej strane požaduje striktné rozlišovať synchroniu a diachroniu pri zisťovaní motivačných vzťahov v slovotvorných dvojiciach a hniezdach; nemožno do nich zaradiť slova späť s inými len etymologicky, bez synchronne zreteľnej sémantickej korelácie. M. V. Čerepanov (*I*, s. 43—49) rieši otázku dynamiky v synchronii zavedením coseriovskej trichotómie systém — norma — reč. Systém vytvára možnosti, ale regulátorom pri realizácii možností je norma.<sup>1</sup> Systémovou jednotkou v slovotvorbe je slovotvorný model ako analogon derivátov istého slovotvorného typu. Slovotvorný typ je zasa jednotkou normy a reči, je súborom derivátov, „hotovou produkciou“, výsledkom fungovania slovotvorného modelu; preto sa reálne slovotvorné štruktúry nie vždy dajú vtiesnať do slovotvorných typov, hranice typov sú často nejasné. I. S. Uluchanov (*I*, s. 207—212) vidí medzi niektorými javmi synchronie a diachronie v slovotvorbe priam izomorfizmus. Na konkrétnych príkladoch dokumentuje paralelnosť dvoch procesov: vzniku nových významov slovotvorných afixov a vzniku nových slovotvorných formantov, resp. celých slovotvorných postupov.

Okrem Čerepanovovej state sa už otázky slovotvorného typu (modelu) podrobnejšie nedotýka v zborníku ani jedna práca; zrejme to vyplýva z toho, že táto problematika sa v sovietskej jazykovede dostatočne hlboko analyzovala už v minulosti a pri zameraní sa na lexikografické zachytenie slovotvorných vzťahov dostáva sa v hierarchii problémov derivatológie do úzadia. Dynamika slovotvorného systému sa však študuje z iného aspektu, u nás doteraz pomerne zanedbávaného: sledujú sa jednak spôsoby tvorenia neologizmov, jednak slovotvorné procesy v nekodifikovaných, resp. kodifikácii iba voľne zachovávajúcich oblastiach fungovania jazyka (ústna podoba spisovného jazyka, slangy, „prostorečije“). Je. A. Zemskaja (*I*, s. 19—28) rozlišuje neologizmy na jednej strane ako fakty langue, na druhej strane okazionalizmy a potenciálne slová ako fakty parole. Potenciálne slová sú tvorené podľa veľmi produktívnych slovotvorných typov, ich význam v úplnosti pozostáva z významu morfém, ich sémantika je „nefrazologická“; okazionálne slová sa tvoria tak, že sa pritom porušia niektoré zákonitosti **systémovej alebo empirickej produkti-**

<sup>1</sup> Odlišne využíva pojem normy pri slovotvornej analýze Z. K. Tarlanov (*I*, s. 146—151). Podľa neho slovotvorná analýza má hodnotu len v rámci normy, platnej pre daný útvar jazyka; iné môže byť slovotvorné členenie slova v spisovnom jazyku a iné v nárečí, podľa toho, v ktorom útvare jestvuje motivujúce slovo pre daný derivát.

vity slovotvorného typu<sup>2</sup> (porov. napr. hviezdoslavizmy v slovenčine — *J. F.*). Ide o dve stránky prejavu slovotvorných zákonitostí: pri potenciálnych slovách o ich absolútne uplatnenie, pri okazionálnych slovách o ich čiastočné porušenie, ktoré sa však za istých podmienok tiež môže premeniť na zákonitosť. Teoretické zistenia Je. A. Zemskej konkretizuje L. K. Nikitina (*I*, s. 190—193) na okazionalizmoch v jazyku súčasnej ruskej sovietskej poézie; zisťuje, že tvorenie okazionálnych slov je jednou z charakteristických črt jazyka súčasnej poézie. Niektoré nápadné javy v slovotvorbe hovorenej podobe ruštiny sa sledujú v príspevkoch V. N. Vinogradovovej (*I*, s. 217—222) a Z. S. Sandži-Goriajevovej (*II*, s. 242—253); na podobné javy vo vojenskom slangu upozorňuje R. Ch. Salimova (*I*, s. 193—197).

V spomínanom programovom referáte sa osobitne nevytýčila ani problematika slovotvorných vzťahov pri prevzatých slovách, hoci otázka integrácie prevzatých slov, najmä internacionalizmov do domáceho slovotvorného systému je dôležitá práve tak pri „klasickom“, ako aj pri lexikografickom spracovaní (spomeňme napr. mienku H. Marchanda o dvoch relatívne samostatných slovotvorných systémoch v moderných jazykoch). Niekoľko prác v zborníku sa však dotýka aj tejto tematiky. L. A. Škatova (*I*, s. 94—96; *II*, s. 222—224, 231) zdôrazňuje a experimentálne dokladá vnútorne protirečivý charakter prevzatých slov, predovšetkým odborných termínov. Tieto slová sa dajú členiť v rámci danej odbornej sféry, kde existujú komponenty príslušnej terminologickej matrice, no nedajú sa členiť mimo tejto sféry; nemajú štruktúrne príznaky odvodenosti z hľadiska domáceho slovotvorného systému, lebo v ňom zvyčajne chýba motivujúce slovo; tvoria však slovotvorné rady formálne aj sémanticky analogické s domácimi. Preto ich autorka navrhuje vyčleniť do osobitného podsystému, ktorého slovotvorná báza („fond medzinárodných terminologických slovotvorných prvkov“) je spoločná viacerým jazykom. Je. V. Krasilniková (*I*, s. 107—113) a I. G. Dobrodomov (*I*, s. 247—253) sa však pokúšajú vymedziť aj systémové a sociolingvistické podmienky prevzatia a integrácie takýchto internacionálnych slovotvorných prvkov do domáceho jazyka. Obidvaja autori sa zhodujú v názore, že k tomu môže dôjsť pri prevzatí väčšieho počtu slov s rovnakými slovotvornými prvkami, pričom aspoň sčasti musia byť prevzaté aj základové slová; nevyhnutná je aj určitá typologická blízkosť odovzdávajúceho a prijímajúceho jazyka. Internacionálny slovotvorný prvok sa pritom môže prevziať naraz aj do viacerých susediacich jazykov.

Lexikografické spracovanie slovotvorného systému si vyžaduje aj určité odchýlky od obvyklého prístupu k slovotvornej štruktúre motivovaného slova.

<sup>2</sup> Širšie rozvinutie tohto chápania potenciálnych a okazionálnych slov pozri v autor-  
kinej novej práci (Zemskaja, 1973, s. 217—239).

Od princípu binárneho členenia, v derivatológii všeobecne pokladaného priam za axiómu a od čias G. O. Vinokura prijímaného aj v sovietskej lingvistiky, sa v tejto koncepcii sčasti upúšťa. A. N. Tichonov (*II*, s. 160—161) pripomína, že Vinokur rozlišoval slovtvornú formu slova, ktorá je binárna, a slovtvornú štruktúru, ktorá zahŕňa všetky prvky synchronnej „slovtvornej histórie“ slova. Tvrdí teda, že odvodené slovo existuje v jazyku aj ako binárna konštrukcia, aj ako reťazec binárnych konštrukcií (porov. v tejto súvislosti aj známu stať W. Doroszewského z r. 1962). No ak sa vo viacstupňovom deriváte vyčleňujú všetky derivačné morfémy predchádzajúcich stupňov ako formálne i sémanticky relevantné, potom sa znovu objavuje otázka vzájomného vzťahu **morfeomatickej** a slovtvornej štruktúry slova a ich analýzy. Nečudo, že sa **tejto otázky** dotýka v zborníku práve značná časť prác najpoprednejších predstaviteľov sovietskej derivatológie (S. K. Šaumian—P. A. Soboleva, V. V. Lopatin, N. A. Janko-Trinickaja, Ju. S. Maslov, I. B. Šternová a i.). **Z množstva** podnetov zaujímavý je pokus N. A. Janko-Trinickej (*I*, s. 13—19) uplatniť pojmy silnej a slabej pozície, známe z prác moskovskej fonologickej školy, aj pri analýze slovtvorných zložiek slova ako bilaterálnych jednotiek. Morféma je v silnej pozícii, ak nemá pri sebe morfémy, ktoré môžu vplývať na jej význam; teda v silnej pozícii môže byť len koreň. Afixálne morfémy sú vždy v slabej pozícii (nemajú teda vlastný stály význam), možno však pri nich rozlišovať dva stupne slabej pozície: ak nie sú súčasťou slovtvorného základu, pridávajú k jeho významu vlastnú sémantickú informáciu (prvá slabá pozícia), ak sú jeho súčasťou, ich vlastná sémantická hodnota sa môže oslabiť, ba až stratiť (druhá slabá pozícia). Autorka teda v podstate zachováva binaristický prístup k slovtvornej analýze, **práve tak** ako Ju. S. Maslov (*I*, s. 7—13), ktorý vyzdvihuje relačný charakter dichotómie základ — formatív (podľa autora je to vhodnejší termín ako formant): pri ďalšej derivácii sa pôvodný formatív stáva súčasťou základu. Nová je Maslovova myšlienka, že základ (slovtvorný i tvarotvorný) nemusí byť vyjadrený v materiálnom substráte, ale má abstraktný charakter „hĺbkovej štruktúry“, ktorej existencia sa uvedomuje aj pri rozličných deformáciách jej morfonematickej stavby (usečenie, desufixácia, vytvorenie skratkového slova), ba aj pri supletívnych tvaroch a derivátoch.

No nielen téza o binárnosti slovtvornej štruktúry, ale aj iné, zdanlivo nesporné tvrdenia doterajšej slovtvornej teórie sa v zborníku podrobujú kritike, resp. sa ukazujú sčasti v novom osvetlení. Napríklad slovtvorná homonymia sa nepokladá za „náhodný“, „mimosystémový“ jav, ale poukazuje sa na **výskyt živých, produktívnych typov homonymie a homomorfie**, najmä v hovorenej podobe jazyka (O. M. Kimová, *I*, s. 102—107; *II*, s. 203—205; V. N. Vinogradova, *I*, s. 217—222; B. K. Ščigareva, *I*, s. 302—307; S. I. Zinin, *II*, s. 152—156). Pochybuje sa aj o téze, že synonymické vzťahy sú odbornej



terminológii na škodu; termíny tvoria súčasť lexiky spisovného jazyka, prejavujú sa teda aj pri nich všetky zákonitosti vývoja slovnej zásoby (Je. P. Stemkovskaja, *I*, s. 176—178). Rozborom odvodzovacích možností prídastí sa zisťuje, že zo slovotvorného hľadiska nemožno pokladať prídastia za formy slovesa, ale za osobitný, hoci aj „najverbálnejší“ druh deverbatívnych adjektív (L. L. Kim—V. A. Nizinskaja, *I*, s. 159—165; V. V. Lopatin, *II*, s. 190—192). Dokazuje sa, že prefixálne tvorenie substantív je produktívnejšie, ako sa všeobecne predpokladá, a v súčasnej ruštine je na postupe (Je. I. Golanova, *I*, s. 113—116). Tieto a iné štúdie môžu byť dobrým podkladom na ďalšiu diskusiu o niektorých zdanlivo jednoznačných, v skutočnosti však problematických otázkach teórie tvorenia slov.

\* \* \*

Všimneme si teraz podrobnejšie teoretické východiská hniezdového derivačného slovníka a poukážeme na niektoré problémy súvisiace so zostavením slovníka takéhoto typu.

A. N. Tichonov pokladá za základnú úlohu derivačného slovníka zobrazenie slovotvornej štruktúry slova. Základnou jednotkou hniezdového derivačného slovníka je slovotvorné hniezdo — usporiadaný súhrn slov s tým istým koreňom. Každé hniezdo má presne určenú štruktúru a každé slovo v ňom má pevné miesto určené systémom. Stavba hniezda je určovaná princípom hierarchie, princípom postupného podradovania jedných jednotiek druhým jednotkám. Členy slovotvorného hniezda sú sémanticky a štruktúrne navzájom závislé, sú späťe vzťahom odvodenosti.

Pri vymedzení pojmu slovotvorné hniezdo A. N. Tichonov konfrontuje tento termín s inými termínmi, ktoré sa používajú na označenie súhrnu slov s tým istým koreňom: morfológické hniezdo, lexikálno-slovotvorné hniezdo, slovná čelad, paradigma, slovotvorná paradigma. Na pomenovanie usporiadaného súhrnu slov s tým istým koreňom uprednostňuje (neštruktúrny) termín slovotvorné hniezdo. Pojem slovotvorná paradigma pokladá za vhodný na pomenovanie štruktúrnej organizácie hniezda. (Iní autori chápu pojem paradigma odlišne. Pre Je. L. Ginzburga je paradigma súhrn foriem v rámci hniezda. U R. S. Manučarjana *zasa* je slovotvorná paradigma súhrn slovotvorných významov reálne alebo potenciálne vyjadrovaných na podklade odvodzujúceho základu podľa modelov motivačných vzťahov, vlastných danému jazyku.)

V Tichonovovom projekte sa rozoberajú a riešia všetky slovotvorné problémy, ktoré prichádzajú do úvahy pri zostavovaní hniezdového derivačného slovníka: výber slov a synchrónne hranice hniezda, stavba hniezda, problém východiskového slova v hniezde a problémy určovania smeru odvodenosti, zmyslové (sémantické) vzťahy slov v slovotvorných hniezdach, zobrazovanie homonymických

a synonymických vzťahov v hniezdach a v slovníku vôbec. Značná pozornosť sa venuje nejednoznačnosti slovotvornej štruktúry slova (možnosť paralelného členenia i paralelnej sémantickej motivácie odvodených slov), stupňovitosti odvodzovania a nepravidelným vzťahom v stupňovitosti (tzv. medzistupňové zmyslové vzťahy v slovotvornom reťazi). Neostal bokom ani výrazový plán slovotvorného slovníka — odraz morfonologických javov v slovníku a úvahy o výhodách a nedostatkoch možných grafických zobrazení hniezd v slovotvornom slovníku.

Projekt hniezdového derivačného slovníka A. N. Tichonova je výrazne poznačený autorovým blízkym vzťahom k sémantickým problémom tvorenia slov. Podľa Tichonovových vlastných slov „význam je to, čo uvádza do pohybu celý mechanizmus tvorenia slov, význam kontroluje jeho prácu, určuje osobitosti jeho fungovania a je základom všetkých slovotvorných procesov“ (*Problemy sostavlenija...*, s. 7). V hniezdovom derivačnom slovníku sa význam uplatňuje nielen pri charakteristike sémantického vzťahu medzi odvodzujúcim a odvodeným slovom. Významný podiel tu má aj vlastná významová členitosť východiskového slova hniezda a vôbec významová členitosť odvodzujúcich a odvodených slov. Ak sa u nás vyskytla mienka, že sémantické odvodzovanie patrí do tvorenia slov iba okrajovo, lebo nepresahuje hranice slova, nejde pri ňom o tvorenie nového pomenovania, lež iba o vznik jedného významu z druhého významu v rámci tej istej lexémy (Dokulil, 1962, s. 20), opis slovotvorného systému ako systému slovotvorných hniezd dáva sémantickému odvodzovaniu pri tvorení slov väčšiu úlohu. Ak M. Dokulil nepopiera, že sémantické vzťahy medzi slovami sa môžu druhotne premietnuť na slovotvornú rovinu, hniezdový derivačný slovník prináša „na každom kroku“ dôkazy o takýchto premietnutiach. Ukazuje sa totiž, že vznik nového významu pri odvodzujúcom (základovom) slove môže podstatne ovplyvniť jeho slovotvorné hniezdo. Novým (sekundárnym) významom môžu byť motivované deriváty, ktoré sa svojím slovotvorným významom i formou odlišujú od derivátov motivovaných primárnym významom príslušného východiskového slova. Tak vzniká v rámci jedného slovotvorného hniezda podhniezdo, ktoré sa časom pri sémantickej dekorelácii (strate zmyslových súvislostí medzi slovami) môže vyčleniť ako samostatné hniezdo. Zmyslové vzťahy medzi slovami v slovotvorných hniezdach sú vôbec veľmi zložité a dosiaľ málo preskúmané. Jednou z úloh v tejto oblasti skúmania je zistiť, ktoré typy odvodených slov sú schopné reprodukovať všetky významy svojich odvodzujúcich slov. A. N. Tichonov nachádza závislosť medzi schopnosťou derivátov reprodukovať polysémiu svojich odvodzujúcich slov a slovným druhom derivátov. Tak odvodené slovesá reprodukujú polysémiu svojich odvodzujúcich slov s väčšou pravidelnosťou ako odvodené substantíva. Autor, nazdávame sa, oprávnene tvrdí, že deverbatívne deriváty — deverbatívne substantíva a deverbatívne adjektíva.

majú veľmi tesné sémantické zväzky so svojimi odvodzujúcimi slovami (slovesnými základmi).

Ďalšou úlohou hniezdového derivačného slovníka je zistiť, ktoré deriváty sú vo vzťahu s odvodzujúcim slovom v jeho priamom význame a ktoré deriváty sú vo vzťahu s preneseným významom. Z významov polysémneho odvodzujúceho slova sú dôležité tzv. kľúčové významy (steržňevyje), okolo ktorých sa môžu zoskupovať vždy iné deriváty. Často sa niektoré odvodené slová grupujú okolo priameho kľúčového významu alebo významov, iné deriváty sa zasa grupujú okolo preneseného významu odvodzujúceho slova. Napríklad od adjektíva *goriačij* (vo význame „majúci vysokú teplotu“) sa odvodzujú deriváty *goriačo*, *goriačka*, *goriačečnyj*, *goriačiť*, *razgoriačiť*. Od adjektíva *goriačij* (v prenesenom význame „vznetlivý“) sa odvodzujú deriváty *goriačnosť*, *goriačitsia*, *pogoriačitsia*, *razgoriačitsia*, *sgoriača*, *vgoriačoch*, *goriačka*, *goriačiť*, *razgoriačiť*.

K zaujímavým postrehom dochádza autor sledovaním zmyslových vzťahov v slovotvornom reťazci. Slová všetkých stupňov odvodzovania si najčastejšie zachovávajú jasné lexikálne zväzky (*temnyj* — *temneť* — *potemneť* — *potemnenije*). Prenesené významy môžu postupne prechádzať od prvého stupňa po ďalší stupeň a spájať tak všetky členy slovotvorného reťazca: *ostryje protivorečija* → *obostriť/obostriat protivorečija* → *protivorečija obostriliš/obostriajutsia* → → *obostrenije protivorečij*. Zvyčajne všetky významy východiskového slova neprechádzajú celým reťazcom. Niektoré odvodené slová sú späté so svojim odvodzujúcim slovom iba na základe nepriameho (preneseného) významu. Význam odvodzujúceho slova, ktorý sa používa ako základ pri utvorení odvodeného slova, podlieha metaforizácii: *bazar* — *bazarit* (= robiť hluk, hurhaj) — *razbazarit* (premárniť, rozhádzať). Keď chýbajú priame lexikálne paralely, slová vstupujúce do takýchto slovotvorných dvojíc nemajú jasné motivačné vzťahy. Metaforizácia pritom nemusí vždy viesť k sémantickému rozporu medzi odvodzujúcimi a odvodenými slovami: *zver* — *zveret* (*ozveret*). Nazdávame sa však, že bežnejšie je práve pri prenášaní významu sémantické rozdvojenie, takže na metaforickom základe vznikajú mnohé homonymá, ktoré potom môžu mať odlišné slovotvorné hniezda. Napríklad v slovenčine *prekladať*<sup>1</sup> („klásť na iné miesto“) s derivátmi *prekladač*, *prekládka*, *prekladanie*, *prekladanec*, *prekladisko*, *prekladací* a *prekladať*<sup>2</sup> („prevádzať do iného jazyka“) s derivátmi *prekladateľ*, *preklad*, *prekladanie*, *prekladací* (Buzássyová, 1974). Špeciálne sa metaforickými vzťahmi slov v slovotvornom hniezde zaoberala na samarkandskej konferencii B. A. Brodskaja (*I*, s. 276—287).

Pri riešení otázky usporiadania slov v slovotvornom hniezde i v celom slovníku vychádza A. N. Tichonov zo stupňovitosti tvorenia slov v ruštine. Stupňovitost spočíva v tom, že v procese utvárania slova sa slovotvorné afixy pridávajú k neodvodenému základu — koreňu v prísnej postupnosti podľa zákonov, ktorými sa riadi pričleňovanie afixov ku koreňom.

Stupňovitost však v slovotvornom systéme nemusí byť celkom dôsledná a pravidelná. V slovotvornom reťazci sa môže vytvoriť priamy sémantický a potom aj derivačný vzťah medzi dvoma nesusednými členmi radu, pričom sa jeden alebo niekoľko prvkov radu vypúšťa (eliduje). A. N. Tichonov upozorňuje na viaceré takéto prípady tzv. medzistupňových vzťahov slov v slovotvornom reťazci (čeresstupenčatyje sviazy). V ruštine vzniká veľa typov deverbatívnych substantív a adjektív priamo od mena, vypúšťa sa slovesný stupeň: *diftong* — *diftongizacija* (nepoužíva sa sloveso *diftongizirovat*). Existujú aj adjektivizované prídavné typy bez príslušného odvodzujúceho slovesa: *fašistvujuščij*, *amerikanstvujuščij*. Takéto prípady vznikajú na základe analógie podľa takých radov, v ktorých sloveso existuje: *lakej* — *lakejstvovat* — *lakejstvujuščij*. Bez slovesného stupňa sa tvoria nielen slová na *-stvujuščij*, *lež* i *-ovannyj*: *kupe* — *kupirovannyj* analogicky podľa reťazca *avtomat* — *avtomatizirovat* — *avtomatizirovannyj*.

Známy prípad, na ktorý sa poukázalo aj u nás, **hoci** sa tento jav nenazval medzistupňovým odvodzovaním, predstavuje tvorenie abstrákt na *-ost*, *-est* bez príslušného odvodzujúceho adjektíva: *stoiť* — *stoiťmost*. (Porov. v slovenčine odvodenosť abstrákt na *-ost* priamo od dejového substantíva bez príslušného adjektíva: *nehoda* — *nehodovosť*, *choroba* — *chorobnosť* a iné, na ktoré poukázal J. Horecký, 1971; 1973.) Formálne ten istý derivát na *-ost* možno odvodzovať alebo medzistupňovo, alebo so zachovaním všetkých možných ohníviek slovotvorného reťazca. Tento derivát má potom zakaždým iný význam. A. N. Tichonov uvádza viacero takýchto prípadov. Obdobné prípady nájdeme aj u J. Horeckého (1973): *chorobnosť* vo význame „počet chorôb“ sa odvodzuje priamo od substantíva *choroba*; *chorobnosť* vo význame „vlastnosť, vzhľad chorého“ sa odvodzuje prostredníctvom adjektíva *chorobnýj*. Aj tento prípad potvrdzuje Tichonovovo konštatovanie, že pri medzistupňovom odvodzovaní sa zvyčajne zjednodušujú podmienky na vytváranie slov, odstraňujú sa prekážky (napr. fonetické, gramatické a pod.). Zjednodušujú sa sémantické vzťahy medzi slovami vstupujúcimi do slovotvorného reťazca, ale formálnoštruktúrne vzťahy sa stávajú zložitejšími (vznik nových zložených afixov).

V diskusii o Tichonovom projekte k medzistupňovému odvodzovaniu a k možnosti utvoriť derivát bez odvodzujúceho slova zaujal negatívne stanovisko A. I. Mojsejev (II, s. 86—91). A. N. Tichonov v záverečnom slove dokázal existenciu derivátov bez príslušných odvodzujúcich slov najmä v terminológii. V slovenčine presvedčivo dokázal existenciu derivátov, ktoré nemajú odvodzujúce slovo, lež sú tvorené analogicky podľa morfeomaticko-slovotvornej štruktúry už existujúcich odvodenín J. Furdík (1970); takto sú napr. tvorené deriváty — termíny *nadžazd*, *podjazd*, *prejazd* (\**nadžazdiť*, \**podjazdiť* \**prejazdiť*).

Veľa pozornosti sa v projekte hniezdového derivačného slovníka, ale aj

v diskusii k tomuto projektu venovalo javu, ktorý A. N. Tichonov nazval **množnosťou** (множественность) slovotvornej štruktúry slova. Ide o **nejednoznačnosť** slovotvornej štruktúry, a teda o možnosť dvojakeho členenia odvodeného slova v dôsledku toho, že **pri** jednom odvodenom slove možno predpokladať viac, spravidla dve **odvodzujúce** slová. Tak slovo *perevypolnenije* možno skúmať ako odvodené od substantíva *vypolnenije* prefixom *pere-*(*vypolnenije* → *perevypolnenije*), ale aj ako derivát slovesa *perevypolnit'*/*perevypoln(it)* → *perevypoln-enij-e*. Iné príklady: *nespravedlivost'*: *nespravedliv(yj)* → → *nespravedliv-ost'*, *spravedlivost'* → *ne-spravedlivost'*. Slovo *učitelstvo* možno odvodzovať alebo od substantíva *učitel* **suffixom** *-stvo* a vtedy má **hromadný** význam, alebo od slovesa *učit'* **suffixom** *-telstvo* a vtedy má význam **dejového** mena. A. N. Tichonov sa pokúsil urobiť systemizáciu väčšiny evidentnejších prípadov **nejednoznačnosti** slovotvornej štruktúry, ktoré by mal zachytiť **derivačný slovník**. Vymedzenie týchto typov sa stretlo v diskusii s viacerými pripomienkami. Hoci väčšina účastníkov konferencie pokladá existenciu množštruktúrnych slov za nespornú, nedospelo sa k jednotnému názoru na typy tvorenia, ktoré by sa sem mali zaradiť. Otvorená ostala aj **otázka** pomenovania tohto javu. Na nevhodnosť termínu „množestvennosť štruktúry“ poukázala V. Štraková (1973). Zdá sa jej vhodnejší Dokulilov termín *simultánná analýza*. V diskusii sa ukázalo, že **nejednoznačnosť** slovotvornej štruktúry sa **môže** prekrývať s paralelnosťou motivácií aj so slovotvornou homonymiou. V. V. Lopatin (II, s. 100—102) a I. S. Uluchanov (II, s. 143—149) nadradujú **nejednoznačnosť** slovotvornej štruktúry slova **nejednoznačnosť** a **paralelnosť** motivácií. O. P. Jermakovová (II, s. 102—106) žiada **odlíšiť** **nejednoznačnosť** slovotvornej štruktúry od rozštiepenia štruktúrnej (formálnej) a **sémantickej** motivácie odvodeného slova. Napr. v príslovkách *po-pisatel'sky* ide iba o viac štruktúrnych motivácií (slovo možno formálne odvodzovať od adjektíva *pisatel'skij* i substantíva *pisatel*), **sémanticky** je motivujúcim iba **substantívum** *pisatel*, lebo **vzťahové** adjektíva môžu byť iba štruktúrne motivujúcimi. Túto tézu dokázala a **podrobnejšie** doložila O. P. Jermakovová vo svojom referáte (I, s. 68—72), v ktorom **podrobnejšie** skúma **rozštiepenosť** štruktúrnej a **sémantickej** motivácie slova pri odvodzovaní **vzťahových** adjektív a niektorých typov prísloviak. Autorka dokazuje, že ak je odvodzujúcim slovom **syntaktický** derivát, tento **syntaktický** derivát môže byť iba štruktúrne (formálne) motivujúcim pre odvodené slovo. **Sémantickú** motiváciu prenecháva svojmu odvodzujúcemu slovu. Napríklad **vzťahové** adjektíva *inženernyj*, *malarnyj*, štruktúrne motivované substantívami s významom **osoby** (*inžiner*, *malar*), **sémanticky** nevyjadrujú **vzťah** k osobe, lež k druhu **činnosti** vykonávanej touto osobou, **sémanticky** sú teda odvodené od **koreňového** slovesa.

O. P. Jermakovová vyníma z Tichonovových prípadov **nejednoznačnej**

slovotvornej štruktúry i typ *vzryvník*, ktorý možno podľa Tichonova odvodzo-  
vať od slovesa *vzryvať* i od dejového mena *vzryv*. O. P. Jermakovová správne  
poukazuje na to, že *vzryvať* a *vzryv* sa neodlišujú lexikálnym významom  
(*vzryv* je syntaktický derivát slovesa). Význam akéhokoľvek deverbatívneho  
substantíva s významom osoby možno opísať nielen prostredníctvom slovesa,  
ale aj dejového mena. Na ten istý prípad paralelnej motivácie slovesom a de-  
jovým menom upozornil u nás M. Dokulil (1962, s. 110): slovo *soudce* je moti-  
vované predovšetkým vzťahom k slovesu *soudit* „kdo soudí“, ale aj k menu  
*soud* „kdo koná soud“, „kdo je členem soudu.“

V diskusii o nejednoznačnosti slovotvornej štruktúry slova sa poukázalo  
(O. M. Kimová) na to, že niektoré sem zaradované prípady možno zahrnúť  
pod slovotvornú homonymiu (O. M. Kimová, II, s. 139—141). Tak *učitelstvo*<sup>1</sup>  
je hromadné meno od *učitel*, *učitelstvo*<sup>2</sup> je abstraktum od *učit*. Každé z nich  
je pritom jednoštruktúrnym slovom.

V Tichonovovom slovotvornom slovníku sa majú zachytiť aj slovotvorné  
synonymá. Autor ich vymedzuje v zhode s P. A. Sobolevovou ako slová  
s totožnosťou koreňovej morfémy, s totožnosťou slovotvornej štruktúry a sy-  
nonymiou formantov. Patria sem dvojice ako *zubatyy* — *zubastyy*, *strukturnyyj* —  
— *strukturalnyj* a pod. Podobne ako v lexikálnych synonymách aj tu sa  
rozlišujú absolútne synonymá (celkom rovnoznačné), napr. *strukturnyyj* — *struk-  
turalnyj* a synonymá odlišujúce sa štylistickými odtienkami: *Avstrijec* — *Avstri-  
jak*. Otázkou, či slovotvorné synonymá patria k variantom slov, teda k lexi-  
kálnym variantom alebo k variantom foriem, teda ku gramatickým variantom,  
sa zaoberá L. K. Graudinová (I, s. 117—122). Pravidelnosť slovotvorných  
variantov poukazuje podľa Graudinovej na ich gramatickú povahu. Nazdá-  
vame sa, že aj v Tichonovovej knihe aj v iných príspevkoch s problematikou  
synonym ostala nedocenená otázka obsahovej variantnosti synonym. Nie je  
jasné, ako sa majú v slovotvorných slovníkoch zachytávať slová, ktoré sú  
synonymami z hľadiska všeobecného (v našom chápaní kategoriálneho) slovo-  
tvorného významu. Majú veľmi podobnú slovotvornú štruktúru, ale odlišujú  
sa formantmi a táto variantnosť výrazového plánu je sprevádzaná aj istou  
variantnosťou obsahového plánu. Ide tu o súvis slovotvornej synonymie  
so stupňovitostou lexikalizácie slova. Napr. dvojice slov *pisatel* — *pisár*,  
*vodca* — *vodič*, *chodec* — *chodák* majú rovnaký všeobecný slovotvorný význam,  
no odlišujú sa čiastkovými slovotvornými významami, ktoré možno opísať po-  
mocou sprievodných slovotvorných príznakov. Štylistická hodnota týchto  
slov pritom môže byť rovnaká. So sprievodnými slovotvornými príznakmi sa  
systematicky nepracuje ani v novej akademickej *Grammatike sovremennogo  
russkogo literaturnoho jazyka* (1970), hoci sa tu rozlišujú všeobecné a čiastkové  
slovotvorné významy. Na potrebu rozlišovať dopĺňujúce (sprievodné) kompo-  
nenty významu, ktorých nositeľom nie je ani motivujúci základ ani formant,

poukazuje I. S. Uluchanov (1974). Pomocou doplňujúcich sémantických komponentov odlišuje význam idiomatických (v Dokulilovom i poľskom chápaní **lexikalizovaných**) derivátov od neidiomatických derivátov, t. j. takých, **ktorých význam** sa celkom vyčerpáva ich štruktúrnym významom (v Dokulilovej a Humboldtovej terminológii „vnútornou formou slova“). Za neidiomatické pokladá I. S. Uluchanov napr. tie slová so sufixom *-tel*, ktoré môžu vystupovať vo význame „substancia vykonávajúca dej“ (bez ďalšej konkretizácie: osoba, mechanizmus a pod.), teda napr. význam slova *vyvoditeľ* v spojení „vyvoditeľ sachara — insulin“. V slovách typu *pisateľ* („osoba, ktorá podľa profesie píše umelecké diela“) ich idiomatickosť je tvorená aj doplňujúcimi sémantickými komponentmi (podľa profesie) aj tým, že sufix *-tel* tu nevystupuje vo svojom invariantnom význame, lež v jednom zo svojich konkrétnych významov. Ako okaziónálne vystupuje slovo *pisateľ* vo význame neživotného predmetu: *Mama, u karandaša slomalsia pisateľ*. (Okaziónálne tvorenie derivátov chápe autor odlišne od Je. A. Zemskej.) I. S. Uluchanov v citovanom článku novým spôsobom rieši problém lexikalizácie odvodeného slova, javu, ktorý je odrazom fungovania derivátov v konkrétnych rečových prejavoch. Lexikalizáciu slova by mali slovotvorné slovníky zachytávať, **hoci** je otázka, akým spôsobom a kde. Zdá sa, že konkrétna realizácia derivačného slovníka bude musieť obsahovať okrem vlastnej heslovej časti (istým spôsobom usporiadané slovotvorné hniezda) aj komentárovú časť. V komentárovej časti by sa mohlo ukázať, ktoré deriváty majú lexikalizovaný význam a ktoré nie.

\* \* \*

Iste by sa našlo viac argumentov za to, prečo sa na samarkandskej konferencii o projekte hniezdového derivačného slovníka venovalo menej pozornosti analýze výrazového plánu jazyka, resp. prečo sa zaznamenalo až toľko **protichodných názorov najmä pri chápaní pomeru členiteľnosti a odvodenosti slov**, v interpretácii vzájomného vzťahu morfematickej a slovotvornej štruktúry slovného tvaru a ich analýz, pri určovaní morfematického statusu formálne vyčleňovaných segmentov v slovnom tvare ako aj v celej oblasti morfonológie slovotvorby. Náš pohľad z ostrejšieho morfematického uhla bude teda väčšmi zacielený na výrazovú rovinu, zjednodušene — na výsledky projekcie obsahového plánu jazyka do výrazového plánu.

V neprotirečivom členení slovného tvaru, no predovšetkým v hĺbke jeho členiteľnosti sa **najexplicitnejšie a nakonkrétnejšie** odkadľujú teoretické a metodologické **východiská** vybranej **analýzy** ako aj bádateľova dôsledná aplikácia **analyzačných procedúr**. V našej jazykovede — menej v sovietskej — sa donedávna tradovala jedna nedôslednosť: Hoci sa v teoretickom prístupe

k členeniu slovného tvaru uznávali odlišnosti medzi jednotlivými typmi analýz (tvarotvornou, slovotvornou, morfeomatickou), v praktickej analýze sa veľa ráz krížil nielen synchronný princíp s diachrónnym (tejto nedôslednosti zaplatil daň aj striktné „synchronný“ D. S. Worth so svojimi spolupracovníkmi v derivačnom slovníku ruštiny; porov. Worth—Kozák—Johnson, 1970), ale ešte častejšie sa krížil, resp. ovplyvňoval slovotvorný princíp s morfeomatickým — takmer jednoznačne v prospech slovotvorného princípu. A to sa robí — až na malé výnimky — vo všetkých troch publikáciách, ktoré sú predmetom našich úvah.

Oscilácia členenia v hraniciach synchronia — diachronia (Worth sa v derivačnom slovníku ruštiny prikláňa k etymológii pri výbere základného slova v slovnej čeladi), ako aj nejednoznačnosť v rozhodovaní morfeomatické členenie: slovotvorné členenie, lineárnosť: binárnosť, členiteľnosť: odvodenosť), ktoré sa prejavujú najmä v analýze suffixálnych morfém, keď sa slovotvorný základ (bez ohľadu na jeho stavbu) berie ako jeden komponent, a slovotvorný formant (bez ohľadu na počet afixov) ako druhý komponent, zreteľne signalizujú, že povrchová štruktúra rozčleneného slovného tvaru (či už pri morfeomatickej alebo slovotvornej analýze) nie je v každom prípade dostatočujúca na neprotirečivý opis skúmaných tvarov, na určenie vzájomného vzťahu formálnej a sémantickej odvodenosti. Nazdávame sa, že podstatu súčasnej morfeomatickej a slovotvornej analýzy nemožno vyčerpať analýzou morfeomatickej štruktúry slovného tvaru (obligatórne usporiadanie morfém v slovnom tvare podľa štruktúrnej pozície), ani slovotvornou analýzou (vzájomný vzťah slovotvorného základu a slovotvorného formantu). Diferencie medzi obidvoma štruktúrami možno adekvátne interpretovať iba pri syntetickom pohľade na fungovanie jazykového systému a v rámci vyššej jednotky, ako je izolovaná dvojica „odvodzujúce slovo“: „odvodené slovo“.

Zoberieme si na pomoc jeden z „najstarších“ syntetických slovotvorných modelov v sovietskej jazykovede — aplikatívny model Šaumiana a Sobolevovej (I, s. 341—350) a na jeho fungovanie ukážeme, ako v ňom možno zásadne a neprotirečivo vyriešiť takmer všetky sporné problémy z hraničnej oblasti slovotvorby a morfológie, resp. užšie morfonológie.

Relátorové formuly tohto aplikatívneho modelu modelujú iba obsahový plán slovotvornej štruktúry. Pri prechode do výrazového plánu treba relátorové štruktúry zobrazit prostredníctvom izomorfných štruktúr do istého súboru jednotiek výrazového plánu (výber príslušných afixálnych morfém a paradigiem), na čo slúži tzv. morfológický komponent aplikatívneho modelu — cyklicky používané morfológické pravidlá (pravidlá „zabezpečujú“ a realizujú výber prízvuku, výber alternácií v koreňovej morféme, trunkáciu, nahrádzanie jednej flexie druhou a pod.). Napríklad slovo *robotnícky* (vychádza sa z verbálneho základu *rob-i-*) možno v tomto modeli generovať takto (operácie označené



kurzívou vypadávajú pri jednotlivých taktoch): 1. *odober -i-* *odober flex*<sub>1</sub>, pridaj sufix *-ot-*, *pridaj flex*<sub>2</sub>; 2. *odober flex*<sub>2</sub>, pridaj sufix *-n-*, *pridaj flex*<sub>3</sub>; 3. *odober flex*<sub>3</sub>, pridaj sufix *-ík-*, *pridaj flex*<sub>4</sub>; 4. *odober flex*<sub>4</sub>, pridaj sufix *-sk-*, zmeň *k* → *e*, *vynechaj -s-*, pridaj *flex*<sub>5</sub>. Výsledkom cyklickej aplikácie morfológických pravidiel na (hlbkovú) slovotvornú štruktúru je morfematická štruktúra daného slovného tvaru. Z tohto aspektu možno morfematickú štruktúru chápať ako „vyroždenuju“ slovotvornú štruktúru.

V syntetickom slovotvornom modeli (napr. leningradský projekt L. N. Zatorinovej, *I*, s. 63—68) sú slová (usporiadané reťazce morf) objekty generované podľa istých pravidiel, kým morfémy — triedy distribučne ekvivalentných morf — sú koncovými, terminálnymi jednotkami. Východiskovým objektom sú korene, presnejšie — súbor abstraktných koreňových morfém v základnom tvare, ku ktorým sa jednotlivými krokmi (operáciami, taktami atď.) pripájajú na jednotlivých stupňoch (vrcholoch, uzloch atď.) generovania príslušné sufixálne a flektívne morfémy. Východiskovým prvkom derivačnej štruktúry podľa Zatorinovej je derivačný vzťah medzi „predkom“ a „potomkom“ — každé slovo v hniezde je derivát, teda aj koreňové slová (napr. *voda* ← *vod-*), a každý derivát má vlastnosť odvoditeľnosti (*I*, s. 65).

Tým, že východiskovým objektom generovania je súbor abstraktných koreňových morfém a každé slovo v hniezde je odvodené, odpadá zložitá problematika určovania východiskového slova v slovotvornom hniezde ako aj určenie jeho (východiskovej) slovnodruhovej charakteristiky a smeru odvodnosti (motivácie). Tichonovova koncepcia sa v tomto smere podstatne líši od syntetických modelov: pridáva sa väčšmi Vinokurovej zásady, že každá slovná čelaď musí vychádzať z konkrétne existujúceho odvodeného slova. Navyše toto konkrétne slovo sa v projekte uvádza v slovníkovej podobe (v nom. sg., resp. v neurčitku), neuvažuje sa s celou lexémou (základom lexémy), ako na to správne poukázal Ju. S. Maslov (*II*, s. 92). Ťažkosť je aj v tom, že podľa Tichonova (*Problémy...*, s. 239—275) sú východiskové slová v hniezde vždy odvodené, pričom môžu byť členiteľné alebo nečleniteľné (*dom*, *včera*, *kak* proti *bel-yyj*, *tr-i*, *pis-a-t* a pod.), a nemusia to byť vždy „holé“ korene (napr. *viaza-t* a pod.). Nebudeme ďaleko od pravdy, ak povieme, že výberom konkrétneho slova za východiskové (v istých skupinách a triedach slov) nemožno dosiahnuť jednotu. Rovnako sa môžu nájsť argumenty pre a proti, prečo raz brať za východiskové slovo v hniezde *rešať*, *bežať*, *kislyj*, *komsomolec*, *chimija*, *Vengrija* atď., a inokedy *rešiť*, *beg*, *kisnúť*, *komsomolka*, *chimik*, *Venger* a pod., lebo spájanie sémantických a formálnych kritérií sa v dôsledku obrovskej variability skúmaného materiálu a subjektívneho uprednostňovania istých procedúr iba približuje k objektívnemu stavu. Hoci sa aj dajú taxatívne určiť zásady, podľa ktorých sa budú východiskové slová vyberať, veľa prípadov bude treba riešiť *ad hoc*.<sup>3</sup> Azda najvšeobecnejšia Tichonovova konštatácia je

táto (II, s. 180): ak sémantika „nekladie prekážky“, treba rešpektovať formálne kritérium — teda brať jednoduchšie slovo. Voľba východiskového slova zároveň zahrnuje aj riešenie slovnodruhovej charakteristiky ako aj smeru odvodenosti (motivácie) východiskového slova.

Keďže A. N. Tichonov vybral za východiskové slovo v hniezde konkrétne odvodené slovo, musí pripustiť, že toto slovo môže mať aj viazaný koreň. Podľa zistenia L. A. Škatovej (I, s. 294—296) má absolútna väčšina cudzích slov v ruštine viazaný základ, a to zasa znamená, že sa zvyšuje pravdepodobnosť nejednoznačného členenia slovných tvarov.

Pri voľbe východiskového slova sa narazilo na nevyhnutnosť presne oddeľovať flektívne (gramatické) morfémy od slovotvorných morfémy, alebo podľa Ju. S. Maslova (I, s. 7—13), diferencovať slovotvorný základ v derivatológii a slovotvorný základ v paradigmaticke. Napríklad v slovách typu *zajčonok*: *zajčata*, *krestanin*: *krestane* a pod. treba vychádzať z „hlbkového“ tvarotvorného základu *zajč-*, ktorý má dva parciálne základy: *zajč-onok-* v sg., *zajč-at-* v pl. Segmenty *-on(o)k-/at-* nemôžu byť varianty (alomorfy), lebo vo výrazovom pláne nie je medzi nimi alternácia a v obsahovom pláne sa zreteľne líšia podľa čísla (II, s. 225—226). Tieto nedôslednosti v paradigmatických vzťahoch, ktorých sa derivatológovia dosť často dopúšťajú, sa ešte vo väčšom rozsahu prejavujú pri analýze slovesných tvarov. Ju. S. Maslov (ibid.) v duchu tejto metodologickej samozrejmej požiadavky navrhuje zmeniť napr. aj tradičné termíny „neurčitkový základ“, „prítomníkový základ“ na asémantické pomenovania, bez implikácie, označené jednoducho „prvý základ“, „druhý základ“. Napríklad pri slovese *nočevať* je prvý parciálny základ *noču-j-*, druhý *nočev-a-*; pri slovese *igrať(t)* je to *igra-j-* a *igra#* atď. Aj pri inej príležitosti sa správne a odôvodnene poukázalo na to (Klobukov, 1973), že pri riešení morfológických (paradigmatických) otázok nemožno brať za východisko sémantické kritérium; tak sa to robilo práve vtedy, keď ešte nebola dostatočne rozpracovaná analýza sémantiky.

Ešte markantnejšie sa táto oprávnená požiadavka vynorí pri interpretácii tematických vokálov. Z niektorých diskusných príspevkov (a najmä z konkrétnych príkladov) v oboch zborníkoch vysvitá, že sa formálna funkcia tematických vokálov dakedy zamieňa s funkciou slovotvorných sufixov. Súhlasíme s Ju. S. Maslovom (II, s. 201), že tematické vokály majú iba istú paradigmatickú, „vnútrokódovú“ funkciu v slovnom tvare — a nijakú inú. Ak by aj s touto konštatáciou súhlasila prevažná väčšina derivatológov, v konkrétnej analýze — najmä pri slovách odvodených od slovies — ju až prekvapujúco

<sup>3</sup> K tejto „pesimistickej“ konštatácii sme došli po morfeematickej analýze ani nie polovičného súboru, ako je Tichonov — proti jeho takmer 120 000 slovám sme analyzovali iba 50 000 slov, aj to všetko domácich a zdomáčených (podrobne Bosák, 1974).

nedodržiava. Vysvetlenie by sa azda našlo v pozostatkoch úzkeho binárneho chápania slovotvornej štruktúry, keď flektívne morfémy, nachádzajúce sa v štruktúre ohraničenej slovotvorným základom a slovotvorným formantom sa buď nevydeľovali, alebo sa často neurčoval ich morfológický status.

V protiklade k takejto praxi sa v generatívnom slovotvornom modeli uvažuje s flexiou na každom derivačnom kroku (názorne to vidieť na generovaní slova *robotnícky*). Flektívny a derivačný systém sa nechápu ako izolované, lež hierarchicky závislé systémy, pričom derivačný systém má prioritu, leží hlbšie ako flektívny systém. Volakedajší separatizmus jazykových rovín nahradilo takto komplexné a **dynamické** chápanie jazykového systému ako dialektickej jednoty všetkých jeho podsystémov.

Tichonovi sa podarilo čiastočne zmenšiť — podľa nášho názoru zbytočne **veľký** počet tzv. **interfixov**, ako ich v ruskom jazyku postulovala Je. A. Zemskaja (najmä v štúdiu z r. 1964). V slovách možno podľa Tichonova vydeľovať dva typy segmentov — morfémy a štruktémy. Kým morfémy sú **minimálne významové** časti slov, ktoré sa nedajú ďalej deliť bez toho, žeby **nestratili** svoju kvalitu, sú navzájom odvoditeľné (*vosproizvodimyje*) aj v obsahovom aj vo výrazovom pláne, štruktémy nemajú význam (vydeľujú sa podľa **jedinej a základnej vlastnosti** — opakovanosti) a vyplňajú v slovnom tvare iba istú štruktúrnu funkciu. Medzi štruktémy patria spájacie vokály v zložených slovách, tematické vokály, rozličné „**narastania**“ v slovných základoch, prvky, ktoré sú **tam iba** kvôli spojitosti kódu (**vkładki**) a napokon unikátne časti **slov** (**podrobnejšie** v štúdiu 1971 b). Je. A. Zemskaja (*II*, s. 135—136) kritizovala termín štruktéma za to, že podľa zakončenia patrí medzi emické, invariantné jednotky (ako fonéma a morféma), zatiaľ čo jeho funkcia sa vyčerpáva iba v rovine realizácie. Hoci je Tichonovova štruktéma nehomogénna jednotka podľa svojej štruktúry vo výrazovom pláne s nerovnakou, veľmi odchodnou funkciou v slovnom tvare (porov. systémovosť výskytu tematických vokálov napr. proti reziduálne vyčleňovaným segmentom a pod.), pokladáme jeho riešenie za významné, lebo **určil komplexne** status väčšiny prvkov bez pendantu v obsahovom pláne. Popri najfrekvencovanejšom termíne „**interfix**“ používajú sovietski jazykovedci ešte termíny „**asémantéma**“ (napr. V. S. Gimpelevič, *I*, s. 126—130) a „**unifix**“ (A. I. Mojsejev, *I*, s. 49—53). V analýze slovenčiny **dávame** prednosť v označovaní častí základov alebo formantov, ktoré sú buď **neutrálne** k významu **alebo** nemajú samostatný význam (určujú však výber **istej** sufixálnej alebo flektívnej morfémy) Melčukovmu termínu *submorfa* (Bosák, 1974).

Potreba znovu si ujasniť postavenie slovotvornej analýzy slovného tvaru proti morfológickej analýze je podľa V. V. Lopatina (*I*, s. 212—217) vyvolaná vlastne smerom od výrazového plánu: **pretože nie** všetky vyčleňované časti slov majú status morfémy, musia sa vykladať buď ako isté spájacie medzi-

morfémové prvky (vnmorfemnyje prokladki), alebo ako časť dlhšej morfy (alomorfy). V. V. Lopatin tvrdí: „Morfematická analýza sa začína vtedy, keď je stanovený (prostredníctvom postupne aplikovanej slovotvornej analýzy) súbor morfém, keď je presne stanovený význam (v tom aj slovotvorný) každej morfémy a štruktúrna funkcia každého segmentu vyčleňovaného v slove“ (I, s. 114). Morfematickej analýze zostáva potom podľa autora iba oblasť „vnútornej syntaxe slova“: distribúcia morf, ich valencia, spájateľnosť a pod. Najskôr sa teda v slovách vydedia isté prvky (napr. Amerika : amerik-an-sk-ij atď.), a potom sa zisťuje, či sú nositeľmi slovotvorného významu a akého. Chýba len jedno: akými (slovotvornými!) procedúrami vyčleniť v slovnom tvare morfémy?

Zaujímavý návrh na analýzu slovného tvaru podala M. I. Morozova (I, s. 96—102). V morfematickej analýze rozoznáva tri princípy: (1) princíp „dvojitého porovnávania“ alebo morfológický princíp; (2) princíp odvoditeľnosti (proizvodnosti); (3) princíp členiteľnosti. Z týchto troch princíпов (mimochodom autorka nepokladá členiteľnosť slovného tvaru za objektívnu vlastnosť, ale priznáva jej závislosť od princípu členenia) by bolo možné absolutizovať princíp (2) ako jediný princíp nadradený ostatným dvom, ktoré z neho vychádzajú alebo sú z neho odvodené; takémuto chápaniu sa prikláňa v oboch zborníkoch väčšina sovietskych derivatológov, najvýraznejšie V. V. Lopatin (I, s. 212—217). Druhá možnosť by bola v rozhraní slovotvornej a morfematickej analýzy, v uznávaní paralelnej existencie oboch typov analýz; potom morfematická analýza zahŕňa (1) a (3). Tento princíp — aspoň v teórii — sa najviac uplatňoval aj v našej jazykovednej tradícii. A napokon jestvuje tretia možnosť, ktorej sa pridŕža autorka: podriaďuje princíp (2) potrebe jednoty celého systému. (Nevdôjak sa núka na porovnanie paralela medzi Morozovovej logickou koncepciou a hierarchiou derivačného a flektívneho systému v generativistickej koncepcii.) Tri princípy členenia slovného tvaru predstavujú tri stupne zovšeobecňovania pri vypracúvaní (hľadání) najabstraktnejšieho princípu analýzy. Konkrétny stupeň predstavuje (1) — rad slov so spoločnou koreňovou časťou a zároveň so spoločnou formálnou časťou. V princípe (2) je zahrnutý potom aj princíp (1) a napokon (3) zahŕňa obidva predchádzajúce princípy.

Významná je aj ďalšia Morozovovej konštatácia, že kým v (1) a (3) sa vydedia opakujúce sa, morfológicky totožné segmenty v rade porovnávaných slovných tvarov, v (2) — teda pri slovotvornej analýze — sa vydedia segmenty, ktorými sa odvodené slová odlišujú od odvodzujúcich, čiže proti totožnosti vydelených segmentov pri morfológickej analýze je postavená odlišnosť segmentov pri slovotvornej analýze. Tento všeobecne známy fakt, no nezdôraznený v takomto kontexte, poukazuje azda na to, že morféma nemôže byť základnou jednotkou slovotvornej analýzy — pojem a definícia morfémy v ka-

zanskej škole (Baudouin de Courtenay a jeho nasledovníci) vznikol práve pre identické časti slovných tvarov.

A tak znovu stojíme pred otázkou, či **chápať** morfému ako základnú jednotku jazyka — tento názor dôsledne zastáva Ju. S. Maslov (II, s. 196), alebo či pokladať za základnú jednotku morfolologickej roviny slovný tvar. (Druhý názor, ako je známe, jednoznačne prevláda medzi sovietskymi i našimi jazykovedcami.) Hoci sa o rovinnom členení na tejto konferencii hovorilo iba tolko, že derivatológia si v ostatných rokoch vybojovala status osobitného jazykového podsystému (II, s. 83), dakedy sa zdá, akoby bola slovotvorná rovina „nadradená“ nad morfológickou. Usudzujeme tak podľa toho, že za základné pojmy tvorenia slov sa popri slovotvornom základe, slovotvornom formante, slovotvornom hniezde a slovotvornej štruktúre pokladá aj morféma a morfe-matická stavba slovných tvarov. (A. N. Tichonov — ako väčšina sovietskych jazykovedcov — používa dôsledne termín „morfematická stavba slovného tvaru“ — „morfemnyj sostav“, a nie výraz „štruktúra“.) Azda by bolo metodologicky „čistejšie“ používať zatiaľ v taxonomickej derivatológii ako základnú jednotku slovotvornej roviny slovotvornú formu slova, danú jednotou slovotvorného základu a slovotvorného formantu, minimálnych jednotiek odvodeného slova (porov. Buzássyová, 1974, s. 52).

V súvislosti s požiadavkou neprotirečivého opisu výrazovej štruktúry slovného tvaru v rozsahu kompletného slovníka prežíva svoju renesanciu morfológia. Ani sa nebolo treba ďaleko vzdialiť od Trubeckého definovania morfológie ako disciplíny skúmajúcej fonologickú štruktúru morfému, stačilo bližšie špecifikovať úlohu morfológie v generatívnom slovotvornom modeli (máme na mysli predovšetkým Worthove práce z tejto oblasti, no rovnako aj model P. A. Sobolevovej z r. 1971 a mnohé iné). D. S. Worth definuje morfológiu ako „náuku o fonologickej stavbe a fonologickej kombinatorike morfému“ (I, s. 397), podľa V. V. Lopatina a I. S. Uluchanova (1974, s. 58) je morfológia „náuka o formálnych zákonitostiach spájania morfému“. Dôležitejšie je však to, že morfologické procedúry — operácia pripájania (rus. pribavlenije; angl. concatenating), operácia trunkácie (rus. usečenije; angl. truncation), zavedenie alternantu  $\#$  do štruktúry slovného tvaru a ďalšie zachytili fungovanie jazykového systému v jeho dynamickom aspekte. Dôsledné Worthovo rozlišovanie *morfotaktiky* (náuky o spájaní morfému a morf., pričom činitele podmieňujúce túto spájatelnosť môžu byť aj lexikálne, aj gramatické, aj fonologické) od *morfofonemiky* (náuky o fonologických zmenách vznikajúcich pri spájaní morfému) umožňuje systémovú interpretáciu mnohých derivačných aktov. V ľubovoľnej gramatike musí morfotaktika (aké základy sa spájajú s akými afixami) predchádzať pred morfofonemikou (skúma zmeny základov a afixov).

\* \* \*

Východiskovým pojmom pri interpretácii materiálu v slovníku je slovo-  
tvorná štruktúra slova, analyzovaná na pozadí celého slovo-  
tvorného hniezda. Aby sa čo najplnšie zachytila lexika súčasnej spisovnej ruštiny, predmetom  
analýzy hniezdového derivačného slovníka je slovná zásoba ruštiny, tak ako  
ju podávajú najvýznamnejšie výkladové slovníky (Ušakov, Ožegov, 17-zväz-  
kový akademický slovník), doplnená o najnovšie slová z novín a časopisov.  
(D. S. Worth v derivačnom slovníku ruštiny vychádza iba z pravopísneho  
slovníka.) V slovníkových významoch sú zachytené podstatné stránky séman-  
tiky slov a navyše takéto pramene majú tú výhodu, že sa navzájom dopĺňajú  
a korigujú, podávajú východiskový materiál už na istej interpretačnej úrovni.  
V slovníku sa uvádzajú aj archaické slová z literatúry, nárečové slová, ktoré  
penikajú do spisovného jazyka, vlastné mená a zemepisné názvy; vypadli  
frazologizmy a ustálené spojenia. Vynecháva sa všeobecne to, čo nie je dôle-  
žité z hľadiska tvorenia slov. Celý slovník bude obsahovať do 120 000 slov.

Tichonovov projekt hniezdového derivačného slovníka je v istom zmysle  
zavŕšením tej etapy slovo-  
tvorby, ktorá skúma význam slov v rámci slovo-  
tvorného typu, no zároveň slovník otvára nové cesty v tom, že prekračuje  
úzke binaristické hranice „odvodzujúce slovo : odvodené slovo“ smerom k väč-  
šej jednotke — slovo-  
tvornému hniezdu a slovnej čeladi — orientujúc sa na  
teóriu slovo-  
tvorného hniezda. Ako výstižne konštatuje V. A. Redkin (II,  
s. 112—117), slovník nemohol vzniknúť skôr, kým nebola na patričnej výške  
slovo-  
tvorná teória i lexikografická prax.

Tichonovova koncepcia je istým kompromisom medzi taxonomickou  
a syntetickou derivatológiou. Slovník názorne zobrazuje postupnosť derivač-  
ných krokov s poukazom na bezprostredné zložky na každom stupni (zachytáva  
stupňovitú stavbu slovného tvaru), no oproti morfofomenickým zápisom  
východiskových abstraktných morfém v generatívnych modeloch stavia slo-  
vníkové tvary konkrétnych odvodených slov. V centre Tichonovovho záujmu  
leží sémantická analýza tvorenia slov, menšiu pozornosť zatiaľ venuje formál-  
nym protirečeniam vo výrazovom pláne (oblasť morfonológie), odrážajúcim  
dôležitý dialektický vzťah zaostávania formy za obsahom. Do ťažkého určenia  
hraníc aplikability sémantických a formálnych kritérií sa Tichonov púšťa  
premýšľane, so širokou teoretickou výzbrojou a komplexným materiálom,  
dobré si uvedomujú, že celistvú teóriu štruktúry ruského slova nemožno  
vypracovať bez ďalšieho rozpracovania problematiky členitosti slov s reš-  
pektovaním individuálnych zvláštností slovo-  
tvornej štruktúry slova a jeho  
morfematickej stavby v rozličných skupinách slov (I, s. 294).

Materiály vo všetkých troch publikáciách majú pracovný, čisto diskusný  
charakter. Nedochoďa sa v nich k definitívnym záverom ani k jednote názorov  
aj v takých zásadných otázkach, ako je bezpochyby vzťah synchronie a dia-  
chronie pri tvorení slov, zachytenie slovo-  
tvornej homonymie a synonymie,

korelácia motivovanosti a odvodenosti, základná jednotka slovotvornej analýzy, hĺbka členiteľnosti slovného tvaru a status formálne vydeľovaných segmentov atď., no príspevky prinášajú veľké množstvo závažných metodologických a teoretických podnetov. Napokon o prudkom rozvoji sovietskej derivatológie svedčí aj to, že v súčasnosti sa na hniezdových derivačných slovníkoch okrem Samarkandu pracuje aj v Moskve, Leningrade a v Kyjeve (porov. vystúpenie S. K. Šaumiana a P. A. Sobolevovej, *I*, s. 341—350; L. N. Zassorinovej, *I*, s. 63—68; L. M. Akulenkova, *I*, s. 197—201; I. B. Šternovej, *I*, s. 253—259). A pritom sa na konferencii nezúčastnili derivatológovia, ktorí pracujú v inej jazykovej oblasti ako v rusistike (za všetkých spomeňme aspoň N. D. Aruťunovú, E. A. Makajeva, Je. S. Kubriakovovú, A. A. Ufimcevovú, G. S. Zenkova). Materiály všetkých troch publikácií sú výrazným svedectvom intenzívneho pohybu v sovietskej derivatológii, naznačujú nové možnosti výskumu a dokazujú rastúcu aktuálnosť slovotvornej problematiky.

*Filozofická fakulta UPJŠ  
Prešov, Grešova 3*

*Jazykovedný ústav E. Štúra SAV  
Bratislava, Nálepškova 26*

#### Bibliografia

Aktuálnye problemy russkogo slovoobrazovanija. Materialy respublikanskoj naučnoj konferencii (12—15 sentabria 1972 g.). Red. A. N. Tichonov (I. zv.), Ju Ju. Avaliani (2. zv.). Samarkand, Samarkandskij gosudarstvennyj universitet im. A. Navoi 1972. 2 zv. 408 s. + 256 s.

BOSÁK, J. (rec.): Worth, D. S.—Kozak, A. S.—Johnson, J. B., Russian derivational dictionary. 1. ed. New York, Elsevier publishing company, Inc. 1970. xxiv + 747 s. In: Jazykovedný časopis, 23, 1972, s. 82—85.

BOSÁK, J.: Zásady analýzy substantívnych, adjektívnych a verbálnych morfém v súčasnej spisovnej slovenčine. [Kandidátska dizertácia.] Bratislava 1974. 200 s. Jazykovedný ústav E. Štúra SAV.

RUZÁSSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. 1. vyd. Bratislava, Veda 1974. 240 s.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. I. Teorie odvozování slov. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962. 262 s.

DOROSZEWSKI, W.: Z powodu szybkociowców, czyli domów szybkociowych. Studia i szkice językoznawcze. 1. vyd. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1962, s. 259—261.

FURDÍK, J.: Slovtvorná analógia a analogická slovtvorba. Jazykovedný časopis, 21, 1970, s. 54—59.

Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. Red. N. Ju. Švedova. Moskva, Nauka 1970. 768 s.

HORECKÝ, J.: Slová s príponou *-ost* v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 11. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 84—92.

HORECKÝ, J.: Slovtvorný význam a kontrastívna lexikológia. In: Slovo a slovník. Red. J. Ružička, I. Poldauf. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 79—82.

KLOBUKOV, J. V.: Štruktura russkogo glagolnogo slova i principy morfevnogo členenija. In: Slavianskaja filologija. 9. Sbornik statej. Red. K. V. Gorškova — A. G. Širokova. Moskva, Izdatelstvo Moskovskogo universiteta 1973, s. 146—163.

KROUPOVÁ, L.—MEJSTRÍK, V.: K sdružování slov v heslové odstavce ve výkladovém slovníku. Jazykovědné aktuality, 10, 1973, s. 62—68.

LOPATIN, V. V.—ULUCHANOV, I. S.: Neskolko spornych voprosov ruskoj slovoobrazovatelnoj morfonologii. Voprosy jazykoznanija, 23, 1974, č. 3, s. 57—69.

MEJSTRÍK, V.: K možnostem využití nauky o tvoření slov při zpracovávání jednojazyčného výkladového slovníku. Slovo a slovesnost, 32, 1971, s. 318—325.

ŠKOUMALOVÁ, Z. (rec.): Tichonov, A. N.. Problemy sostavlenija gnezdovogo slovoobrazovatel'nogo slovaria sovremennogo russkogo jazyka. Kurs lekcij. I. izd. Samarkand 1971. In: Jazykovědné aktuality, 10, 1973, s. 159—163.

SOBOLEVA, P. A.: Modelirovanije slovoobrazovanija. In: Problemy strukturnoj lingvistiki 1971. Red. S. K. Šaumian. Moskva, Nauka 1972, s. 165—212.

STRAKOVÁ, V. (rec.): Tichonov, A. N.. Problemy sostavlenija gnezdovogo slovoobrazovatel'nogo slovaria sovremennogo russkogo jazyka. Kurs lekcij. I. izd. Samarkand 1971. In: Československá rusistika, 18, 1973, s. 138—140.

TICHONOV, A. N.: Problemy sostavlenija gnezdovogo slovoobrazovatel'nogo slovaria sovremennogo russkogo jazyka. Kurs lekcij. I. izd. Samarkand, Samarkandskij gosudarstvennyj universitet im. A. Navoi 1971 a. 387 s.

TICHONOV, A. N.: Morfema kak značimaja časť slova. Filologičeskije nauki, 11, 1971 b, č. 6, s. 39—52.

ULUCHANOV, I. S.: Komponenty značenija členimych slov. Voprosy jazykoznanija, 23, 1974, č. 2, s. 71—78.

WORTH, D. S.—KOZAK, A. S.—JOHNSON, J. B.: Russian derivational dictionary. 1. ed. New York, Elsevier publishing company, Inc. 1970. xxiv + 747 s.

ZEMSKAJA, Je. A.: Interfiksacija v sovremennom russkom slovoobrazovanii. In: Razvitije grammatiki i leksiki sovremennogo russkogo jazyka. Moskva 1964, s. 36—62.

ZEMSKAJA, Je. A.: Sovremennij russkij jazyk. Slovoobrazovanije. I. izd. Moskva, Prosveščeniye 1973. 304 s.

## НОВЫЕ ИМПУЛЬСЫ ИЗ СОВЕТСКОЙ ДЕРИВАТОЛОГИИ

### Резюме

В статье разбираются теоретические основы книги А. Н. Тихонова *Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка* (Самарканд, 1974), результаты дискуссии по поводу этой книги и по проблемам словообразования русского языка вообще (сборник *Актуальные проблемы русского словообразования I. II*; Самарканд, 1972).

Лексикографическая обработка словообразовательной подсистемы языка путем словообразовательных гнезд, влечет за собой не только необходимость пересмотреть все основные положения словообразования, но одновременно строго применять теоретические требования при практическом анализе. Понимание словообразования как системы словообразовательных гнезд приписывает в дериватологии большую роль семантике; в том заключается преимущество этого словаря.

Очень интересными являются исследования А. Н. Тихонова, затрагивающие смысловые связи слов в словообразовательной цепи, потерю прямой семантической соотносительности производных слов с исходным словом и со словами предшествующих звеньев, роль так называемых стержневых значений исходного слова, определяющих единство гнезда, семантические взаимоотношения подгнезд, соотношение метафорических и прямых значений слов в гнезде. При переносном значении, на наш взгляд, наиболее характерно семантическое раздвоение, вследствие чего на метафорическом основании возникает много омонимов (Бузашишова, 1974). Исследование абстрактных имен существительных в словацком языке (Горецки, 1973) подтверждает обоснованность чересступенчатых смысловых связей, выделяемых Тихоновым: происходит упрощение семантических отношений слов в словообразовательной цепи, но осложняются их формально-структурные связи. На существование дериватов без производящего слова, образованных на основе морфемно-словообразующей структуры предшествующих дериватов, указал в словацком языке Ю. Фурдик (1970).

Большое внимание в проекте гнездового словообразовательного словаря и в дискуссии было отведено проблеме множественности словообразовательной структуры слова



(когда у производного слова можно предполагать больше чем одну производящую основу); это явление до сих пор специально никем не исследовалось. Хотя большинство участников конференции признавало существование множественной структуры, трудным остается определение типов слов с этой структурой и взаимоотношение множественной словообразовательной структуры слова с множественностью мотиваций.

Не совсем ясно, как в словаре отражать так называемые общие синонимы. У этих слов очень похожая словообразовательная структура, они отличаются формантами, и эту вариативность плана выражения сопровождает вариативность плана содержания; речь идет о связи словообразующей синонимии со ступенчатостью лексикализации слова. Например, в словацком языке в словах типа *pisateľ—pisár, vodca—vodič, chodec—chodák* и т. д., одинаковое общее словообразовательное значение, но они отличаются частичными словообразовательными значениями, которые можно описать путем сопровождающих (дифференциальных) признаков (Бузашиова, 1974). Даже в *Грамматике современного русского литературного языка* (1970) систематически не используются сопровождающие признаки (различаются только общие и частичные значения). Нам кажется, что в гнездовой словообразовательный словарь надо добавить комментарий и в нем показать лексикализованные значения слов.

Некоторые противоречия в членности слов в плане выражения (хотя А. Н. Тихонов четко отделяет диахронический принцип от синхронического, морфемный принцип от словообразовательного принципа) вытекают, как нам кажется, из известного компромисса у автора между бинарной интерпретацией словообразовательной структуры слова и генеративной, синтетической точкой зрения (в сборнике статьи С. К. Шаумяна, П. А. Соболевой, Л. Н. Засориной, И. В. Штерн). Слово членится на части в рамках целого гнезда (оно понимается как цепь бинарных конструкций), а исходным словом в гнезде — в противопоставлении к абстрактному набору морфем в синтетических моделях — является конкретное производное слово. Мы согласны с Ю. С. Масловым (II, стр. 92), что исходным словом в словообразовательном гнезде должна быть основа лексемы данного слова. Строгая дифференциация словообразования от формообразования, как это показал также морфемный анализ словацкого языка, необходимая предпосылка однозначной сегментации (прежде всего глагола). Проблематическим является расчленение связанных корней в словах иностранного происхождения: подход автора не исключает несистемное решение *ad hoc*.

А. Н. Тихонову удалось уменьшить излишне большой набор так называемых *интерфиксов* (в понимании Е. А. Земской). Термин *структема*, как показала дискуссия, более удачен, чем термин „интерфикс“. В нашей работе (Босак, 1974) мы вслед за И. А. Мельчуком используем термин *субморфа* (единица без прямого значения или с нейтральным отношением к значению).

Открытыми остались в дискуссии проблемы взаимоотношения словообразовательной структуры слова и его морфемного состава, вопросы единицы словообразования (может ли это место занять морфема?), проблема усечения основ (мы не совсем убеждены в ее „чисто“ фонологическом характере), проблема наложения морфем и т. д.

Книга А. Н. Тихонова *Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка* — это заметное явление как в русском словообразовании, так и в теории словообразования вообще. Словацкие лингвисты высоко оценивают многочисленные и оригинальные исследования и мысли автора, демонстрацию многих теоретических проблем практическими реализациями и их решение на уровне требований современной науки.

## KAPITOLY Z DEJÍN JAZYKOVEDY

## I. STAROINDICKÁ A STAROGRÉCKA JAZYKOVEDA

ŠIMON ONDRUŠ

Vznik a rozvoj odborného uvažovania o jazyku a odbornej analýzy jazyka je organicky spätý so vznikom a rozvojom celkovej kultúry, najmä slovesnej kultúry spoločnosti.

Z indoeurópskych jazykových spoločenstiev vytvorili od polovice 2. tisícročia a v 1. tisícročí pred n. l. bohatú jazykovú kultúru okrem anatólskych, resp. chetitských jazykových spoločenstiev najmä dve staré indoeurópske etniká: starí Indovia a starí Gréci.

Starí Indovia mali bohatú slovesnú kultúru, najmä náboženskú literatúru. Tá sa dlho tradovala iba ústnym podaním, preto jej datovanie nie je jednoznačne možné. Predpokladá sa, že vznikla ešte v 2. tisícročí pred n. l. Najznámejším plodom staroindickej literárnej aktivity je súbor náboženských textov *véd*. Pretože náboženská slovesnosť bola médiom, ktoré malo spájať ľudí s nadprirodzenou bytosťou, prejavovala sa k nej veľká úcta. Prejavom tejto úcty bolo presvedčenie, že sa tieto texty majú deklamovať alebo spievať správne, pekne, lebo iba v takej forme môžu splniť svoj vznešený cieľ. Texty sa mali z pokolenia na pokolenie tradovať v nezmenenej podobe, v pôvodnej forme, lebo iba tá sa pokladala za správnu. Ale hovorová reč pospolitého ľudu v starej Indii, staroindickej nárečia, podobne ako hovorová reč každého národa, sa postupom času značne menila vo svojej zvukovej a tvarovej stavbe, čím sa podstatne odlišovala od vysokej, vznešenej literárnej reči. Tento vysoký, vznešený literárny jazyk nazývali starí Indovia *sanskrt* (v starej indičtine slovo *samskrta* pôvodne znamenalo „kultivovaný, vzdelaný, dokonalý“). Pretože reč pospolitého ľudu mala iné zvukové a tvarové vlastnosti ako staroindickej spisovný jazyk *sanskrt*, bolo potrebné písať normatívne príručky *sanskrtu*, aby sa ho ľudia mohli dobre naučiť a dobre ho používať. Táto potreba dala podnet pre vznik staroindickej jazykovedy.

Presné datovanie vzniku odborného opisu a analýzy *sanskrtu*, podobne ako presné datovanie vzniku staroindickej slovesnosti, nie je možné. Ale z faktu, že najväčší staroindickej jazykovedec Panini (5.—4. stor. pred n. l., severná India) sa vo svojom monumentálnom diele *Astadžahji* odvoláva na mnohých svojich predchodcov zo starších čias (celkom ich spomína až 68), možno usu-

dzovať, že staroindická jazykoveda prekvitala už dávno pred Paninim, to znamená už v prvej pol. 1. tisícročia pred n. l.

Potreba správnej výslovnosti literárnych náboženských textov vyvolala vznik zvukovej analýzy a zvukového opisu sanskrtu. Preto začali vznikaf učebnice s pravidlami správnej výslovnosti, tzv. *pratisakhja-sutra* (*sutra* = = pravidlo, poučka). Pretože staroindické písmo zvané *devanagari* bolo slabičné, pokladali staroindickí jazykovedci za najmenšiu, ďalej nedeliteľnú zvukovú jednotku slabiku, staroindicky *akšara* (doslova „nerozbiteľná, nerozložiteľná“). Za nositeľa slabiky správne pokladali vokalicke zvukové jednotky čiže tóny (*svara*), lebo iba tie môžu samy osebe vytvárať slabiku, resp. tie možno vysloviť samy osebe.

Staroindickí jazykovedci správne delili hlásky na tóny a šumy. Tóny delili na:

1. samohlásky *a ā i ī u ū ṛ ṝ ḷ*
2. dvojhásky *e ai o au*

Šumy čiže spoluhlásky delili primárne podľa miesta artikulácie (*sthana*). Sústava staroindických spoluhlások mala podľa ich klasifikácie túto schému:

1. zadopodnebné *ka kha ga gha Na*
2. predopodnebné *ča čha džha džha ňa*
3. ďasnové *ta tha da dha ṇa*
4. zubné *ta tha da dha na*
5. perné *pa pha ba bha ma*

Okrem týchto piatich základných radov záverových spoluhlások (medzi záverové sa zaraďovali aj polozáverové č, dž), nazývaných v starej indičtine *vargy* (tie sa vnútri jednotlivých radov ďalej členili podľa protikladu neaspirované : aspirované, neznelé : znelé, ústne : nosové), sa medzi šumy ďalej zaraďovali:

6. polosamohlásky *ja ra la va*
7. sykavky *śa ṣa sa*
8. prídych *ha<sup>1</sup>*

Pretože v starej indičtine nastávali podstatné fonetické zmeny na hranici slov v rámci vety a na hranici morfém v rámci slov, venovali staroindickí jazykovedci tomuto javu veľkú pozornosť. Fonetické zmeny na hranici slov a morfém nazývali *sandhi*. Rozlišovali vnútorné sandhi (hranica v rámci slov)

<sup>1</sup> Písaním spoluhlásková graféma + a (to bola v starej indičtine najfrekvencovanejšia samohláska, zodpovedajúca trom indoeurópskym samohláskam a, e, o) sa zvyrazňovala v staroindickej fonetike slabičná povaha písma.

a vonkajšie sandhi (hranica „zvonku“ slov, medzi slovami v rámci vety). Skúmaním fonetických zmien na hranici morfémy sa stali staroindickí jazykovedci zabudnutými prechodcami morfonológie, ktorá sa, konštituovala ako osobitná jazykovedná disciplína až v tridsiatych rokoch 20. storočia hlavne zásluhou N. Trubeckého.

Kým jazykovedci pred Paninim sústreďovali svoju pozornosť na zvukovú, fonetickú analýzu jazyka (v analýze jazyka videli podstatu jazykovedy, preto sa v starej indičtine gramatika, jazykoveda nazýva *vjakarana* „rozbor, analýza“), zatiaľ sám Panini sa venoval skoro výlučne tvarovej, morfématickej analýze jazyka. Svedčí o tom aj obsah jeho obdivuhodného diela *Astadhjahji*, t. j. *Osem kníh*. Jednotlivé knihy obsahujú:

I. kniha: Jazykovedné termíny a princípy analýzy

II. kniha: Zložené slová a pádový systém

III. kniha: Tvorenie slov od slovies primárnymi afixami

IV.—V. kniha: Tvorenie slov od mien sekundárnymi afixami

VI.—VII. kniha: Prízvuk a alternácie hlások v čeladi slov odvodených od jedného koreňa

VIII. kniha: Slovo vo vete

Spôsob Paniniho výkladu je veľmi presný, takmer matematický. Celé dielo sa skladá z 3976 poučiek, formulovaných v podobe matematických pravidiel a matematických symbolov. Napríklad symbolom *l* označuje osobnú slovesnú koncovku, symbolom *p* neprízvučnosť morfémy a pod. Pre túto svoju exaktnosť a skratkovitosť je Paniniho veľdielo ťažko zrozumiteľné. Hoci bolo európskej vede prístupné už v prvej polovici 19. stor. (jeho preklad vydával postupne v rokoch 1815—1840 indológ Böhlingk), nemala historizujúca európska jazykoveda 19. stor. pre jeho prísne synchronnú a deskriptívnu povahu patričné pochopenie. Až vznikom synchronnej štrukturálnej jazykovedy v dvadsiatych rokoch 20. stor. sa Paniniho dielu dostalo zaslúženého záujmu a ocenenia.

Podstata Paniniho metódy spočíva v segmentácii slov na najmenšie významovo-formálne jednotky, ktoré v súčasnej jazykovede nazývame morfémy, resp. monémy. Panini postupuje porovnávacou metódou, ale iba v rámci jedného a toho istého jazyka. Tento postup, hoci prísne synchronický, má určité spoločné vlastnosti s postupom, ktorý sa v novšej historickej jazykovede nazýva vnútorná rekonštrukcia.

Porovnávaním skupiny slov zhodných alebo blízkych svojím základným vecným významom a svojím spoločným hláskovým základom Panini vyčlenil kategóriu koreňovej morfémy, resp. koreňa ako spoločného základu, ku ktorému sa pridávajú afixálne morfémy, afixy. Podľa učenia Paniniho má prvotný koreň dejový, slovesný význam. Pridávaním primárnych afixov k tomuto prvotnému dejovému koreňu vznikajú mená, substantíva a adjektíva. Pridá-

vaním sekundárnych afixov vznikajú druhotné mená alebo aj druhotné slovesá. Aj moderná historickoporovnávacía indoeurópska jazykoveda 19. a 20. stor. skutočne zisťuje, že absolútna väčšina koreňov plnovýznamových indoeurópskych slov mala slovesný dejový význam.

Porovnávaním hláskového zloženia koreňa v skupine odvodených slov a ich rôznych gramatických funkcií určil Panini tri základné formy koreňa :

I. forma (základná) s jednoduchými vokálmi *i, u, r*

II. forma tzv. *guṇa*, ktorá vzniká rozšírením základnej formy

o vokál *a*:  $a + i > e$

$a + u > o$

$a + r > ar$

III. forma tzv. *vr̥hi*, vzniká rozšírením základnej formy o zdĺžený

vokál  $\bar{a}$ :  $\bar{a} + i > ai$

$\bar{a} + u > au$

$\bar{a} + r > \bar{a}r^2$

Panini opísal aj spájanie dvoch (alebo viacerých) koreňových morfémov do jedného zloženého slova, kompozita. Podľa vzájomného vzťahu medzi koreňovými morfémmi v zložených slovách vyčlenil tri kvalitatívne druhy kompozít.

1. Kopulatívne kompozitá, t. j. také, v ktorých obidve zložky majú rovnakú hodnotu, napr. staroindické *dvān-dvā* „pár“. To sú napr. naše kompozitá typu *čiernobiely, československý* a pod.

2. Determinatívne kompozitá, t. j. také, v ktorých jedna zložka bližšie určuje význam druhej, napr. staroindické *tatpuruṣa* „jeho syn“, *maha-deva* „mocný boh“, *maha-radža* „mocný vládca“ a pod. To sú naše kompozitá typu *velkňaz, maloobchod* a pod.

3. Posesívne kompozitá, napr. staroindické *bahu-vrihi*, ktoré doslova znamená „mnoho ryže“, ale v skutočnosti označuje človeka vlastniaceho mnoho ryže. To sú naše kompozitá typu *horenos*, čo neznamená „nos, ktorý je hore“, ale človeka, ktorý „nosí hore nos“, t. j. pyšného človeka, namyslenca.

Predmetom Paniniho gramatiky bola tá časť jazyka, resp. tá časť jazykovedy, ktorú dnes nazývame morfológia v širokom zmysle, t. j. lexikálna morfológia čiže náuka o odvodzovaní slov, a gramatická morfológia čiže náuka o tvorení gramatických tvarov slov. Syntaxe sa Panini dotýkal iba natoľko,

<sup>2</sup> Tohto Paniniho modelu, hoci bol vytvorený čisto na základe synchronnej analýzy starej indičtiny, sa pridržala aj novodobá európska porovnávacía jazykoveda od F. Boppa do 76. rokov 19. stor. Až tzv. mladogramatická jazykoveda od 70. rokov minulého stor. zistila, že základný, vývinovo primárny bol indoeurópsky koreň s hláskovou štruktúrou *ei, ai, oi* (u Paniniho *e*), *eu, au, ou* (u Paniniho *o*), *er, ar, or* (u Paniniho *ar*), t. j. Paniniho II. forma. Paniniho I. forma (so samohláskami *i, u, r*) je geneticky, vývinovo sekundárna, vznikla vypadnutím vokálov *e, o* (u Paniniho *a*) z hláskovej štruktúry koreňa v neprízvučnom postavení, t. j.  $ei, oi > i, eu, ou > u, er, or > r$ .

nakoľko ho zaujímalo postavenie slova vo vete, resp. závislosť hláskovej podoby slova od jeho postavenia a funkcie vo vete. **Vetou sa Panini nezaoberal.** Veta podľa staroindickej vedy patrí do filozofie, **do logiky**, nie do jazykovedy.

Panini ako najväčší syntetik staroindickej jazykovedy prvej pol. I. tisícročia pred n. l. bol takou výraznou vedeckou osobnosťou, že neskorší indickí jazykovedci sa viac-menej obmedzovali iba na komentovanie, vysvetľovanie a dopĺňanie jeho diela. Z jeho nasledovníkov boli najznámejší:

Patañďžali (2. stor. n. l.), ktorý pri osvetľovaní Paniniho diela prišiel na ideu rozlišovať všeobecný, nemenný substrátový základ hlásky, resp. z hlások zloženého slova na jednej strane (v indickej terminológii *sphota*) a jednotlivé, individuálne zvukové realizácie hlásky, resp. z hlások zloženého slova na strane druhej. Týmto rozlišovaním možno Paniniho a jeho interpreta Patañďžaliho pokladať za predchodcu novodobej fonológie.

Bhartrhari s dielom *Vakjapadija* (7. stor. n. l.), ktorý interpretuje dielo Paniniho a Patañďžaliho. Výkladom VII. knihy Paniniho prišiel na kategóriu, ktorá sa v modernej jazykovede nazýva nulová morféma. Osvetľovaním Paniniho aj Patañďžaliho diela odkryl pre vedu pojem, resp. kategóriu, ktorá sa v modernej jazykovede nazýva metajazyk. Ide o používanie jazyka nie na to, aby sa ním dačo povedalo o mimojazykovej realite, ale na to, aby sa ním dačo povedalo o jazyku samom. Podľa Bhartrhariho pri takomto použití jazyka forma jazykovej jednotky je totožná s obsahom jazykovej jednotky. Podľa Saussurovej terminológie by sme povedali, že v takomto prípade *signifiant* = *signifié*. Panini túto ideu formuloval tak, že ak slovo nemá svoju technickú hodnotu (t. j. ak neoznačuje dačo mimo jazyka), označuje svoju vlastnú formu. Patañďžali to znázorňuje konkrétnym príkladom. Ak povieme „urobte oheň“, máme do činenia s matériou, ktorú treba zapáliť. Ale ak povieme, že *agni* (= oheň) má príponu *-eja*, je jasné, že nepridávame sufix na matériu, ktorá horí (porov. Mounin, 1967, s. 70).

V starej indickej jazykovede možno odkryť zárodoky mnohých ideí, ktoré sa dnes pokladajú za výdobytky modernej európskej jazykovedy. Je to napr. názor, že význam, resp. významy slova možno určiť iba tak, že ho skúmame vo vete, v závislosti od iných slov vo vete, nie izolovane, bez kontextovej vetnej súvislosti. Nájdeme tam aj zárodočné úvahy o tom, či je vzťah medzi zvukovým obalom slova a významom slova kauzálny, prirodzený, nevyhnutný, alebo či je konvenčný, spoločenskou dohodou prijatý a tradovaný. O tom bližšie v gréckej jazykovede pri výklade o názore *fysei a thesei*.

\* \* \*

Podľa doterajšieho poznania dejín kultúry a vedy v starej Indii a v starom Grécku môžeme konštatovať, že prvé odborné a historické doložené úvahy

o jazyku vznikli u starých Indov a u starých Grékov približne v tom istom čase. Je to obdobie pred prvou polovicou 1. tisícročia pred n. l., resp. v polovici 1. tisícročia pred n. l. Nie je totiž doteraz zistené, že by aj tzv. mykénska grécka kultúra z 2. tisícročia bola obsahovala odborné výklady o jazyku.

Začiatky a rozkvet staroindickej jazykovedy pred Paninim a za Paniniho mali však podstatne iný ráz než začiatky odborného myslenia o jazyku v starom Grécku. Kým staroindická jazykoveda mala skutočne lingvistický ráz, pretože analyzovala a opisovala konkrétny jazykový materiál — staroindický jazyk, bola teda empirickou, pozitívnou, objektívnou vedou, zatiaľ v starom Grécku od polovice 1. tisícročia do 3. stor. pred n. l. (tzv. predhelénske obdobie gréckej kultúry) prevládalo špekulatívne, racionalistické, filozofické uvažovanie o jazyku. Uvažovanie o jazyku nebolo osobitnou vednou disciplínou, ale súčasťou vtedajšej vedy vied, t. j. filozofie. V tomto predhelénskom období vývinu gréckej kultúry bolo ešte málo pochopenia pre exaktné pozorovanie jazyka, pre objektívnu analýzu opretú o pozitívny jazykový materiál. Takýto pozitívny spôsob výkladu jazyka prišiel až v 3. stor. pred n. l., a to tak vo filologickej škole alexandrijskej, ako aj vo filozofickej škole stoickej.

V rámci filozoficko-špekulatívnych úvah o jazyku v gréckej vede od 5. stor. pred n. l. patrilo popredné miesto sporu medzi názorom *fysei* a názorom *thesei*. Išlo o spor, ako vlastne vznikajú slová, resp. jazyk. Tomuto sporu sa nevyhol ani jeden starogrécky filozof. Nečudo, pretože sa tento spor vlastne týkal problému, ako sa nemysliaci a nehovoriaci tvor stal mysliacim a hovoriacim tvorom — človekom.

Za pôvodcu teórie *fysei* sa pokladá filozof Herakleitos z Efezu (okolo r. 500 pred n. l.). Podľa tejto teórie reč, slová vznikali prirodzeným spôsobom (grécky *fysis* == príroda), t. j. tak, že prírodné, prirodzené vlastnosti vecí sa odrazili, prejavili v zvukoch, v slovách, ktorými sa tieto veci pomenúvali. To znamená, že medzi zvukovou podobou slov a ich významom, resp. vecami, ktoré slová označujú, je prirodzený, fyzicky príčinný vzťah. Slová majú takú podobu, akú majú, preto, lebo si to vynútili prírodné, prirodzené vlastnosti vecí.

Za pôvodcu protikladnej teórie *thesei* sa pokladá filozof Demokritos z Abdéry (5. stor. pred n. l.). Podľa neho zvuková podoba slov nie je prirodzeným odrazom vecí, ale vznikla spoločenskou konvenciou (gréc. *thesis*), spoločenským súhlasom (gréc. *homologia*), spoločenskou zhodou, dohodou (gréc. *syndike*).

Spor *fysei*: *thesei* prechádza ako červená niť celou gréckou filozofiou a jazykovedou. Veľký grécky idealistický filozof Platón (428—348 pred n. l.) mu venoval celé dielo s názvom *Kratylos*, napísané r. 386—385 pred n. l. Dielo je písané vo forme dialógu medzi disputantom Kratylom, prívržencom filozofa Herakleita, t. j. názoru *fysei*, Hermogenom, prívržencom Demokrita, t. j.

thesei, a Sokratom, ktorý zastáva kompromisné stanovisko. Sám autor diela Platón sa klení k názoru fysei, hoci nie celkom jednoznačne. Platón sa snažil na podporu názoru fysei vypracovať aj akúsi symboliku hlások ľudskej reči, resp. gréčtiny. (Gréci ako vysoko kultúrny národ, resp. ich filozofi boli takí sebavedomí, že svoj jazyk gréčtinu pokladali za jedine možný najdokonalejší jazyk, to znamená, že gréčtinu stotožňovali s jazykom ako takým.) Spoluhláska *r* vyjadruje podľa Platóna rýchly pohyb, dynamiku; spoluhláska *l* vyjadruje kľzavý pohyb, veci hladké, tučné, lepkavé; spoluhláska *s* vyjadruje závan, vietor, pohyb vetra a pod.

Platón však posunul názor fysei aj na vyššiu, abstraktnú rovinu. Neinterpretoval prirodzenú zhodu slova a veci v primitívnom zmysle, t. j. že slovo svojím zvukom je prirodzeným odrazom vecí, ale v ideálnom zmysle, že idea významu slova a idea veci sú v podstate zhodné. Aj tu sa prejavilo známe Platónovo učenie o ideách.

Platónov spis *Kratylos* obsahuje aj zárodky klasifikácie hlások. Za základné hlásky, podobne ako staroindická jazykoveda, pokladá vokály, t. j. také zvuky, ktoré môžeme vysloviť samy osebe. Ako protiklad k samohláskam dáva záverové spoluhlásky, t. j. spoluhlásky v pravom slova zmysle. Ako tretiu skupinu, ktorá nepredstavuje ani samohlásky ani spoluhlásky (t. j. spoluhlásky záverové), vyčleňuje trvacie hlásky, čiže v našom chápaní úžinové spoluhlásky. Platón však poznamenáva, že o týchto veciach musia rozhodovať špecialisti, znalci, ľudia zaoberajúci sa zvukmi ľudskej reči. Z toho jasne vyplýva, že Platón ako filozof si bol vedomý potreby osobitného empirického skúmania zvukov ľudskej reči.

Pri úvahách o kategoriálnych druhoch slov rozlišoval Platón iba dva slovné druhy, a to meno, gréc. *onoma*, a sloveso, gréc. *rhéma*.

Ostrý spor fysei : thesei posunul na novú, evolučnú rovinu filozof Epikuros (341—270 pred n. l.). Podľa neho je opodstatnený aj názor fysei, aj názor thesei, ale v rôznych fázach vývinu ľudskej spoločnosti a ľudského jazyka. Tým vniesol Epikuros do chápania vzniku a rozvoja ľudskej reči evolučný, vývinový princíp. Epikuros chápal vec tak, že v úplných začiatkoch ľudského rodu ľudia vydávali zo seba iba také zvuky, ktoré boli odrazom, prirodzenou nápodobou vecí. Iba v neskoršom vývinovom štádiu sa ľudia v spoločenskom kontakte dohodli na určitejšej spoločnej zvukovej podobe a určitom spoločnom význame slov.

Na tomto názore Epikura je okrem evolučného princípu zaujímavé a cenné aj to, že nepredpokladal vznik ľudskej reči iba na jednom mieste sveta, iba v jednom spoločenstve, ale na viacerých miestach, u viacerých plemien. Bol teda zástancom polygenézy vzniku ľudskej reči, názoru, ku ktorému sa hlási aj dnešná materialistická antropológia a jazykoveda.

Najväčšou vedeckou osobnosťou predhelénskeho obdobia vývinu gréckej



kultúry bol filozof Aristoteles (384—322 pred n. l.), nazývaný aj ocom logiky a ocom gramatiky.

Pre Aristotela kategórie bytia (ontologické kategórie), kategórie myslenia (logické kategórie) a kategórie jazyka (gramatické kategórie) tvoria organickú jednotu.

V otázke sporu *fysei* : *thesei* je Aristoteles jednoznačne na strane teórie *thesei*. Veci vonkajšieho sveta (*pragmata*), dané prírodou (*fysei*), poznávame vnemami, pocitmi, ktoré tieto veci vyvolávajú v našich zmysloch. Vnemy sú obrazy vonkajšieho sveta. Ale slová sú symbolmi (*symbola*), znakmi (*semeia*), nie presnými obrazmi pragmat. Tieto symboly, znaky vznikajú spoločenskou dohodou, konvenciou, *thesei*.

Jazykové jednotky, slová a ich tvary kategorizoval Aristoteles podľa toho, ktoré základné ontologické kategórie vyjadrujú. Sú to: substancia, kvalita, kvantita, vzťah, existencia, zmena.

Aristoteles na rozdiel od Platóna vyčleňoval tri základné časti reči:

meno, gréc. *onoma*

sloveso, gréc. *rhéma*

spoinka, gréc. *syndesmos*

Za podstatný rozdiel medzi menom a slovesom pokladá Aristoteles prítomnosť alebo neprítomnosť kategórie času.

Meno definuje v diele *Poetika* ako komplex významotvorných zvukov bez idey času. V tomto komplexe nijaká časť nemá význam sama osebe. Ani v zdvojených slovách, t. j. kompozitách nepoužívame jednotlivé komponenty v ich vlastnom význame, napr. v slove (kompozite) *Theodoros* komponent *-doros* nemá vlastnú významovú hodnotu.

Pre sloveso pokladá za podstatnú kategóriu času. Sloveso definuje ako komplex významotvorných zvukov s ideou času.

Zaujímavé je Aristotelovo chápanie kategórie pádu. Pád chápal veľmi široko, asi v tom zmysle, ako my dnes chápeme gramatický tvar. Pri mene chápal nominatív ako základný tvar, pri slovese prítomný čas ako základný tvar. Všetky ostatné tvary mena a slovesa boli pre Aristotela pádmi, t. j. pri mene všetky pády okrem nominatívu, pri slovese všetky časy a osoby okrem prezenta. Termín *ptosis* „pád“ bol zobratý z hry na kocky. Tak ako pri hre na kocky nadobúda kocka takú hodnotu, takú funkciu, na ktoré pole padne, aj meno a sloveso nadobúda vo vete svoju hodnotu, svoju funkciu podľa toho, do ktorého poľa vo vete padne.

V tomto Aristotelovom chápaní pádu možno vidieť zárodok najnovšej, v generatívnej škole vytvorenej teórie o povrechovej a hĺbkovej štruktúre vety. Polia v hre na kocky a polia vo vete predstavujú hĺbkovú štruktúru, séman-

tickú rovinu, kým pády slov (v našom dnešnom chápaní gramatické tvary slov) predstavujú povrchovú, formálnu štruktúru.

Pretože pre Aristotela sú kategórie myslenia a kategórie jazyka organickou jednotou, je preň aj súd, výpoveď ako logická jednotka, a veta ako jazyková jednotka predmetom tej istej vedeckej analýzy. Teóriu vety ako jazykovej kategórie vypracoval Aristoteles v rámci teórie súdu, výpovede ako logickej kategórie. Základným pojmom v analýze súdu a vety je u Aristotela pojem predikácie. Predikáciu viaže na sloveso *byť*. Preto aj súdy, resp. vety s predikáciou vtelenou do plnovýznamového slovesa, napr. súd-vetu *Človek chodí* rozkladá na komponenty *Človek je v stave chodenia*.

Z Aristotelových diel *Poetika* a *Rétorika* jasne vyplýva, že rozlišoval rôznu štylistickú hodnotu slova. Preto pokladáme v európskej vede Aristotela nielen za zakladateľa teórie gramatiky, ale aj za zakladateľa štylistiky.

V chápaní fonetiky je pre Aristotela charakteristické to, čo zostáva v celej gréckej, rímskej a európskej jazykovede až do 19. stor., t. j. graficko-fonetický paralelizmus. Termín graféma, písmeno sa používa ako synonymum hlásky, resp. fonémy. Z tohto chápania vznikol aj termín gramatika (gréč. *gramma* = písmeno).

Pri klasifikácii hlások vyšiel Aristoteles z tej istej trichotómie ako Platón, ale k akustickým vlastnostiam pridáva aj artikulačné, organogenetické. V *Poetike* píše:

„Písmeno je nedeliteľný zvuk, ale nie hocijaký, iba taký, ktorý svojou povahou vstupuje do formácie zloženého zvuku (= slova). Lebo aj zvieratá vydávajú nedeliteľné zvuky, ale tie nenazývame litery. Písmená sú samohlásky, polosamohlásky a spoluhlásky. Samohláska je také písmeno, ktoré má počuteľný zvuk vznikajúci bez toho, aby sa jazyk alebo pery zblížili. Polosamohlásky sú písmená, ktoré obsahujú počuteľný zvuk a vznikajú priblížením jazyka alebo pier, napr. *s*, *r* (Aristoteles medzi polosamohlásky zaradoval tie hlásky, ktoré dnes kvalifikujeme ako sonórne a úžinové). Spoluhláska je litera, ktorá vzniká zblížením jazyka alebo pier, ale nemá sama osebe svoj zvuk (t. j. tón), ale stáva sa počuteľnou v spojení s písmenkami, ktoré majú svoj zvuk. Tieto písmená sa rozlišujú podľa formy, akú vytvárajú ústa, a podľa miesta, kde vznikajú“ (porov. Mounin, 1967, s. 88).

Z tohto chápania spoluhlások ako písmen, ktoré nemajú svoj vlastný zvuk, preto sú počuteľné, resp. vysloviteľné iba spolu s takými písmenami, ktoré majú svoj zvuk, vzniklo aj pomenovanie tejto kategórie písmen, t. j. hlások ako „spolu-hlások“.

\* \* \*

Kým v 5. a v 4. stor. pred n. l. grécka veda nepoznala samostatný vedný odbor jazykovedu, pretože všetky úvahy o jazyku boli súčasťou filozofie,

v 3. a v 2. stor. pred n. l. nastáva v tomto smere podstatný zlom. Vychádza sa síce z otea logiky a gramatiky Aristotela, ale odborné traktovanie jazyka sa rozčleňuje na dve školy, na školu *jazykovedno-filozofickú* a na školu *jazykovedno-filologickú*.

Školu jazykovedno-filozofickú predstavujú stoici. V 3. stor. pred n. l. kvitne **stoická** škola najmä v Aténach, v 2. a 1. stor. pred n. l. hlavne na ostrove Rodos.

Stoici obdobne ako Aristoteles skúmali jazyk v rámci logiky. Logiku však **cháпали široko** ako náuku o znaku, o tom, čo je znak a čo označuje. Zakladateľom tejto školy je Chrysippos (282—208 pred n. l.), od ktorého pochádzajú monografie o častiach reči, o pojme pádu, o anomálii a i.

Tak ako filozoficko-jazykovedná škola mala dve hlavné centrá, Atény a Rodos, aj škola filologicko-jazykovedná mala dve strediská. Prvé, hlavné, bolo v Alexandrii, preto sa táto škola nazýva aj alexandrijská, druhé v Pergamone.

Vznik filologicko-jazykovednej školy v Grécku si vynútili obdobné potreby ako vznik staroindickej jazykovedy. Za niekoľko storočí sa ľudová, hovorová reč Grékov natolko vzdialila svojou hláskovou a gramatickou sústavou, ale aj slovnou zásobou od jazyka starej klasickej literatúry, najmä od jazyka Homérových eposov *Ilias* a *Odysea*, že Gréci 3. stor. pred n. l. tejto starej literatúre už **málo rozumeli**. Preto bolo treba jazyk starej literatúry analyzovať, vysvetľovať, komentovať, slovom, odborne interpretovať. V tejto potrebe teda **vázia** motívy vzniku filologickej jazykovedy v 3.—2. stor. pred n. l.

Hlavnými predstaviteľmi alexandrijskej filologicko-jazykovednej školy v 3. a v prvej pol. 2. stor. boli Zenodotos z Efezu (3. stor.), Aristofanes z Byzancie (258—180 pred n. l.) a Aristorchos (217—145 pred n. l.).

Z filologicko-jazykovednej školy v Pergamone bol najznámejší Krates (2. stor. pred n. l.).

Kým v gréckej vede 5. a 4. stor. pred n. l. vystupoval do popredia dlhý spor o tom, ako jazyk vznikol (spor *fysei* : *thesei*), grécku vedu, a to tak filozofov-jazykovedcov stoikov, ako aj filológov-jazykovedcov od 3.—2. stor. pred n. l. už netrápil natolko problém, ako jazyk vznikol, ale teoreticky a metodologicky ovela plodnejší spor o tom, aký jazyk je, ako funguje.

Filologicko-jazykovedná škola **alexandrijská** hlásala názor, že medzi obsahovými kategóriami myslenia a **formálnymi** kategóriami jazyka je izomorfizmus, že v jazyku vládne obsahovo-formálny paralelizmus, poriadok, analógia.

Pergamonská škola hlásala tézu, ktorá bola v protiklade k alexandrijskej škole. Medzi kategóriami myslenia a kategóriami jazyka niet priameho paralelizmu, izomorfizmu. Naopak, v jazyku prevláda nepravidelnosť, nerovnomernosť, anomália.

Termíny *analógia* : *anomália* preniesol z matematiky do filozofie a jazykovedy zakladateľ stoickej filozofickej školy Chrysippos (282—208 pred n. l.).

Tento spor medzi stoikmi, medzi filológmi alexandrijskými a pergamonskými, je vyše dvetisícročnou anticipáciou teoreticko-metodologického problému najnovšej európskej jazykovedy od Saussura po súčasnosť. Ide o problém, či jazyk je systém, či v jazyku vládnu systémové, pravidelné vzťahy, ako to ontologicky postulujú a metodologicky sa usilujú dokázať prívrženci štruktúrálnej školy pražskej a kodanskej (pripisovanie atribútu štruktúrality americkej škole L. Bloomfielda je z tohto hľadiska neopodstatnené), alebo či jazyk objektívne takéto vlastnosti nemá, ako to tvrdia odporcovia štruktúrálnej orientácie v jazykovede.

Spor o pravidelnej, analogickej, alebo nepravidelnej, anomálnej povahe jazyka nebol iba sporom čisto teoretickým. Mal aj praktické metodické dôsledky. Analogisti na dôkaz správnosti svojho názoru boli nútení bohatstvom jazykových foriem usporiadať do skloňovacích, časovacích a iných paradigmatických schém, a tak vypracovali morfológické pravidlá a vzory gréckeho jazyka. Anomalisti im zase ukazovali a dokazovali, že každé pravidlo, každý vzor má mnoho „výnimiek“, že často je týchto výnimiek, týchto nepravidelných prípadov viacej ako takých prípadov, ktoré sú v súlade s určenými pravidlami a vzormi.

Teoretický spor analogistov a anomalistov mal teda v praxi vedeckého opisu gréčtiny tú výhodu, že viedol nielen k vypracovaniu pravidiel a vzorov gréckeho jazyka, ale aj k určeniu výnimiek z týchto pravidiel, k určeniu nepravidelných, nesystémových javov gréckeho jazyka. Tým sa vlastne vypracoval komplexný opis gréckeho jazyka, ktorý potom slúžil ako model opisu nielen v rímskej, latinskej gramatike, ale aj v opise neklasických, národných živých jazykov v Európe až do 19. stor., ba často až do 20. stor.

Z predstaviteľov filologickej-jazykovednej orientácie sa v gréckej vede preslávili najmä dve osobnosti: Dionysios Thrax a Apollonios Dyskolos.

Dionysios Thrax (170—90 pred n. l.) začal pracovať vo vedeckom stredku Alexandrie, ale neskôr prešiel na Rodos, kde vtedy prekvitala stredná škola stoická. Jeho veľkou zásluhou je, že dokázal spojiť učenie Aristotela a učenie stoikov s poznatkami filologickej školy alexandrijskej do organickej syntézy. Túto syntézu vydal v nevelkom, ale veľmi precízne spracovanom diele *Techné grammatiké*.

Thrax rozvinul Aristotelovo učenie o častiach reči hlavne tým, že na určenie slovných druhov použil komplexné, doplňujúce tri kritériá. Na prvé miesto dával kritérium sémantické. To mu vyčlenilo štyri časti reči: meno, sloveso, prídavné, zámeno. Druhé kritérium, morfológické, flektívne ho viedlo k vyčleneniu mena a člena, slovesa a príslovky. Kritérium syntaktické ho viedlo k vyčleneniu predložiek, prísloviak a spojok.

Celkom podľa komplexného uplatnenia týchto troch kritérií vyčlenil Thrax v gréčtine osem častí reči: meno (substantíva, adjektíva, číslovky), sloveso, prídavné, člen, zámeno, predložka, príslovka, spojka.

V rámci zámena rozlišoval Thrax iba dva druhy: zámená osobné a zámená privlastňovacie.

Thraxovo dielo *Techné grammatiké* sa od Grékov rozšírilo aj k susedným kultúrnym národom, resp. bolo preložené do susedných jazykov. Preložili si ho Arménci, Asýrci; používali ho aj Židia a Arabi.

Druhým veľkým predstaviteľom alexandrijskej školy, ktorý rozvinul grécku jazykovedu do neobyčajnej šírky a hĺbky, bol Apollonios Dyskolos (2. stor. n. l., tri storočia po Thraxovi). Dyskolos pôsobil okrem Alexandrie aj v Ríme. Po napísaní menších monografií o zámenách, o príslovkách, o spojkách pristúpil k syntetickému opisu gréckej syntaxe v diele *Peri syntaxeos* (*O skladbe*).

V náuke o častiach reči na rozdiel od Thraxa pokladal za základné kritérium flektívne. Preto delí slovné druhy na dve základné skupiny: flektívne, ohybné, a neflektívne, neohybné. Flektívne člení ďalej podľa toho, ktoré gramatické významy vyjadrujú. Pri ohybných slovách bral do úvahy aj ich fungovanie vo vete o vzájomnú závislosť vo vete. Poznal pojem kongruencie t.j. zhody, napr. mena a slovesa v čísle.

Na rozdiel od Thraxa okrem osobných a privlastňovacích zámen vyčleňoval aj zámená deiktické (ukazovacie) a anaforické. Kým zámená ukazovacie poukazujú na vzťahy v priestore, zámená anaforické poukazujú iba na vzťahy vo vete, v texte.

Pri segmentácii ohybných slov vyčleňoval Dyskolos iba dva druhy morfémy — tému, t. j. kmeň, a koncovku. Téma má význam lexikálny, koncovka má význam gramatický. Súhrn všetkých koncoviek, ktoré sa pridávajú na jednu tému, vytvára paradigmu. Súhrn menných a zámenných paradigmiem vytvára deklináciu, súhrn slovesných paradigmiem vytvára konjugáciu.

V rámci deklinácie rozlišovali Gréci štyri pády (vokatív oprávnené do sústav pádov nezaraďovali). Význam štyroch pádov sa pred Dyskolom charakterizoval takto: Nominatív je pád nezávislý od slovesa, vyjadruje nezávislosť, činnosť. Ostatné pády sú závislé. Protipólom nominatívu ako nezávislého pádu je akuzatív ako najväčšmi závislý pád. Stojí po slovesách vyjadrujúceich príčinu. Datív stojí po slovesách vyjadrujúceich dávanie. Genitív vyjadruje druh, rod. Z týchto významov vznikli aj grécke pomenovania pádov, ktoré boli potom kalkované do latinčiny ako aj iných európskych jazykov.

Dyskolos podal inú charakteristiku pádov ako tradícia pred ním. Podľa neho akuzatív vyjadruje trpnosť, pasívnosť ako protiklad nominatívu vyjadrujúceho činnosť, aktívnosť. Z tejto charakteristiky je jasné, že Dyskolos pri určovaní významu pádov vychádzal z viet s aktívnym slovesným rodom. Iba v tých je totiž nominatív agensom, činnou substanciou. Datív podľa Dyskola označuje substanciu, ktorá participuje na procese, získava niečo z procesu vyjadreného slovesom. Genitív podľa neho označuje vlastníctvo alebo pôvod.

Pri výklade o slovese, resp. slovesných časoch Dyskolos ako prvý vyslovil názor, že časové formy slovesa nevyjadrujú iba čas, ale aj aspekt, vid slovesného deja.

\* \* \*

Porovnaním staroindickej a starogréckej jazykovedy zisťujeme tieto hlavné zhody a rozdiely:

1. Staroindická a starogrécka jazykoveda sa pri úvahách o jazyku a pri analýze jazyka obmedzovali výlučne na svoj jazyk, indická na starú indičtinu, grécka na gréčtinu. Ak používali porovnávaciu metódu, uplatňovali ju iba v rámci slov a tvarov vlastného jazyka. Týmto vnútorne jazykovým porovnávaním mohli síce odkryť určité dynamické, resp. vývinové aspekty jazyka (napr. Paniniho zistenie, že prvotný význam základov slov bol dejový, slovesný), ale historicko-porovnávaciu analýzu jazyka ani typologickú charakteristiku jazyka v pravom slova zmysle nemohli rozvinúť. Na to je nevyhnutné porovnávať viacej jazykov. Nedostatok záujmu a zmyslu gréckych vzdelancov o iné jazyky sa vysvetľuje podceňujúcim postojom k iným národom a tým aj ich jazykom vôbec. Tento postoj prezrádza aj grécke pomenovanie cudzích národov *barbari*. Toto grécke slovo pôvodne vraj označovalo zvieračí, vtáčí škrekot. Preto cudzincov nazývali barbari. Tento podceňujúci postoj Grékov k reči cudzincov sa prejavil napríklad aj v tom, že známy starogrécky historik a geograf vo svojom diele *História*, ktoré má viacej kníh opisujúcich cudzie krajiny a národy, v celej druhej knihe zaznamenal iba jedno egyptské slovo a v celej štvrtjej knihe iba jedno skýtske slovo. Alebo veľký grécko-macedónsky panovník Alexander Veľký sa pri svojich výbojoch dostal až do Indie, ale ani on ani jeho armáda nedoniesli domov nijaké záznamy o jazyku Indov.

2. Kým staroindická jazykoveda mala výlučne empirický, pozitívny, objektívny ráz, lebo vychádzala z analýzy jazykových faktov, zatiaľ grécka jazykoveda mala v prvej vývinovej fáze (5. a 4. stor. pred n. l.) výlučne špekulatívny, filozofický ráz. Vychádzala viac zo všeobecných filozoficko-logických kategórií a tie aplikovala na jazyk. Až v druhej vývinovej fáze (od 3. do 2. stor. pred n. l.) vznikajú v gréckej jazykovede dve orientácie, a to filozoficko-jazykovedná (stoici), nadväzujúca na tradíciu z prvej fázy, a filologicko-jazykovedná, empirická orientácia (alexandrijská a pergamonská škola). Tieto dve orientácie sa však navzájom dopĺňajú, ovplyvňujú, čo vedie k pomerne vysokej úrovni gréckej jazykovedy v období od 2. stor. pred n. l. do 2. stor. n. l. (Dionysios Thrax, Apollonios Dyskolos).

3. Centrom odborného záujmu staroindickej a starogréckej jazykovedy boli gramatické vlastnosti jazyka. Staroindická jazykoveda, najmä Panini, sa však viac orientovala na morfematickú analýzu a klasifikáciu slov a gramatických tvarov. Kým grécka jazykoveda sa väčšmi orientovala na gramatické kategórie

jazyka, na časti reči. Z gramatických vlastností najväčšiu pozornosť venovala pádu.

4. Okrem gramatickej, resp. morfolologickej roviny jazyka venovala staroindická aj starogrécka jazykoveda pozornosť aj zvukovej, hláskovej rovine jazyka. Kým staroindická jazykoveda klasifikovala hlásky hlavne podľa artikulačných kritérií (predovšetkým podľa miesta artikulácie), starogrécka jazykoveda klasifikovala hlásky viacej podľa akustických, auditívnych kritérií. Vcelku bola staroindická fonetika na vyššej úrovni ako starogrécka fonetika.

*Filozofická fakulta UK  
Bratislava, Gondova 2*

#### Bibliografia

- ALLEN, W. S.: Phonetics in Ancient India. 1. ed. London, Geoffrey Cumberledge University Press 1953. X + 96 s.
- ARENS, H.: Sprachwissenschaft: der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart. Freiburg/München 1955.
- BÖTHLINGK, O.: Pāṇini's Grammatik. Leipzig 1815–1840. (Druhé vydanie 1887.)
- BROUGH, J.: Theories of general linguistics in the Sanskrit grammarians. Transactions of the Philological Society, 1951, s. 27–56.
- IVIĆ, M.: Pravci u lingvistici. 2. vyd. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1970, s. 12–20.
- LEROY, M.: Les grands courants de la linguistique moderne. 7. éd. Bruxelles–Paris, Presse universitaire de Bruxelles 1967, s. 3–6.
- MOUNIN, G.: Histoire de la linguistique des origines au XX<sup>e</sup> siècle. Paris, Presses universitaires de France 1967, s. 62–70, 84–93.
- PEDERSEN, H.: The discovery of language. Copenhagen 1924.
- PORZIG, W.: Das Wunder der Sprache. 4. Aufl. Bern, Francke Verlag, s. a., s. 328 n.
- ROBINS, R. H.: A short history of linguistics. 2. ed. London, Longmans 1969, s. 9–44.
- RENOU, L.: La grammaire de Panini traduite du sanscrit avec des extraits des commentaires indigènes. Paris, Klincksieck 1948, fasc. 1. 179 s.
- STEINTHAL, W.: Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besonderer Rücksicht auf die Logik. Berlin, F. Dümmler 1863. 2 zv. XVI + 374 s., XII + 368 s.
- THOMSEN, W.: Geschichte der Sprachwissenschaft. Halle 1927.

### AUSGEWÄHLTE KAPITEL AUS DER GESCHICHTE DER SPRACHWISSENSCHAFT I. ALTINDISCHE UND ALTGRIECHISCHE SPRACHWISSENSCHAFT

#### Zusammenfassung

Der Autor möchte in einer Serie von informativen und analytischen Aufsätzen die Leser der Zeitschrift *Jazykovedný časopis* über die Hauptströmungen und Hauptergebnisse des sprachwissenschaftlichen Denkens im Rahmen der allgemeinen Kulturgeschichte der Menschheit unterrichten.

In der ersten Kapitel wird das altindische und das altgriechische linguistische Denken erörtert. Der Autor unterrichtet über das allgemeine kulturelle und geistliche Klima, das zum sprachwissenschaftlichen Denken im alten Indien geführt hat. Von der konkreten empirischen Sprachanalyse wird vor allem der Lautlehre, der Morphemlehre und der

Morphologie in der altindischen Sprachwissenschaft Aufmerksamkeit gewidmet. Der Autor bewertet die synchronische empirische Sprachanalyse von Pānini und weist auf gemeinsame Züge zwischen seiner Wurzeltheorie und der inneren Rekonstruktion in der modernen Sprachwissenschaft hin. Von den Nachfolgern Pāninis wird über Patandjali und Bhartrhari unterrichtet.

Vom altgriechischen sprachwissenschaftlichen Denken wird vor allem die ontologisch-genetische Theorie *fysei: thesei*, die Sprachanalyse bei Aristoteles, die philologische linguistische Schule in Alexandria und Pergamon und die philosophische linguistische Schule von *Stoa* dargestellt. Der Autor weist auf gemeinsame Züge des altgriechischen sprachwissenschaftlichen Denkens mit der zeitgenössischen europäischen Linguistik des 20. Jahrhunderts hin.



## SPRÁVY A POSUDKY

ŠČERBA, L. V.: *JAZYKOVAJA SISTEMA I REČEVAJA DEJATELNOST'*.  
Red. L. R. Zinder, M. I. Matusevičová. Leningrad, Nauka 1974. 428 s.

Tridsať rokov po smrti akademika L. V. Ščerbu (1880—1944) vydáva Akadémia vied ZSSR (po dvoch starších výberoch *Izbrannyye raboty po russkomu jazyku*, Moskva 1957; *Izbrannyye raboty po jazykoznaniju i fonetike*, Leningrad 1958) reprezentatívny súbor prác s výstižným názvom *Jazykovaja sistema i rečevaja dejatel'nost'*. Redaktori zborníka sa ho usilovali zostaviť tak, aby čitateľ mohol nadobudnúť úplnú predstavu o všeobecnójazykovedných názoroch L. V. Ščerbu, o tom, ako chápal jazykový systém a jeho fungovanie v rečovej činnosti. V krátkom úvode (s. 3—4) vysvetľujú všeobecné princípy zostavenia zborníka a zdôvodňujú jeho štruktúru; potom nasleduje ich prehľadná štúdiá L. V. Ščerba — *Osnovnyje vechi jego žizni i naučnogo tvorčestva* (s. 5—23). Ščerbove práce sú rozdelené postupne do šiestich oddielov: všeobecné otázky jazykovedy; fonetika; teória písma, transkripcia a transliterácia; lexikografia; metodika; personálie. Zborník uzatvára zoznam prác L. V. Ščerbu, v ktorom sa dopĺňujú a spresňujú niektoré údaje predchádzajúcej bibliografie, a redaktorské poznámky.

Chceli by sme, pokiaľ nám to dovoľuje rámec recenzie, dotknúť sa niektorých všeobecných problémov Ščerbovho vedeckého odkazu, ale aj iných otázok, ktoré vo vedomí čitateľa vyvolávajú návraty k textu Ščerbovho diela.

Vzrušujúcim čítaním je Ščerbov nekrológ o svojom učiteľovi Baudouinovi de Courtenay; vzrušujúcim preto, lebo sa tu stretli príbuzné mysliteľské typy, a tak úvaha, ktorá mieri k najvnútornejším, najhlbším siločiaram tvorivého talentu svojho učiteľa, mieri vlastne k tomu, čo najviac rezonovalo v duši a v mysli jeho žiaka. Táto úvaha je svedou, sebaodhalením, „prienikom k sebe“; mnohé, čo tu Ščerba hovorí o svojom učiteľovi, platí o ňom samom. Máme tu na mysli predovšetkým najvzácnejšiu z vlastností tvorivého vedca — schopnosť originálne myslieť. I o Ščerbovi možno plným právom povedať: „Celý svoj život Baudouin zaujímal — a vôbec sa neusiloval zaujímať — vo všetkých otázkach vlastné, originálne stanovisko. To predpokladá obrovskú zásobu duševných síl vôbec a tvorivých zvlášť.“ I Ščerba nás svojím dielom presvedčil (ako to hovorí o Baudouinovi), že „pod pohľadom vysokého a skúmaného umu môžu sa aj banálne veci stať popudom k hlbokým vedeckým úvahám“.

S touto vlastnosťou — so schopnosťou originálne, tvorivo pretaviť vo vyhni svojej mysle akýkoľvek materiál, popud, ktorého sa dotýkal — hlboko (hoci naoko absolútne nie) súvisia u Ščerbu ďalšie vlastnosti, na prvý pohľad rozporné, ale v podstate zasa vnútorne dialekticky podmienené.

Je to z jednej strany hlboká demokratickosť, ktorá sa prejavovala v živom, bezprostrednom záujme o každodennú prax. Ktorá vylučovala pestovanie čistej vedy pre vedu, ktorá sa neštítala nijakej témy, nijakého problému, ako ich stavia sám život. A ktorá sa nakoniec prejavovala — takisto ako u jeho učiteľa — v hlbokom záujme o každý nádejný talent v radoch mladých adeptov lingvistiky, pre ktorých Ščerba nelutoval námahu.

Ščerbova práca v oblasti „aplikačnej lingvistiky“ (metodika vyučovania materinského a cudzích jazykov, lexikografia a pod.) je imponujúca a svojím spôsobom vo svetovej lingvistike jedinečná. Tá „hora čiernej práce“, ktorá, zdalo by sa, musí pohltiť, podrobiť si tvorivého ducha s akoukoľvek zásobou tvorivých síl — tá hora vychádza z tvorivej vyhnúť L. V. Ščerbu pretavená, aby v plnom lesku zasvietili drahokamy originálnych, tvorivých teoretických zovšeobecnení — zákonov, ktoré týmto chaosom „hýbu“.

So Ščerbovým demokratizmom sa organicky snúbi vlastnosť, ktorú by sa nám chcelo v tom najčistejšom, najsvätejšom zmysle slova nazvať rytierskym vzťahom k vede, čo neznamená nič viac a nič menej ako rytiersky vzťah k pravde. To isté, čo bol povedal o Baudouinovi: „Pre ľudí, ktorí ho bližšie poznali, bol ‚rytierom‘ pravdy v tom najlepšom a najvyššom zmysle. Vo vede sa to prejavovalo v nezmieriteľnom boji proti prázdnyh autoritám, proti zaostalosti a rutine, proti ‚kastovníckym postojom žrečov‘, proti ‚vedeckej nafúkanosti‘, a predovšetkým proti falzifikácii vo vede.“ Ščerba, dôstojný žiak a rozvíjateľ ideí Baudouina, nám svojim životom a dielom pripomína, že pojmy „černorobôčij“ a „rytier“ sa vo vede navzájom nevyklučujú, ale navzájom hlboko podmieňujú.

Pre duchov, ktorí ďaleko predbehnú svoju dobu, je typické, ako sa k nim neskoršie pokolenia vracajú, a to práve v obdobiach, keď sa v danej oblasti rozvíja nástup k novým metám, keď dochádza ku kvalitatívnemu skoku. Také sú aj „návraty“ modernej jazykovedy k baudouinovej škole. A nie je náhodné, ak redaktori recenzovaného zborníka musia konštatovať, že súčasná jazykoveda ešte v podstate nedocenila Ščerbovo dôsledne lingvistické poňatie fonémy, ani nerealizovala viaceré zo Ščerbových plánov a ideí (napr. vytvorenie prísne špecifikovaných aktívnych a pasívnych opisov gramatickej stavby jazyka, alebo realizovanie všetkých štyroch typov slovníkov, ktoré Ščerba vymedzil pre každú dvojicu jazykov).

Ak aj dnes viaceré zo Ščerbových ideí zostávajú len na úrovni plánov a budúcich úloh (hoci o ich aktuálnosti nemožno pochybovať), je to len preto, lebo Ščerba si volil tú najneschodnejšiu z ciest, aké vo vede existujú — cestu vedeckej statočnosti; cestu, na ktorej robí človeka skutočným lingvistom — ako sám hovoril — hľadanie odpovedí na otázky *ako?* a *prečo?* Ščerba ako lexikograf napríklad urobil všetko preto, aby si stažil a skomplikoval už aj tak ťažkú a komplikovanú prácu — v záujme vedeckej pravdy, ktorá sa nikdy ľahko nepodáva, hoci ju na istý čas možno (a ako ľahko!) obísť. V tejto súvislosti je na mieste pripomenúť si Ščerbove slová, ktoré adresoval náladám, fakticky kapitulujúcim pred zložitým chaosom významového členenia slova na významové odtienky: „Ne možet byť somnenija v tom, čto takije veduščije k svojego roda slovomomu agnosticismu suždenija gluboko neverny: *trudnost' otyskanija čego-libo ne dokazyvajet ješčo otsutstvija iskomogo*“ (podč. J. R.). Na inom mieste Ščerba pripomína, že prekonanie vedeckých ťažkostí si vyžaduje prácu celých pokolení.

Východiskom Ščerbových lexikografických (v pravom zmysle slova, teda aj lexikologických) prác bolo presvedčenie o systémovom charaktere lexiky a chápanie lexikálneho významu ako zväzku dištingtívnych príznakov. S veľkým pôžitkom sa čítajú jeho úvahy nad jednotlivým slovom, nad jeho významovým a štylistickým rozvrstvením, nad jeho spojeniami, najmä keď ho porovnáva s cudzími jazykmi. To Ščerbovi patria slová, že „každé, čo len trochu zložitejšie slovo by malo byť v podstate predmetom vedeckej monografie“. V Ščerbových úvahách nad jednotlivými slovami je skvele demonštrovaný proces práce citlivého, tvorivého lexikografa.

Ščerba si lexikografickú prácu cenil veľmi vysoko. Podľa neho „práca nad slovníkom, pretože je založená výlučne na sémantike, vyžaduje obzvlášť jemný cit pre jazyk, vyžaduje, povedal by som, úplne špecifický talent, ktorý sa v istom smere najskôr podobá talentu spisovateľa, s tým rozdielom, že talent spisovateľa je aktívny, a talent lexiko-

grafa je pasívny a nevyhnutne uvedomelý.“ Je do značnej miery Ščerbovou zásluhou, že sa podarilo prekonať povýšenecký vzťah lingvistov k lexikografickej práci a že aj „zostavovatelia slovníkov“ pochopili, „že táto práca musí mať vedecký charakter a nemôže spočívať v nejakom mechanickom porovnávaní hotových elementov.“

Vo vzťahu k práci nad slovensko-cudzojazyčnými slovníkmi by sme chceli pripomenúť, ako Ščerba zdôrazňoval význam prekladov, lebo „dobré preklady sa ‚nezostavujú‘, ale ‚tvoria‘, a tvoria ich dobrí prekladatelia, ktorí prekladajú diela cudzích literatúr do svojho materinského jazyka“.

Oblasťou, kde sa doteraz nedostatočne využili Ščerbove myšlienky a kde len budúcnosť priniesie úplnú renesanciu jeho ideí, je metodika vyučovania cudzích jazykov, založená na hlbokých lingvistických základoch. Dnes sme vlastne svedkami istého paradoxu: v tom čase, keď lingvistika nemala v pravom slova zmysle vedecký charakter (a v školských podmienkach v takejto podobe pretrvala do našich čias), keď fixovala a triedila povrchové javy bez prieniku k zákonom, k hybným silám, k podstatám, k odpovediam na otázku *prečo?* — vtedy bolo cudzojazyčné vyučovanie založené v podstate na lingvistickom princípe: opis jazyka bol totožný s predmetom, s obsahom vyučovania. A v období, keď lingvistika kvalitatívnym skokom prenikla k pochopeniu zákonitostí fungovania jazyka, badáme v metodike zjavný odklon od lingvistiky, príklon k hrubo utilitárnemu, prakticistickému poňatiu vyučovania cudzích jazykov, zrieknutie sa všeobecno-vzdelávacieho poslania cudzojazyčného vyučovania. Metodika si volí cestu ľahšieho odporu, a preto cestu do slepej uličky. Len keď pochopíme hĺbku krízy, do ktorej sa takto vyučovanie cudzích jazykov môže dostať, oceníme prenikavosť a perspektívnosť Ščerbových myšlienok o špecifickom charaktere metodiky vyučovania cudzích jazykov, o dôležitosti opisu materinského jazyka z hľadiska cudzieho jazyka, o uplatnení aktívneho princípu (od obsahu k forme) v opise jazyka ako nevyhnutného základu pre vyučovanie cudzích jazykov s aktívnym vyučovacím cieľom. Vtedy pochopíme, aké doteraz netušené perspektívy sa skrývajú v Ščerbových myšlienkach o význame správneho (nezabudol vždy zdôrazniť toto slovo!) vyučovania cudzích jazykov pre rozumový, kultúrny, všeobecný rozvoj človeka, pre rozvoj jeho dialektického myslenia. Budúca škola totiž nevyhnutne príde k oceneniu jazyka ako najdokonalejšieho a najzložitejšieho (keď prekoná bariéru jeho samozrejmosti!) nástroja ľudskej činnosti, ľudského poznania a myslenia.

Kniha *Jazykovája sistema i rečevaja dejatel'nost'* je dôstojným „Ščerba—Brevier“ — v tom zmysle, v akom on hovoril o „Baudouin—Brevier“ v texte knihy. Napriek tomu sa nám žiada zdôrazniť (hoci nemáme predstavu o Ščerbovom rukopisnom archíve!), že dozrel čas, aby sa vydalo súborné dielo L. V. Ščerbu, zahrnujúce jeho rukopisné fragmenty, korešpondenciu, roztrúsené poznámky na okraj a pod. Aby sa vydalo jeho dielo takým spôsobom, akým sa vydávajú diela veľkých, tvorivých mysliteľských osobností (teda nielen z úzko lingvistického aspektu). Sme hlboko presvedčení, že na svete je dosť čitateľov (príbuzných mysliteľských typov), ktorí čakajú na toto vydanie a u ktorých môžu Ščerbove myšlienky ešte dlho-dlho rezonovať a vyvolávať nové, originálne idey. Sté výročie narodenia L. V. Ščerbu, ktoré si bude svetová lingvistická verejnosť pripomínať v. 1980, by pre toto vydanie bolo vynikajúcou príležitosťou.

J. Rybák

Autor recenzovanej knihy si kladie za cieľ skúmať jazyk ako systém kategórií odrážajúcich skutočnosť. Svoju prácu člení na 13 kapitol, v ktorých podáva novú interpretáciu mnohých základných lingvistických pojmov.

V 1. až 3. kapitole skúma otázky týkajúce sa materiálnej povahy jazykového modelu: podrobne si všíma problém znakovosti a problém fonémy. Znak definuje ako materiálnu jednotku, slúžiacu na kódovanie informácií, ktoré sa majú prenášať z individua na individuum. Ďalej predkladá typológiu znakov podľa rozličných klasifikačných kritérií: podľa fyzickej povahy rozlišuje znaky predmetné a procesuálne, podľa povahy receptora znaky vnímané zrakom, sluchom a hmatom, podľa funkcie znaky priameho a nepriameho kontaktu. Na základe totožnosti alebo odlišnosti označujúceho a označovaného delí znaky na imitujúce, zobrazujúce, podmienené a symbolické, na základe spätia označujúceho s označovaným rozoznáva znaky obligatórne a voluntatívne. Napokon zdôrazňuje, že znaky sa delia aj podľa svojej štruktúry a na základe vzťahu k systému.

Zhodne s I. P. Pavlovom považuje znak za podmienený reflex vzťahujúci sa na javy objektívnej skutočnosti a majúci schopnosť byť bezprostredne alebo sprostredkované vnímaný rozličnými receptormi (podľa svojej materiálnej povahy). Zdôrazňuje, že znak neukazuje na referenta, ale ho iba nahrádza; nemá teda deiktickú funkciu, lež substitutívnu, a preto pokladá za správnejšie uvažovať o protiklade „substituované“ – „substituujúce“ namiesto protikladu „označované“ – „označujúce“.

S problémom znaku V. N. Migirin tesne spája problém fonémy. Nesúhlasí s tými jazykovedcami, ktorí hovoria o znakovej povahe fonémy. Skutočnosť, že fonéma sa niekedy považuje za znak, vyplýva podľa jeho názoru z nedôsledného rozlíšenia formy a stavebného materiálu formy. Neuspokojuje sa však iba s konštatovaním, že fonéma nie je znakom, ale usiluje sa určiť vzťah medzi fonémou a znakom. Dochádza k záveru, že tu sú dva prípady: 1. znak a fonéma splyvajú, 2. znak pozostáva z dvoch alebo viacerých foném, pričom diferenciacia foném v prvom prípade zabezpečuje sa fyzickou i funkčnou diferencovanosťou foném, diferencovanosť znakov v druhom prípade sa zabezpečuje rozličnými kombináciami foném, vznikajúcimi na základe kvality foném, ako aj ich množstva a lineárneho usporiadania v znaku.

Splynutie foném so znakom treba chápať ako nulovú kombináciu foném. Fonéma sa v takomto prípade musí kvalifikovať nie ako znak, ale ako stavebná zložka jazykového znaku. Daný znak predstavuje neopakovateľné spojenie foném, ktoré sú súčasne rozlišujúcimi aj výrazovými prostriedkami.

Ústrednými pojmami 4. a 5. kapitoly sú pojmy jazykový model odrazu a segmentačno-klasifikačný program jazyka, ktoré autor používa namiesto Humboldtovho, Weisgerberovho a Whorfovho termínu jazykový svetonázor, no nezabúda pritom zdôrazniť, že nejde o totožné pojmy.

Pri zavádzaní nových termínov V. N. Migirin rozširuje sféry tých obsahových kategórií, ktoré sa formovali v jazyku ako výsledok poznania skutočností a ktoré treba skúmať ako celonárodný platný systém; jeho zložkami sú vnútorná forma, gramatické kategórie, slovné druhy, vetné členy, systém slovtvorných modelov, systém syntaktických modelov a jazykových tvarov.

Autor sa usiluje odhaliť systém obsahových kategórií jazyka vzhľadom na to, ako chápe tieto kategórie hovoriaci, a porovnať tento systém kategórií so systémom vedeckých názorov na svet.

Všíma si stupeň poznania na rovine abstraktného myslenia, ktorý sa odráža pomocou

rozličných modelov: jazykového, vedeckého, umeleckého a mytologického, ktoré na seba navzájom pôsobia.

Vplyv vedeckého myslenia na vývin jazyka sa prejavuje vznikom rozličných foriem, ktorými sa verbalizujú rozličné roviny poznania. Autor klasifikuje tieto formy z hľadiska komunikačných záujmov, z hľadiska využitia segmentačno-klasifikačného aparátu a z hľadiska verbalizácie stupňa poznania.

V nasledujúcich kapitolách (6. až 9.) venuje autor pozornosť kategóriám rozličných rovín poznania a usiluje sa o novú a presnejšiu interpretáciu týchto kategórií. Všíma si predovšetkým slovné druhy a zložité vzťahy, ktoré existujú medzi nimi a rozličnými javmi objektívnej reality. Ďalej skúma niektoré gramatické zvláštnosti slovných druhov, vetných členov a viet, ako aj vzájomný vzťah slovných druhov a vetných členov. Predovšetkým tvrdí, že slovné druhy tlmočia tie myšlienkové pojmy, v ktorých sa zovšeobecňujú rozličné izolované javy objektívnej skutočnosti, a vetné členy zase tie myšlienkové pojmy, v ktorých sa zovšeobecňujú tie isté javy v ich vzájomných vzťahoch (s. 82). Vetné členy sú teda zúžením abstrakcie vyjadrenej slovným druhom.

Autor ďalej určuje vzájomný vzťah medzi slovnými druhmi a vetnými členmi z hľadiska funkčných možností slovných druhov ako aj na základe ich významov vyjadrených gramaticky na rozličných rovinách. Kriticky analyzuje existujúcu schému vetných členov a typy syntaktických spojení.

V desiatej kapitole sa V. N. Migirin pokúša o nový prístup k výskumu obsahu niektorých gramatických kategórií. Hľadá nové objektívne kritériá, na základe ktorých by bolo možné istému tvaru pripísať istý význam. Význam gramatického tvaru je podľa neho jedným z druhových významov širšej, rodovej kategórie, ktorá pozostáva z gramatických tvarov, lexikálnych determinantov a lexikálnych substitútov.

(Za lexikálny determinant považuje slovo, ktorého obsah patrí do tej istej triedy pojmov ako význam gramatického tvaru. Determinanty rozširujú alebo obmedzujú význam gramatického tvaru. Za lexikálny substitút pokladá slovo, čo má ten istý význam ako gramatický tvar, ktorý môže v reči zamieňať. Lexikálne substitúty a determinanty považuje autor za kľúč na riešenie sémantických osobitostí gramatických tvarov.)

Pri štúdiu gramatických tvarov sa V. N. Migirin opiera aj o pojem antideterminant a o analýzu paradigmatických vzťahov, ako aj o tézu, že gramatické kategórie, objektívizované pomocou tvarov, vznikajú na základe zovšeobecnenia objektívne existujúcich rozdielov medzi referentami.

Uvedené teoretické východiská využíva pri rozbere konkrétnych gramatických kategórií, a to času, čísla, osoby, ale najmä vidu. Dochádza k záveru, že vidové tvary vyjadrujú významový poriadok, počet a mieru dejov, pričom za základný považuje vzájomný poriadok dejov, pretože to je najčastejší vidový význam a pritom úplne nezávislý od lexikálnych obmedzení. Časové tvary označujú postupnosť vzniku deja a rečového aktu, tvary množného čísla vyjadrujú množstvo a tvary osoby ukazujú na komunikatívnu úlohu osoby v komunikačnom procese.

Veľkú dôležitosť pripisuje V. N. Migirin aj stratifikácii lingvistického modelu odrazu, ktorému sa venuje v 11. a 12. kapitole. Vychádza z tézy, že v jazyku sa do istej miery fixuje stupeň poznania skutočnosti a skúma to na materiále ruského jazyka. Nevšíma si však iba postupný vznik jednotlivých vrstiev v štruktúre jazyka v minulosti, ale zdôrazňuje, že lingvista musí byť schopný predpovedať vznik nových vrstiev, musí sa teda vytvoriť istá prognostická klasifikácia v jazykovede. Autor sám predkladá dve takéto klasifikácie, a to klasifikáciu ruských zámen a klasifikáciu realizácie slovotvorných paradigiem.

Už z tohto krátkeho, nijako nie úplného náčrtu problematiky vidieť, že V. N. Migirin

sa pokúša vniešť nové svetlo do mnohých jazykovedných problémov a že nadhodene otázky rieši z hľadiska teórie odrazu. Jeho riešenia treba brať do úvahy najmä pri dnešnom úsilí o vybudovanie marxistickej teórie jazyka.

A. Ráčová

KOSOVSKIJ, B. I.: *OBŠČEJE JAZYKOZNA NIJE. UČENIJE O SLOVE I SLOVARNOM SOSTAVE JAZYKA*. 1. izd. Minsk, Izdatelstvo „Vyššesaja škola“ 1974. 270 s.

Autor tejto učebnice všeobecnej jazykovedy — poslednej zo série minských vysokoškolských učebníc všeobecnej jazykovedy — hneď v úvode konštatuje, že pri doterajšej rozsiahlej literatúre o lexikologických a sémantických problémoch nemôže byť jeho práca celkom novým pohľadom na túto oblasť jazyka. Sám si preto kladie primeranejší a skromnejší cieľ: podať kritický prehľad teórií a koncepcií staršieho i nového výskumu slova a slovnej zásoby. Aj pri takomto obmedzení však ide o veľké množstvo teoretických otázok, takže autor musel aj tu robiť prísny výber a venovať sa najmä otázkam so všeobecnejšou platnosťou. Celú knihu delí na päť častí, ku ktorým na konci pridal malý slovník použitej terminológie, ktorý nie je iba indexom v bežnom zmysle, ale jednotlivé termíny sa v ňom stručne definujú, a tak tu ide o malé zhrnutie všetkých závažnejších myšlienok z predchádzajúcich častí práce.

Prvú kapitolu venoval autor náuke o slove. Vychádza z rozlišovania lexémy (pri jej charakteristike sa opiera najmä o hjelmslevovskú dvojicu glosa a gloséma) a semémy. Semému chápe ako súbor a hierarchiu sém (s. 14). Po výklade uvedených pojmov prechádza k obširnejšiemu vysvetleniu významu slova. Význam chápe vzťahovo, a to ako vzťah medzi „otobrazenijem v soznanii čeloveka kakogo-to javlenija i zvučanijem“ (s. 16). Hneď však pripomína, že význam slova vlastne nie je jediným významom, ale ide i niekoľko významov. Rozlišuje denotačný, signifikatívny, štruktúrny (v ňom ďalej diferenciálny a syntaktický), situačný a pragmatický význam slova. Za najvladnejšiu oblasť jazykovednej sémantiky pokladá signifikatívne významy. Všetky ostatné druhy významu sú zároveň predmetom výskumu iných jazykovedných, ale niekedy i nejazykovedných disciplín (napr. pri denotačnom a pragmatickom význame i predmetom filozofie atď.). Signifikatívny význam je podľa autora základný aj všeobecne pre slovo ako jazykový znak (s. 17). Z formulácie, že denotáty sú spájacím článkom medzi jazykom a mimojazykovou skutočnosťou (s. 22) vyplýva, že autor ich nepokladá za súčasť jazykového znaku. Zdôrazňuje pritom, že vzťahy medzi slovom a denotátom nie sú pevné, že ten istý predmet mimojazykovej skutočnosti (denotát) možno pochopiť v rozličných pojmových súvislostiach a že teda medzi denotačným a signifikatívnym významom slova sú značné rozdiely (s. 21 — 22). Jazykový znak autor chápe tiež ako vzťah, a to vzťah medzi signifikátom (označovaným) a zvukom (označujúcim — s. 21). Isté vzťahy vidí aj medzi signifikatívnym a štruktúrnym významom. Zároveň však upozorňuje aj na rozdiely medzi nimi. Štruktúrne významy obidvoch typov (selektívne i syntaktické) sú spoločné pre celé triedy slov, kým signifikatívny význam (i odvodené konotácie) prináleží len jednotlivým slovám (s. 34). Posledné dva druhy významu (situačný a pragmatický) sa niekedy spájajú v jeden (častejšie sa hovorí o pragmatickom). Autor však vidí dôvody na ich rozlišovanie. Situačný význam je jazykovou reakciou na nejazykový stimul, kým pragmatický význam predstavuje zasa jazykový stimul, ktorý vyvoláva istú mimojazykovú reakciu (s. 36). Situačný význam sa podľa neho často spája s denotačným. Na dovŕšenie výkladu o význame slova charakterizuje konotácie (o konotatívnom význame ako o osobitnom druhu významu slova nehovorí). Konotácie sú podľa autora trojaké:

všeobecné (napr. mená chorôb vyvolávajú strach a podobné pocity u všetkých), ohraničené na istú pracovnú alebo spoločenskú aféru a osobné, individuálne (s. 41).

Rozsiahlu časť tejto kapitoly venuje autor problematike viacvýznamovosti slova. Zamyšľa sa tu najmä nad niektorými diskutabilnými otázkami. V prvom rade sleduje samo východisko polysémie. Ak je ním podľa Casaresa nesúlad medzi existujúcim množstvom jazykových znakov a nekonečným množstvom pojmov a vecí, ak je podľa Martineťa polysémia prejavom jazykovej ekonomie, Kosovskij vidí predpoklady polysémie vo vnútornej organizácii jazyka (s. 46). Ďalej sa pristavuje pri otázke, či význam (i viacvýznamového) slova je až produktom kontextu, resp. situácie, alebo je daný už pred kontextom. Prikláňa sa k názoru, že významy sa v kontexte neutvárajú, ale sa len realizujú. Jeho prístup k tejto otázke teda korešponduje aj s riešením viacerých našich jazykovedcov, ktorí však naznačené javy aj terminologicky rozlišujú a hovoria o význame a použití slova (porov. viaceré štúdie zo zborníka *Slovo a slovník*). Vzťahy medzi významami viacvýznamového slova hodnotí ako bohato členené. Uvádza jednak aplikáciu známeho Vinogradovovho vydeľovania troch druhov významu slova, jednak rozlišuje tzv. refazovú a radiálnu polysémiu (s. 60).

V druhej kapitole, nazvanej *Poňatije semantičeskoj struktury jazyka* (s. 71–118), sa vychádza z rozlišovania sémantických a asémantických informácií jazykových jednotiek. Asémantickými sú fonéma a slabika, jednotky od morfémy vyššie majú sémantickú platnosť. Pod sémantickou štruktúrou rozumie autor sémantické jednotky a príslušne vzťahy medzi nimi (s. 72). Cestou k poznaniu týchto súvislostí sú podľa neho syntagmatické a paradigmatické vzťahy medzi sémantickými jednotkami. V ďalšom výklade venuje veľa pozornosti problematike synonym a antonym. Synonymá rozdeľuje len na dva typy, a to na tzv. lexikálne alebo pravé, a tzv. kvázisynonymá. Za pravé synonymá pokladá len slová, ktoré majú nielen rovnaký význam, ale aj rovnaké syntaktické valencie (s. 79). Synonymá a antonymá vidí nie ako protikladné triedy slov, ale ako príbuzné triedy. Antonymá sú podľa neho blízke synonymám. Synonymá a antonymá majú istú sému spoločnú. Ich vzťah vykladá takto: „...jesli vziat gruppu slov, objediňonnych obščim smyslovym komponentom, to v etu gruppu vojduť i sinonimy i antonimy. No antonimy obrazujuť krajnije členy izvestnogo smyslovogo riada, a sinonimy predstaviat soboj otnošenije bližajšich členov gruppy“ (s. 86). Práve preto existujú synonymické rady, ale aj antonymické dvojice. Antonymá sa mu teda javia ako krajné póly synonymického radu. Takto môže vysvetliť, prečo sa v teórii niekedy pochybuje o antonymách so záporom (*velkij—nevelkij*). Tu nejde o vyjadrenie krajných bodov, a práve tým sa čiastočne vymykajú zo všeobecného vymedzenia antonymie. Autor pritom zdôrazňuje, že antonymami sa môžu niekedy označovať aj javy, medzi ktorými nie sú reálne protirečenia. Potom uzatvára, že antonymickosť je psycholingvistickým fenoménom (s. 89).

Druhým veľkým okruhom otázok z tejto kapitoly je problematika sémantického pola. Za zakladateľa tejto koncepcie pokladá M. M. Pokrovského, podrobnejšie však analyzuje teóriu Trierovu, Porzigovu, Weisgerberovu a Apresianovu. Pri Trierovi sa venuje pomenovaniu pojmové pole a lexikálne pole. Kritizuje pritom jeho preceňovanie materského jazyka (ešte viacej pri Weisgerberovi), ale vyzdvihuje, že Trier vidí slová v jednom lexikálnom poli navzájom zviazané. Porzigovu teóriu hodnotí ako koncepciu syntaktického pola. V porovnaní s Trierom hodnotí Porzigovu koncepciu ako teóriu zreteľnejšie opretú o jazykový systém. Pri charakterizovaní L. Weisgerbera sa pristavuje najmä pri pojme podmizvet a niektorých z neho odvodených pojmov. Z obidvoch posledných koncepcií potom rozvádza také termíny, ako implicitné pole, násobené pole, jednovrstvové a viacvrstvové pole. Celkovo je to dobrý prehľad klasických teórií sémantického pola.

Tretiu kapitolu autor venuje slovnjej zásobe. Postupne tu preberá tieto otázky: aktívna a pasívna slovná zásoba, terminológia a profesionalizmy, onomastika, prenikanie a preberanie slov (v tejto súvislosti sa dotýka aj problematiky purizmu), slovtvorba, tzv. podjazyky (tu rozoberá žargón, argot a tabu) a napokon frazeológia. Pristavíme sa len pri niektorých pozoruhodnejších konštatovaniach alebo záveroch z týchto tematických okruhov. Aktívnu slovnú zásobu rozlišuje dvojakú, a to všeobecne známe slová a slová s ohraničeným použitím, späť však s prácou alebo s povolaním používateľa jazyka. Podobne aj pasívnu slovnú zásobu rozdeľuje na všeobecne pasívnu (tabuové slová a vulgarizmy) a individuálne pasívnu (s. 120—121). V terminológii vydeľuje teoretické termíny a termínové názvy (tie tvoria nomenklatúru a vyznačujú sa podľa neho užším významom). Na isté nedôslednosti takéhoto rozlišovania terminológie a nomenklatúry (a potom i dvojakých termínov) poukázal v našej jazykovede už dávnejšie J. Horecký. Ako tretí spôsob odborného vyjadrovania uvádza Kosovskij profesionalizmy. Podľa neho sú blízke k termínovým názvom (s. 130). Zároveň však uvádza genetické i funkčné odlišnosti oboch typov pomenovaní. Pri výklade frazeológie vychádza z pojmu frazeologizácia. Frazeologizmy rozdeľuje na individuálne a typizované. Toto rozdelenie korešponduje s rozdelením frazeológie na lexikálnu a syntaktickú (frazeologizované konštrukcie). Predmetom frazeológie sú podľa neho len individuálne, nemodelové frazeologizmy, frazeologizované konštrukcie sú predmetom syntaxe (tu sa odvoláva na príslušnú časť novej akademickej gramatiky ruštiny z r. 1970). Pomerne veľa miesta venuje vymedzovaniu pojmu idiomatickosť. Doterajšie chápania pokladá za nie celkom vyhovujúce, sám sa prikláňa k Meľčukovmu chápaniu, vlastné však nepodáva. Z klasifikácií frazeologizmov tu dosť naširoko rozvádza komponentovú sémantickú analýzu, ako ju vypracovali Kopylenko a Popovová.

Všeobecný ráz majú posledné dve kapitoly. V prvej z nich rozoberá základné metódy lexikálno-sémantického výskumu, v druhej zase jednotlivé disciplíny z tejto oblasti. Kým prvá z nich je dobrou informáciou o jednotlivých metódach výskumu (rozdeľuje ich na paradigmatické a syntagmatické; do každej z týchto skupín patrí viacej príbuzných i dosť samostatných metód), druhá je len stručným zhrnutím o jednotlivých čiastkových disciplínach. Autor tu vydeľuje tieto disciplíny: lexikológia, semaziológia, onomaziológia, frazeológia a etymológia. Prekvapuje, že sa tu vôbec nespomína lexikografia (niektoré z uvedených lexikologických metód síce zahrnujú aj mnohé lexikografické prístupy, ale nevyčerpávajú problematiku celej lexikografie, a tak by bolo azda opodstatnené predsa ju vydeľovať) a osobitne sa nevyčleňuje ani terminológia.

Kosovského práca je dobrým a inštruktívnym prehľadom všeobecnolingvistických prístupov k slovu a slovnjej zásobe. Preto iste dobre poslúži nielen študentom jazykovedy, ale niektorými kapitolami aj hlbšiemu teoretickému poznávaniu tejto oblasti jazyka.

J. Mláček

GABUČIAN, G. M.: *TEORIJA ARTIKLA I PROBLEMY ARABSKOGO SINTAKSISA*. 1. izd. Moskva, Nauka 1972. 224 s.

Recenzovaná monografia G. M. Gabučiana si zaslúži pozornosť z viacerých dôvodov. Rieši sa v nej aktuálny problém — syntaktická relevantnosť kategórie určenosti, teda otázka, do akej miery určenosť, resp. neurčenosť mena podmieňuje generovanie rozdielnych syntaktických konštrukcií. Kniha je ďalej zaujímavá a podnetná z metodického hľadiska: autor sa pri vypracúvaní metodiky predmetu skúmania opiera o marxistickú



teóriu poznania, ako sa ona odrzkadľuje v súčasnej sovietskej filozofickej a logickej literatúre. Marxistický prístup sa u autora prejavuje v chápaní všetkých základných filozofických kategórií potrebných pri opise vytýčenej témy — v dialektickom chápaní vzťahu obsahu a formy, vzťahu všeobecného a jednotlivého, v chápaní javovej a podstatnej stránky skúmaného jazykového objektu i v zdôrazňovaní vzájomnej podmienenosti všetkých javov. Napokon Gabučianova monografia je cenná tým, že autor v nej podáva podrobný kritický rozbor (u nás najmä neorientalistom) pomerne málo známej tradičnej arabskej teórie a výsledky starších i súčasných arabských bádateľov konfrontuje s európskymi lingvistickými koncepciami. Táto konfrontácia je zaujímavá najmä pre československú lingvistiku, lebo ukazuje, že tradičné teórie arabských gramatikov v mnohom anticipovali Mathesiusovo učenie o komunikatívnej funkcii jazyka, o aktuálnom členení vety na východisko a jadro výpovede a o pomenúvacej a usúvzťažňovacej funkcii jazyka.

Monografia *Teorija artikla i problemy arabskogo sintaksisa* sa skladá z troch väčších častí. Prvá časť obsahuje kapitoly venované kritickému rozboru základných smerov všeobecnej teórie o člene, skúmaniu kategórie určenosti — neurčenosti v tradičnej arabskej jazykovede, skúmaniu člena v európskej arabistike i v súčasnej arabskej jazykovede. V druhej — najobsiahlejšej časti podáva G. M. Gabučian svoju vlastnú koncepciu výskumu kategórie určenosti a skúma jej syntaktickú relevantnosť pri vzniku jednotlivých typov syntagiem. Táto časť je venovaná výskumu obsahového plánu kategórie určenosti, pravda, z hľadiska funkcie, ktorú majú obsahové komponenty určenosti a neurčenosti ako súčasti obsahového plánu morfológických jednotiek (slovných tvarov) v hierarchicky vyššej — syntaktickej rovine. V tretej časti si autor kladie za úlohu určiť minimálne jednotky štruktúry výrazového plánu, t.j. jednotlivé členy, ktoré zodpovedajú obsahovým jednotkám určeným v druhej časti práce. Autor tu skúma distribúciu členov, ich transpozíčnú funkciu a určuje typy protikladov, do ktorých vstupujú slovné tvary v arabčine na základe pozičných zvláštností člena.

V prvej časti monografie zaujme najmä kapitola o skúmaní kategórie určenosti v tradičnej arabskej gramatike. G. M. Gabučian tu zisťuje prekvapujúce analógie medzi syntaktickou koncepciou pražskej školy a medzi tradičnou arabskou gramatikou. V oboch koncepciách sa pripisuje významná úloha predikácii, ako základnému vetotvornému aktu. Podmet sa v arabskej gramatickej teorii vyčleňuje ako východiskový prvok vety a pokladá sa zaň vždy jednotka s významom určenosti, prísudok sa vyčleňuje ako komunikujúci prvok vety a je ním vždy jazyková jednotka s významom neurčenosti. Arabskí gramatici vytýčili už v poslednej tretine 19. storočia v tých časoch celkom nový okruh problémov — problémy týkajúce sa zákonitostí procesu komunikácie. Jednou z týchto zákonitostí je napr. to, že každá výpoveď musí obsahovať čosi nové z hľadiska počúvajúceho, ale pritom musí obsahovať i spoločnú dorozumievaciu bázu medzi hovoriacim a počúvajúcim. Takouto bázou je to, čo je počúvajúcemu známe.

Pozoruhodné sú i mnohé iné výsledky, ku ktorým sa v tradičnej arabskej gramatike dospelo: rozlišovanie pôvodnej (inherentnej) určenosti a získanej určenosti, poznanie zákonitostí medzi stupňom neurčenosti a jeho schopnosťou vyjadrovať všeobecnosť, veľmi jemná analýza generického člena a pod.

Pre Gabučianovu vlastnú koncepciu skúmania člena a kategórie určenosti je dôležité rozlišovanie nominatívneho aspektu skúmania člena, ktorý zahŕňa sémantické typy používania člena a zhruba ho možno stotožniť s lexikálnou, pomenovacou zložkou kategórie určenosti (sem patria také významové komponenty ako všeobecnosť, jednotlivosť, súbornosť a i.) a syntaktický aspekt určenosti — vzťah určenosti a neurčenosti mena k jeho úlohe, ktorú má pri vytváraní syntaktických konštrukcií — syntagiem. Autor sa zaoberá špeciálne syntaktickým aspektom určenosti. Z metodického hľadiska je dôležité,

že z pracovných dôvodov skúma najprv obsahový plán člena — kategóriu určenosti — oddelene od výrazového plánu, od foriem člena. Vzťah formy a obsahu chápe dialekticky. Obsahová kategória môže mať špecifickú úlohu v niektorom znakovom podsysteme jazyka a fungovať ako forma pre významy vyššej roviny jazykového systému. Určenosť a neurčenosť sa skúma ako kategória patriaca na morfológickú rovinu jazyka. Členy tejto kategórie — významy určenosť a neurčenosť a ich príslušné formy sa realizujú v rámci slovných tvarov. Slovné tvary sú komplexnými jednotkami morfológickej roviny a súčasne sú minimálnymi syntaktickými jednotkami komplexných syntaktických jednotiek — syntagiem. (Tu vidieť príbuznosť so stratifikačnou teóriou.) Syntagma je rámcovou jednotkou pre funkčnú analýzu kategórie určenosti. Pri definícii syntagmy vychádza G. M. Gabučian z S. Karcevského — chápe ju ako dvojčlenný systém, ktorého komponentmi sú určovaný člen  $O_1$  a určujúci člen  $O_2$ . Za dôležitý faktor, ktorý okrem stavebného materiálu — morfológických jednotiek — spolupôsobí pri vzniku syntagiem, pokladá autor juxtapozíciu (sopoloženie), vďaka ktorej sa tvorenie syntagiem stáva možným pri splnení istých podmienok. Problém syntaktickej úlohy kategórie určenosti sa skúma na základe skúmania takých syntagiem, kde sa komponenty  $O_1$  a  $O_2$  bezprostredne navzájom primykávajú.

Gabučianov opis syntaktickej relevantnosti kategórie určenosti je budovaný podľa zásad matematickej vyvoditeľnosti zistených pravidiel. Vychádza sa z niekoľkých (v rámci opisu nedokazovaných) poučiek, ktoré sa chápu ako axiómy. (Ako axióma sa napr. berie existencia člena v arabčine, ďalej to, že význam určenosti majú v arabčine osobné zámená, ukazovacie zámená, vlastné mená a mená s určitým členom.) Z axióm sa vyvodzujú všetky pravidlá odrážajúce syntaktickú relevantnosť kategórie určenosti v predikatívnej konštrukcii, v atributívnej konštrukcii a v genitívnej konštrukcii. G. M. Gabučian postuluje a na základe empirických distribučných procedúr aj dokazuje hypotézu, že juxtapozícia dvoch menných slovných tvarov rozlišujúcich sa sémami určenosti a neurčenosti vedie k vzniku predikatívnosti, k vytvoreniu predikatívnej syntagmy. Juxtapozícia dvoch menných slovných tvarov majúciach rovnorodé sémy určenosti alebo neurčenosti vedie k vzniku atributívnej syntagmy. V genitívnej konštrukcii — v juxtapozícii dvoch menných slovných tvarov, v tzv. status constructus je kategória určenosti relevantná v tom zmysle, že meno vystupujúce ako určovaný člen syntagmy nemá ani význam určenosti, ani význam neurčenosti, je z hľadiska tohto protikladu neutrálne (ide tu o príznakovú nulovú sému určenosti). Meno nadobúda význam určenosti alebo neurčenosti až v širšom kontexte a v závislosti od druhého (určujúceho) člena syntagmy.

Popri týchto základných pravidlách formuluje G. M. Gabučian na základe analýzy bohatého materiálu viaceré dopĺňajúce pravidlá. Cenná je i kapitola *Paradoxy teórie*, v ktorej autor pomocou štatistického spracovania skúmaného materiálu ohraničuje oblasť platnosti formulovaných pravidiel proti oblasti, v ktorej tieto pravidlá neplatia. Presvedčivo dokazuje, že všetky prípady, ktoré sa v spisovnej arabčine vymykajú z platnosti formulovaných pravidiel, sú výsledkom pôsobenia nejakej inej kategórie (napr. kategórie zhody v páde, kategórie osoby), ktorá ohraničuje fungovanie kategórie určenosti. Pôsobenie týchto kategórií sa v Gabučianovom opise odráža v dodatočne formulovaných podmienkach, pri dodržaní ktorých platia základné pravidlá. V rámci paradoxov teórie sa preberajú prípady, keď z hľadiska kategórie určenosti dva rovnorodé menné tvary, napr. dva juxtaponované tvary s významom určenosti netvorí atributívnu, lež predikatívnu syntagmu. Pre takéto prípady je charakteristická neprítomnosť zhody v páde. Paradoxy sa vyskytujú aj pri vzniku atributívnych syntagiem. Dva menné tvary s rovnorodými sémami určenosti môžu viesť k vzniku nie atributívnej, lež predikatívnej syntagmy, ale vtedy sa musí použiť tzv. rozdeľovacie zámeno, ktoré poruší bezprostrednú

primknutosť komponentov syntaktickej konštrukcie, napr. *Veď milostivý, odpúšťajúci Alah* → *Veď Alah (on je) milostivý, odpúšťajúci*.

Aj keď sa morfológická rovina spisovnej arabčiny vyznačuje proti európskym jazykom viacerými osobitosťami, ktoré ovplyvňujú svojrázne fungovanie kategórie určenosti v arabčine, viaceré Gabučianove zistenia a najmä metodická dôslednosť a presnosť jeho opisu majú význam nielen pre arabistiku, ale aj pre všeobecnú jazykovedu. Obsažnosť jeho knihy zväčšuje aj bohatá bibliografia k skúmanej téme (290 titulov).

K. Buzássyová

KONDRAŠOV, N. A.: *OBŠČEJE JAZYKOZNANIJE. (KURS LEKCIJ.) 2. PROBLEMY JAZYKOZNANIJA I METODY IZUČENIJA JAZYKA*. Moskva, Moskovskij oblastnoj pedagogičeskij institut imeni N. K. Krupskoj 1972. 172 s.

V druhej časti učebnice *Obščetje jazykoznanije* (recenziu prvej časti sme uverejnili v 1. čísle minulého ročníka) píše Nikolaj A. Kondrašov o základných problémoch jazykovedy a o metódach jazykovedného výskumu. Pretože ide o veľmi širokú problematiku, nemožno očakávať ani podrobnejší výklad, ba ani samostatné chápanie problémov ako podstata jazyka, jazyk a myslenie, jazyk a spoločnosť, vnútorná štruktúra jazyka, vývin jazyka atď. Ale kritériá dobrej učebnice sa spĺňajú, lebo sa zasväteno píše o dobre vybraťých otázkach, uvádza sa primerané množstvo faktov a dokladov, odkazuje sa na prístupnú základnú literatúru, berie sa ohľad na vyspelosť i všeobecný rozhľad študentov — budúcich učiteľov jazykov. Pravdaže, píše sa — veľmi krátko, ale zrozumiteľne — aj o nových problémoch aplikovanej lingvistiky, ako je strojový preklad: pripomínajú sa úspechy pri prekladaní prísne odborných textov (napr. učebnice *Číselné riešenie diferenciálnych rovníc*), ale upozorňuje sa aj na ťažkosti pri prekladaní neodborných textov, povedzme umeleckých alebo konverzačných textov, kde sa vždy uplatňujú osobné postoje vo výbere frazeológie, synonym a metaforických prostriedkov, teda prvky, ktoré sa ťažko dajú formalizovať v binárnom systéme počítačich strojov.

O celkovej úrovni knihy svedčia napríklad aj parciálne témy problém podstaty jazyka, rečová činnosť, vydelenie jazyka, pôvod jazyka, znakový ráz jazyka, jazyk a reč, pojem systému a štruktúry jazyka. Je pravda, že autor mal uľahčenú prácu, lebo v sovietskej jazykovede sa venuje týmto otázkam zvýšená pozornosť a doterajšie výsledky teoretického bádania sú zhrnuté vo viacerých kompendiách a monotematických zborníkoch.

Osobitne treba zdôrazniť, že veľa pozornosti sa venuje otázkam jazykovej stavby. Vychádza sa z chápania jednotlivých rovín ako čiastkových systémov. Tak sa zdá, že sa niektorým rovinám venuje relatívne veľa miesta, najmä fonologickej rovine jazyka. Tu sa dobre parafrázuje klasická fonemická fonológia N. Trubeckého, aj Jakobsonova teória dištinkatívnych vlastností, ba venuje sa pozornosť aj morfonológii. Náznosť sa dosahuje množstvom príkladov z ruštiny. Trochu jednoduchšie sa vykladá gramatická problematika, pričom najmä syntax vyšla akosi chudobne a najmä staromódne; neuvádzajú sa problémy súčasnej syntaktickej literatúry a zostáva sa na úrovni Peškovského, Šachmatova a Vinogradova. Stručnejší výklad o problémoch lexiky prináša koncentrovanejší pohľad na systémovosť lexiky, dobre sa rozlišuje medzi uzavretou systémovosťou gramatiky a otvorenou systémovosťou lexiky.

Ideologicky závažná je kapitola o vzťahoch jazyka a spoločnosti, a práve preto sa jej venuje pomerne veľa miesta. Poukazuje sa tu na fungovanie jazyka v spoločnosti, pričom sa berie do úvahy aj vývin spoločnosti a jazyka, ozrejmuje sa spoločenské úlohy

jazyka, pričom sa poukazuje na diferenciaciu jazykových prostriedkov, analyzuje sa vzťah jazyka a kultúry, pričom sa veľká pozornosť venuje problémom spisovného jazyka, napokon sa stručne poukazuje na jazykové kontakty; tu sa spomína aj konvergencia spisovných jazykov, resp. interferencia vo fonologickom a gramatickom pláne jazykov.

Nie je dosť odôvodnené, že sa vyčleňuje ako osobitná kapitola výklad o vývine jazyka, resp. dejiny tejto disciplíny. Na druhej strane je však správne, že sa poukazuje na súhrn vonkajších a vnútorných faktorov vo vývine jazyka, ako aj na systémový ráz jazykových zmien.

Na konci knihy sú krátke poznámky o základných metódach jazykovedného výskumu; spomína sa historickoporovnávacía metóda, metóda lingvistickej geografie, štruktúrna metóda a typologická metóda.

Druhá časť Kondrašovej učebnice *Obščeje jazykoznanije* posluží podobne ako prvá časť študentom pedagogických fakúlt ako dobrý učebný text.

J. Ružička

KOČIŠ, F.: *ZLOŽENÉ SÚVETIE V SLOVENČINE*. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1973. 272 s.

Niekoľkoročná diskusia o pesterj sémantickej a gramatickej problematike zložitejších syntaktických útvarov, pre ktoré sa v slovenčine už pevne ustálilo pomenovanie zložené súvetie, zavrhla sa vyjdením monografie F. Kočiša *Zložené súvetie v slovenčine*. Autor v knižke bohato nadväzuje na príspevky o zloženom súvetí publikované v slovenských a českých jazykovedných časopisoch, príp. zborníkoch, ako aj na iné špeciálne aj súhrnné práce o syntaxi slovanských jazykov. Keďže teória zloženého súvetia (ináč relatívne mladá) je najväčšmi rozpracovaná na slovenskom a českom materiáli, je prirodzené, že F. Kočiš venuje najväčšiu pozornosť príspevkom slovenských a českých syntaktikov a v monografii ich výskumné výsledky aj primerane zužitkúva. Druhou stránkou tejto veci je to, že autor vedome nadväzuje na domácu lingvistickú tradíciu, menovite na názory Martina Hattalu — z tohto hľadiska je výrečným svedectvom aj Kočišov príspevok *Koncepcia zloženého súvetia u Martina Hattalu*, publikovaný v zborníku *Martin Hattala* z r. 1971 na s. 65—66. Taký postup, že sa využívajú a rozvíjajú plodné myšlienky domácej lingvistickej tradície, sa ukázal užitočným aj pri riešení iných problémov našej gramatiky, najmä syntaxe. Tým sa podporuje aj kontinuita vedeckého myslenia a vedomie dejinnej súvislosti v rámci národného spoločenstva (ktorého sú bádatelia neoddeliteľnou súčasťou), pričom sa, pravdaže, neobchádzajú ani medzinárodné súvislosti a výsledky vedeckého výskumu vo svete.

F. Kočiš pristupuje k spracovaniu vymedzenej témy dobre pripravený teoreticky a s dôkladným, ba možno povedať s dôverným poznaním bohatého jazykového materiálu. Teoretická pripravenosť sa prejavuje najmä pri riešení základných otázok teórie zloženého súvetia, t. j. pojmu zloženého súvetia, jeho konštitutívnych znakov, postavenia a fungovania základných syntaktických vzťahov v zloženom súvetí, klasifikácie zloženého súvetia a vymedzenia typov zloženého súvetia. (Tieto otázky tvoria hlavnú náplň 1. časti monografie, s. 11—70.)

Po podrobnom kritickom rozbere náhľadov iných bádateľov autor konštatuje jestvovanie troch základných štruktúr zloženého súvetia (1.  $H_n$  2.  $H \rightarrow V_n$  3.  $H_n \rightarrow V_n$ ;  $H =$  = hlavná veta,  $V =$  vedľajšia veta, index  $n$  značí minimálny až maximálny počet príslušných viet) a výklad o pojme zloženého súvetia uzatvára takouto definíciou: „Zložené súvetie je taký syntaktický celok, ktorý sa skladá z troch a viac viet spojených alebo

priradovacím vzťahom ( $H_n$ ), alebo podradovacím vzťahom ( $H \rightarrow V_n$ ), alebo priradovacím a podradovacím vzťahom ( $H_n \rightarrow V_n$ ) a ktorý je štruktúrne a významovo nerozdeliteľný, čiže tvorí gramaticky, významovo a intonačne uzavretý súvetný celok“ (s. 43).

V rámci rozboru konštitutívnych znakov zloženého súvetia autor venuje osobitnú pozornosť postaveniu, funkcii a vzájomnému pomeru vzťahu závislosti a nezávislosti v zloženom súvetí. Pri riešení tejto kardinálnej otázky vychádza z toho, že zložené súvetia sú útvary derivované z jednoduchých (priradovacích aj podradovacích) súvetí, t. j. z útvarov, v ktorých sa vzťahom závislosti alebo nezávislosti spájajú do gramatického, významového aj zvukovo ohraničeného celku dva súvetné členy, komponenty. V podradovacom a priradovacom súvetí sa vzťahy, ktorými sú súvetné členy spojené, všeobecne pokladajú za rovnocenné, lebo tak ako je vzťah závislosti konštitutívny v podradovacom súvetí, je zasa vzťah nezávislosti konštitutívny v priradovacom súvetí. Z toho autorovi vychodí záver, „že v zloženom súvetí si obidva syntaktické vzťahy zachovávajú svoju relatívnu samostatnosť, konštitutívnosť a že sú rovnocenné“ (s. 40).

Konštatovanie funkčnej rovnocennosti vzťahu nezávislosti so vzťahom závislosti pri zloženom súvetí je plne odôvodnené, lebo pri výstavbe zložitejších typov syntaktických konštrukcií (t. j. nie iba súvetných) sa vzťah závislosti zvyčajne kombinuje so vzťahom nezávislosti; na rovine zložitejších súvetných útvarov to potvrdzuje napokon aj frekvencia typov zloženého súvetia utvorených zo štruktúry  $H_n \rightarrow V_n$  v pomere k typom derivovaným z ostatných dvoch štruktúr (porov. k tomu aj autorovo konštatovanie zo s. 34). Iba zriedkavejšie sa na výstavbe zložitejších konštrukcií zúčastňuje len jeden vzťah — závislosť, alebo nezávislosť — samostatne. Z toho vychodí, že pri konštituovaní a výstavbe zložitejších syntaktických útvarov treba so vzťahom nezávislosti rátať ako s konštitutívnym a relevantným.

S touto otázkou je úzko zviazané aj riešenie počtu konštitutívnych elementov, ktoré v spojení tvoria zložené súvetie. O tomto tzv. kvantitatívnom kritériu F. Kočíš vraví, že „samo osebe nemá konštitujúcu silu“ a popri ňom treba uplatňovať aj „kvalitatívne kritérium čiže spôsob realizácie základných syntaktických vzťahov medzi jednotlivými vetami v zloženom súvetí a ďalej kritérium nerozdeliteľnosti zloženého súvetia“ (s. 30). Požiadavka komplexného uplatňovania hodnotiacich kritérií je oprávnená, ale zreteľ na prvky a ich počet v danej štruktúre nemôže byť druhoradý, keďže predpoklad jestvovania štruktúry bez prvkov je málo reálny. Istotne je správne v tejto súvislosti klásť dôraz najmä na spätosť počtu konštituujujúcich prvkov s povahou realizovaných syntaktických vzťahov. Tieto dva javy tvoria nerozlučný celok, dialektickú jednotu. Pri riešení konštitutívnej platnosti týchto javov v pomere k zloženému súvetiu možno vychádzať z axiómy, že jedným syntaktickým vzťahom sa spájajú jednoduché syntaktické útvary (konštrukcie), kým dva vzťahy a viacero vzťahov spája zložitejšie, resp. zložité syntaktické útvary (konštrukcie). To značí, že z hľadiska klasifikácie syntaktických konštrukcií má kvalitatívny dosah rozdiel medzi konštrukciou vybudovanou na jednom syntaktickom vzťahu a konštrukciou vybudovanou na dvoch alebo viacerých syntaktických vzťahoch (v tejto súvislosti možno pripomenúť, že opozícia jednosť — mnohosť sa uplatňuje ako relevantná aj v iných zložkách jazykovej stavby).

Keď je reč o syntaktických konštrukciách, treba kvôli úplnosti dodať, že ich možno rozdeliť na štvoro: syntagmatické, polovetné, vetné a súvetné. Obsahom týchto syntaktických konštrukcií je vzťah závislosti; na ňom je vybudovaná syntagma, poloveta (vo vzťahu k istej časti vety), veta a súvetie. Kombinovanie vzťahu závislosti so vzťahom nezávislosti je príčinou vzniku zložitejších, resp. zložitých typov konštrukcií (majúcich zvyčajne tri komponenty), a to predovšetkým pri krajných členoch tohto radu: pri syntagmatických a súvetných konštrukciách — pri nich sa teda rozoznávajú jednoduché

a zložité typy konštrukcií; prípad zložitej syntagmatickej konštrukcie predstavuje napr. konštrukcia s doplnkom, príkladom na zložitú súvetnú konštrukciu je zložené súvetie.

Pravdaže, pri takomto nazeraaní na systém syntaktických konštrukcií nemožno súhlasiť s tým, ak sa prechodníkové polovetné konštrukcie v exemplifikácii uvádzajú v platnosti vedľajších viet — tak sa to robí na s. 228—229, ako aj na iných miestach recenzovanej monografie. Prechodníkové konštrukcie patria medzi polovetné, a nie medzi vetné konštrukcie; nie sú to totiž vety (nesplňajú požiadavku, že sa vo vete má realizovať vetotvorný akt), lež iba „polovety“, ktoré sa pri fungovaní vo vete musia opierať o realizovaný vetotvorný akt, resp. o predikáciu realizovanú v hlavnej alebo vo vedľajšej vete. Spomínané hodnotenie prechodníkových polovetných konštrukcií sa vyníma o to viac, že sa pri exemplifikácii neuvádzajú v platnosti vedľajších viet konštrukcie s trpným alebo činným prídastím, ktoré sa všeobecne pokladajú takisto za polovetné (konkrétne na s. 109 je príklad obsahujúci konštrukciu s trpným prídastím, a tá sa nehodnotí ako vedľajšia veta; takisto ani v príklade na s. 189, v ktorom je obsiahnutá konštrukcia s činným prídastím prítomným, sa prídastná konštrukcia neuvádza v platnosti vedľajšej vety). Miesto polovetných konštrukcií v systéme syntaktických konštrukcií by sa teda malo vyjasniť aj z hľadiska týchto zložitejších typov súvetných konštrukcií.

V systematike typov zloženého súvetia (rozoberajú sa na s. 63—67, a potom podrobne na s. 73—221) 8. typ zloženého súvetia autor charakterizuje takto: „Osmý typ tvoria najmenej dve hlavné vety, z ktorých jednu rozvíjajú dve vedľajšie vety alebo viac vedľajších viet v postupnej (prehlbovanej) závislosti“ (s. 66, podobná charakteristika je aj na s. 201). Vzorec tohto typu pri minimálnom počte viet je takýto:  $H_1 - H_2 \rightarrow V_1 \rightarrow V_2$ . Na ilustráciu tohto typu sa uvádza súvetie *Rozmýšľali i prišli na to, že by nebolo zlé, keby si vzal ich dcéru za ženu* (Čajak). V citovanej charakteristike 8. typu zloženého súvetia nepokladáme za výstižnú tú časť, kde sa hovorí, že jednu hlavnú vetu rozvíjajú dve vedľajšie vety (či v postupnej, resp. prehlbovanej závislosti, to je vedľajšie). Rozborom syntaktickej a sémantickej výstavby citovaného súvetia možno ukázať, že hlavnú vetu rozvíja iba jedna z vedľajších viet, a to tá, čo nasleduje bezprostredne za hlavnou vetou, kým druhá vedľajšia veta sa viaže nie na hlavnú, lež na vedľajšiu vetu, ktorá jej predchádza. Keďže aj príklady uvádzané na s. 202—209 sú napospol takého rázu ako citované súvetie z Čajaka a zodpovedá im aj vzorec, ukazuje sa potrebné upraviť spomínané charakteristiky 8. typu zloženého súvetia tak, žeby zodpovedali uvádzaným príkladom.

Celú 2. časť práce (s. 73—250) venoval autor podrobnému opisu jednotlivých typov zloženého súvetia a ich variantov. Výklady ilustruje bohatým dokladovým materiálom, čerpaným z písaných textov patriacich najmä do umeleckého, a potom do odborného (náučného) štýlu spisovnej slovenčiny. Okrem veľkého bohatstva a rozmanitosti zhromaždeného materiálu žiada sa vyzdvihnúť autorov citlivý prístup k jazykovým dokladom, jeho zmysel pre jemnú analýzu sémantických a formálnych aj štylistických vlastností jazykových javov. V rámci tejto 2. časti sa autor osobitne zaoberá i takými špecifickými prípadmi zloženého súvetia, ako sú hybridné a viacnásobné zložené súvetia (s. 222—250). Pri analýze sústavne používa formalizáciu, ktorá pomáha dobrej orientácii a prehľadnosti aj názornosti výkladu.

Napokon nasleduje kapitola *Zhrnutie a záver* (s. 251—255), uvádza sa použitá literatúra a monografiu uzatvára ruské a nemecké resumé.

Monografia F. Kočiša *Zložené súvetie v slovenčine* je viac ako len „prvý pokus o komplexné spracovanie systému zložených súvetí v skladbe súčasnej spisovnej slovenčiny“ (s. 7). Je to teoreticky dobre premyslená a materiálovo bohatá doložená sonda do špeciálnej časti syntaktického systému spisovnej slovenčiny, majúca dosah aj pre teóriu

syntaxe. Autorov postup je dobre uvážený, systematický, niet v ňom badateľnejších medzier. Aj preto sú jeho výskumné výsledky a závery všestranne overené a presvedčivé. F. Kočišovi sa treba poďakovať za statočnú robotu.

J. Kačala

*JAZYKOVEDNÉ ŠTÚDIE XII. PECIAROV ZBORNÍK.* Red. J. Ružička. Bratislava, VEDA 1974. 326 s.

Stáva sa u nás dobrým zvykom, že sa zborníkmi štúdií pripomínajú životné jubileá vedúcich vedeckých osobností. V nich spolupracovníci a priatelia donášajú príspevky z toho vedného odboru, v ktorom jubilant pracuje; pripomenú okruh jeho výskumnej aktivity, nadviažu na ňu, prinesú výsledky svojho výskumu a naznačujú perspektívy ďalšieho bádania.

Zborník *Jazykovedné štúdie XII* je vedeckým darom PhDr. Štefanovi Peciarovi, CSc., vedúcemu vedeckému pracovníkovi Jazykovedného ústavu Ludovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, na jeho šesťdesiate narodeniny.

*Jazykovedné štúdie XII — Peciarov zborník* je široký záber do jazykovednej problematiky v okruhu slovakistiky, bohemistiky, do konfrontačného výskumu našich dvoch jazykov i do slavistiky a svojimi závermi má dôsledky aj pre všeobecnú jazykovedu (v nej pre typológiu jazykov). Ved okrem vstupného článku *Životné jubileum dr. Štefana Peciaru*, v ktorom V. Blanár pozorne načrtáva vedecký profil jubilanta, a doplnkovej bibliografie (*Súpis prác Štefana Peciaru za roky 1962—1971*) od L. Dvonča, zborník obsahuje 33 štúdií takmer zo všetkých jazykových plánov predstavujúcich výsledky bádania najmä českých a slovenských jazykovedcov, no so zreteľom na poslanie zborníka je priam symbolické, že prispeli doňho i dvaja známi sovietski slovakisti — N. A. Kondrašov a L. N. Smirnov.

Vstupnú štúdiu do Peciarovho zborníka napísal A. Jedlička pod nadpisom *Poznámky ke konfrontačnému štúdiu češtiny a slovenštiny*. ňou sa nepriamo pripomína **tematická dominanta** jazykových prác Š. Peciaru, ved takmer v každom jeho článku a štúdiu priamo alebo v pozadí ako neodmysliteľná metodologická zložka stojí konfrontačný zreteľ na dva naše sesterské jazyky: na slovenčinu a češtinu. Nie náhodou tento článok napísal práve A. Jedlička, ktorý konfrontačné štúdium češtiny a slovenčiny na základe česko-slovenských prekladov nielen široko nastoluje, ale v ňom aj cielavedome pracuje; pritom má na zreteli teoretické a praktické ciele. V článku sa ukázkovo uvažuje o troch čiastkových problémoch (o slovoslede príkonky *sa*, o perfektívácii prevzatých slovíec a o vzťahu normy k rozličným druhom úzu). A. Jedlička ukazuje, že konfrontačné vymedzenie javu v dvoch blízkyh jazykoch je zároveň jeho vzájomným upevnením.

Ďalšie štúdie patria do okruhu hláskoslovia, morfológie, lexikológie a štylistiky.

Hláskoslovnú problematiku (fonetika, fonológia) so zreteľom na výslovnosť i pravopis rieši šesť príspevkov. — J. Vachek v štúdiu *Glosa k srovnávací typológii češtiny a slovenštiny* na základe fonologického hodnotenia prechodových („objoživelných“) hlások medzi konsonantmi a vokálmi (v slovenčine *r, l, v/y, j/i*), ktorými čeština stojí medzi slovenčinou a ruštinou, a na základe iných morfonologických črt ukazuje, že slovenčina sa výraznejšie odklonila od pôvodného flektívneho typu, a to i preto, lebo sa mohla výraznejšie oprieť o nárečia. — Návratné problémy okolo slovenských dvojhlások nanovo riešia M. Romportl (*K akustice slovenských vokáľů a diftongů*) a J. Horecký (*Povaha dvojhlások v slovenčine*). Z porovnania akustickej analýzy vokálov (obraz 1 až 6) a diftongov (obr. 7 až 14), ako ju podáva M. Romportl, bude možno robiť ďalšie fonologické uzávery.

J. Horecký sa kriticky pristavuje pri téze, že slovenčina je mórový jazyk; dôkazy o tejto fonologickej vlastnosti pokladá za problematické a podáva tu charakteristiku slovenských krátkych a dlhých vokálov (vrátane diftongov) na základe fonologických protikladov krátkosť, dlhosť, diftongickosť (založenej na artikulačnej vlastnosti kľzavosti). Schému na s. 52 treba v zmysle štúdie doplniť (uprostred) o *e*, *e*: a *ie*. Dve ďalšie štúdie (J. Sabol, *Fonologické zataženie protikladu znelosť — neznelosť v spisovnej slovenčine*; O. Schultzová, *Znelostná asimilácia v spoluhláskových skupinách*) riešia blízku tematiku odchodnými metódami: Schultzová tradične so zretelom na ortoepiu, Sabol s pribatím kvantitatívneho zretela, pričom osobitnú pozornosť venuje znelostnému protikladu *f — v* ( $\varnothing$ ) a *x — h* ( $\gamma$ ). — Do tejto skupiny napokon patrí všeobecnejšie zacielená štúdia J. Běliča *Poznámky k problematice vývoje nespisovných útvarů a spis. jazyka*. Autor na pozadí hláskoslovných zmien ukazuje vzájomné pôsobenie spisovnej češtiny a nespisovných útvarov; v závere konštatuje: „Obojí vývojový proces, tj. ústup archaických jevů ze spisovné češtiny působením nespisovných útvarů a naopak pohyb v nespisovných útvarech směrem k spisovnému jazyku, má ovšem za následek různá kolísání jak ve spisovné češtině, tak v nářečích a interdialektch; přesto však ve svém celku znamená velké upevnování jednoty národního jazyka“ (s. 42).

V morfológickom okruhu najprv spomenieme štúdie, ktorých predmetom je problematika vymedzovania slovných druhov. — P. Ondrus v štúdií *Nepřnovýznamové slova a systém slovných druhů v slovenčine* uzaviera (v druhom zo svojich záverov): hranice nepřnovýznamových slov sa v morfológii — pre existenciu pomocných slovies a vetných prísloviak v slovenčine nekryjú s hranicami systému slovných druhov (s. 121). — L. Kroupová v štúdií *K slovnědruhové povaze deverbativních nevlastních předložek* skúma sekundárne predložky slovesného pôvodu (z prechodníka) a všima si ich frekvenciu v rámci jazykových štýlov. — V štúdií *Nekotoryje zamečaniya o časticach* sovietsky slovakista N. A. Kondrašov si všima najmä častice so spojkovou platnosťou a v štúdií *Častice a štýly* J. Mistrik podáva distribúciu častíc v rámci konverzačnej reči, umeleckých prejavov, poézie, žurnalistiky a náučnej prózy; dochádza k dvom triedam častíc (nociónálne a expresívne). Štúdia sa vnútorne zblížuje s Kondrašovovým príspevkom. Čítame v nej: „Na jednej strane je od častíc plynulý prechod k spojкам, na druhej strane k adverbiam, ale aj k citoslovciam“ (s. 139) a v závere „statistika hovorí, že častice sú slovnodruhovo homonymné najčastejšie so spojkami“. — Štúdia F. Daneša *K struktuře slovesných významů*, dobre podložená gnozeologickým východiskom, ukazuje sa ako významný príspevok na tej línii, ktorú bolo načrtlo dielo E. Paulinyho *Struktúra slovenského slovesa*. Daneš delí významy slovies na udalosti (*změknout*), procesy (*trpět*) a situácie (*stát, obsahovat*). Autor zaraďuje danú problematiku do lexikológie, no jeho sémantická analýza slovesa naznačuje dôsledky pre sémantické štruktúry viet na základe zviazanosti sémantiky slovies s ich gramatickými kategóriami.

Dve nasledujúce štúdie majú za predmet tvarovú stránku slovesného vidu. Sú to štúdie I. Němca *Rozdíl mezi vidovými dvojicemi na it:-at a it:-ovat v slovenštině* a J. Oravca *Slovenský model v tvoreni nedokonavého vidu*. Autori dochádzajú k odchodným záverom o postavení imperfektív na *-at* a *-ovat* v spis. slovenčine. Ukazuje sa, že rozvínená diskusia, na ktorej sa živo zúčastnil aj jubilant, pokračuje, teraz už pokojne ďalej. — V článku *Rod pomnožných miestnych názvov na -y, -e v spisovnej slovenčine* L. Dvoň podáva osobitosti pri uplatnení kategórie gr. rodu pri miestnych názvoch. (Hoci pri výbere rodu prijíma kritérium spojitosti miestneho názvu s apelatívom, zastáva náhľad, že názov *Mlynky* treba chápať ako femininum.) — Napokon v okruhu morfológie uvádzame slavisticky orientovanú štúdiu H. Křížkovej *Neurčité zájmena typu kdo v současných slovanských jazycích*. Autorka na dokladovom materiáli ukazuje, že uvedené zámená



majú vo všetkých slovanských jazykoch aj platnosť neurčitých zámen; jednotlivé slovanské jazyky sa odlišujú iba rozsahom ich používania.

Z lexikológie (do nej tu zahrňame i tvorenie slov, frazeológiu a onomastiku) čerpajú tematiku tieto štúdie: M. Dokulil *K tvoření vztahových adjektiv od dvouslovných pojmenování* — autor z výskumu zložených vzťahových adjektív vyvodzuje dôsledky aj pre ich pravopis; slovotvornú tematiku rieši aj štúdia M. Helela *Skládání slov v jazyce českém a slovenském* — tu sa porovnáva podiel kompozície v slovnej zásobe českého a slovenského jazyka a zisťuje sa v nich nielen kvalitatívna, ale i kvantitatívna blízkosť a na záver sa pripája, že aj v iných indoeurópskych jazykoch sa kompozitá utvárali podobne; L. N. Smirnov (*O prefiksálno-suffiksálnom spôsobe obrazovania otmennych glagolov v slovacskom jazyke*) všima si odvodzovanie s modelom *s-/z- + N + -ie(t)*, napr. *z-ostražít-ie-t*, pritom zdôrazňuje jeho rozdiel od odvodzovania typu *ostražítiet* — *zostražítiet*; Z. Sochová (*Slovesné vazby z hlediska slovníka*) vymedzuje platnosť slovesnej väzby v súvislosti s jej uplatnením a zaznačovaním v slovníkoch; M. Pisárčiková (*Prefixálne antonymá so zápornou časticou ne- v slovenčine*) preberá jazykovú stránku logicko-lingvistickej kategórie antonyma a upozorňuje na rozdiel medzi antonymami a protirečivými pojmami.

Živo sa v zborníku hlási ako súčasť lexikológie aj frazeológia. — E. Smiešková (*Predložkovo-menné konštrukcie vo frazeológii*) žiada ich uvádzať vo frazeologickej časti slovníkového hesla, nie v exemplifikácii. J. Mlacek (*Funkcia niektorých slovesných kategórií v ustálených spojeniach*) všima si platnosť vidu a spôsobu slovesného deja v nich a v ich prípustných variantoch a E. Kučerová (*Frazeologizované menné slovné spojenia*) upozorňuje na rozdiel medzi preneseným a frazeologickým významom.

Do tohto okruhu patria aj články s onomastickým zacielením. Sú to štúdie: V. Uhlár, *Zábava — apelativum a toponymum* — autor v nej na základe dokladov z celého Slovenska ukazuje, že význam toponyma *Zábava* pravdepodobne nesúvisí s dnešným významom apelatíva *zábava*, lež so „zabavením“ (zdržaním) na kontrolovaných alebo ťažkých prechodoch; M. Majtán (*Krstné mená postav v literárnom diele Boženy Slančíkovej-Timravy*) na úplnom materiáli z Timravinho diela dokladá zámerný výber osobného mena podľa spoločenského zaradenia jeho nositeľa; I. Kotulič (*Niektoré typy tvorenia živých mien pre synov*) na mnohostrannom materiáli predkladá diferencovaný vývinový proces formovania živých mien pre synov.

Špeciálne lexikálne okruhy sú predmetom dvoch článkov. K. Palkovič (*O slovenských názvoch mesiacov*) vyslovuje domnienku, že v starej slovenčine jestvovali domáce názvy mesiacov, z ktorých daktoré boli zhodné s češtinou: *brezeň, dubeň, rujeň*, iné sa zhodovali s názvami v druhých slovanských jazykoch a napokon daktoré, ktoré nemali oporu v nárečiach, sa ako umelé dotvorili. M. Majtánová (*Praslovanské výrazy \*goba, \*gribъ, \*gliva a \*bъdla v súčasných slovenských názvoch húb*) na historickom pozadí naznačuje základnú problematiku v okruhu mykologických názvov. — Všeobecnejší ráz má článok A. Habovštiaka *Slovná zásoba stredoslovenských nárečí a spisovná slovenčina*; opierajúc sa o lexikálny výskum slovenských nárečí autor v nej naznačuje kritériá, ktoré rozhodovali pri výbere slova do spisovnej formy nášho národného jazyka.

Štylistiku zastupujú dva príspevky — F. Miko (*Výrazová štruktúra textu*) — štúdia predstavuje prehĺbený pohľad na štylistickú analýzu textu na základe výrazových kategórií ako ukazovateľov pri generovaní štýlu, a to aj na ukážke z tvorby Janka Jesenského; J. Findra (*Individuálna tvorba a vývin funkčného jazykového štýlu*) — štúdia je dokladom toho, ako sa v individuálnom štýlovom raste ukazujú celkové tendencie vývinu príslušného jazykového štýlu (na literárnovednej tvorbe J. M. Hurbana); napokon príspevok M. Ivanovej-Šalingovej *Z výskumov expresivity* je informatívnym záberom zo vše-

obecnej jazykovednej problematiky. Autorka posudzuje expresivitu ako systémovú zložku jazyka, a teda odmieta protiklad „jazyk“ intelektuálny a „jazyk“ expresívny.

Peciarov zborník donáša bohatú jazykovednú žatvu a odkazovo dokresluje tematický prierez jubilantovým jazykovedným dielom. Aj v ňom sa nepriamo dokumentuje náhľad, ktorý tu chceme vysloviť v súvislosti so závermi hodnotiaceho Blanárovho článku, že jazykovedné dielo Š. Peciara, ak azda nebolo vždy priamočiaro zapojené do prúdu nesúceho vývin spisovnej slovenčiny podľa jej vnútorných zákonitostí, bolo vždy jeho katalyzátorom.

Vedeckým redaktorom zborníka je člen korešpondent SAV J. Ružička, recenzentom člen korešpondent E. Pauliny, výkonným redaktorom J. Oravec.

Zborník si nájde čitateľov medzi vedeckými pracovníkmi, ale aj učiteľmi slovenského jazyka. Prekvapuje jeho náklad — 400 výtlačkov.

G. Horák

*ETYMOLOGICKÝ SLOVNÍK SLOVANSKÝCH JAZYKŮ. SLOVA GRAMATICKÁ A ZÁJMENA.* 1. Předložky. Koncové partikule. Zostavil F. Kopečný. Praha, Academia 1973. 344 s.

Po *Všeslovanskej zásobe slovní* dáva vedúci brnianskeho etymologického pracoviska ČSAV F. Kopečný slavistickej verejnosti ďalšiu dôležitú a potrebnú knihu — prvý zväzok *Etymologického slovníka slovanských jazyků*. Zaradil doňho — ako sám píše — okrajové slová (predložky, partikuly, zámená), no zaradil ich nie pre okrajovosť, ale preto, že doteraz sa im v etymologických slovníkoch nevenovala primeraná pozornosť.

Hneď na začiatku treba povedať, že tento nedostatok sa mu podarilo odstrániť. Svedčí o tom už priestor, ktorý gramatickým slovám venuje. Tak predložky opisuje na 260 stranách (s. 41—299). Ďalej svedčí o tom počet slov, ktoré rozoberá.

Pri predložkách to nie sú iba dve desiatky a niečo slov, s ktorými sa v etymologických slovníkoch stretávame, ale je to niekoľko stovák slov: všetky slová, ktoré v slovanských jazykoch plnia (alebo plnili) funkciu predložiek, či už vznikli zo zmeravených substantív (z nominatívu, príp. z ohnutých tvarov), z iných slovných druhov, napr. z tvarov sloviac (z prechodníkov), zo zámen (zväčša príslovkových), alebo skladaním primárnych predložiek, prípadne skladaním primárnych predložiek s takýmito sekundárnymi. S týmto stanoviskom k rozsahu predložiek ako slovného druhu sa stotožňujeme.

Súhlasíme aj s tým, že pred etymologickým rozborom vždy predchádza lexikologický rozbor, teda že slovník najskôr podáva dnešný význam daného slova. Podáva ho zároveň vo všetkých slovanských jazykoch, a tak slúži porovnávacím slavistickým cieľom. Až po porovnaní a často na jeho základe naznačuje cesty etymologického vývinu.

Autor starostlivo dbá na hodnovernosť dokladov. Zväčša ich cituje s menom prameňa a autora. Bez týchto údajov ponecháva iba citáty „z bežných vedeckých slovníkov príslušného jazyka“. Ani takéto slovníky však nepodávajú vždy celkom presný stav v jednotlivých jazykoch. V slovenskom materiáli napríklad vzbudzujú pochybnosť doklady *opodial* (s. 34 a 144), *pre (pre dnes to stačí, hlasovať pre niekoho, s. 163)*, a naopak, chýbajú slovenské doklady napr. na účelovú predložku *po* (s. 183), napr. *íst po rodu, poslat po doktora* a i.

Keď ide o doklady v tomto diele, treba povedať, že na mnohých miestach chýbajú slovenské doklady preto, že ich naša dialektológia ostala zatiaľ dlžná etymologickému výskumu, napr. doklady na reduplikované (východoslovenské) predložky *zoz (zos), vov (vof)*, doklady na predložky *vyše, niže*, na záposlovenskú predložku *dálej* a doklady

na jednotlivé významy (limitný význam slovenskej predložky *do*, časový význam akuzatívnej predložky *pod* v západoslovenských nárečiach v spojení *pod starosť* a mnohé iné). Túto medzeru nahradiť výskum našej nárečovej slovnnej zásoby, ktorý je v prúde.

Z formálnej stránky autor vysvetlil mnohé kontaminácie predložiek, napr. *bez(ъ)/brez, perzъ/pers, čersъ/čerzъ, skvozě/skrzě*, rozmanité kontaminácie prvotných predložiek, kumulácie prvotných predložiek s druhotnými a formálne zmeny, najmä skrátenia, ktoré vznikli pri kumulácii na jednotlivých predložkách.

Osobitne treba vyzdvihnúť lexikologický rozbor predložiek. Významy predložiek a ich vzájomný súvis autor opisuje jasne a často do najmenších podrobností presne. To je neľahká práca najmä pri prvotných predložkách a pri starších druhotných predložkách. Opis každej z týchto predložiek má ráz akejsi malej monografie; porov. pri predložkách *čers* (*čerz*), *do*, *kolo*, *kon*, *k*, *na*, *nad*, *ot*, *perd*, *perz*, *u*, *v*, *za*. Napriek tomu, že ide o opisy rozličných predložiek, sú spracované metodologicky jednotne. Pri vyčleňovaní významov predložiek ako hlavné kritérium autor berie protiklad pohybové (*smérové*) *pojetí* — *kliďové pojetí* a súbežne ho sprevádza poukazom na „rekciu“ predložiek s pádmi. Tento protiklad konštatuje nielen v bežných prípadoch, ale konštatuje ho aj pri málo známych významoch a dokonca pri jednotlivých použitíach. Sleduje ho aj v porovnávacej, slavistickej časti hesiel a zisťuje jeho dosah na významovú zhodu alebo odlišnosť tej istej predložky v rozličných slovanských jazykoch a v rozličných ich obdobiach. Osvetľuje tak i významy, ktoré by ináč ostali nejasnými. Napr. význam predložky *u* začína opisovať od ablatívneho (teda od smerového) významu, v spojeniach typu *č. u někoho koupit, získať*, *sch. ukrasti u koga*, až potom ukazuje, ako sa tento význam menil v jedných slovanských jazykoch na priestorový statický význam blízkosti a v iných jazykoch a nárečiach ostal dynamický. Podobne pri predložke *pro* (slovenská *pre*) prináša doklad na jej pôvodný smerový význam „*skrz, cez*“ (*pro prsten da se províraš* = „nech sa cez prsteň prevliekaš“) a na súvis tohto transgresívneho významu s významami z kauzálnej sféry (najmä príčinnými a cieľovými). Zároveň kauzálne významy predložky *pro* konfrontuje s kauzálnymi významami iných predložiek s významom „*skrz*“; porov. predložky *per* (s. 163), *čers* (*čerz*) na s. 51, *skvozě* — *skrozě/(s) krzě* (s. 235 v poznámke 1. a s. 237). Podarilo sa mu tak odhaliť podstatné súvislosti medzi členmi v systémoch slovanských predložiek a osvetliť celú sieť ich významov. Celá stať o predložkách tvorí koherentný celok. Prezrádza autorove hlboké vedomosti zo všeobecnej jazykovedy a rozsiahle skúsenosti zo syntaxe.

Druhá časť (*Koncové partikuly*) rozsahom zaostáva za prvou časťou (tvorí len desatinu celého textu) a je k prvej priradená dosť neorganicky. Eďične by bolo vhodnejšie zaradiť ju do proponovaného II. zväzku, ktorý má obsahovať popri spojkách a zámenách všetky ostatné častice, t. j. samostatné častice primárne i sekundárne (modálne a modalitné slová vzniknulé z iných slovných druhov a ich tvarov, napr. z prísloviak, z poklesnutých tvarov substantív a sloviac). V tomto I. zväzku sú zahrnuté iba nesamostatné častice, ktoré sa pridávajú v slovauských jazykoch na koniec slov, najmä na koniec prísloviak a zámenných prísloviak, napr. *-e* (mor. a západoslovenské *jednúc, pokerúc*), *-ce* (slovin.), *-da, -de, -dy*: stsl. *tъda, kъda*, ale aj dnešné slov. *onehda/onegda*; *č. tudy, tady* a *i.*, *-ka*: *č. ľud. a slov. semka*, slov. *tunáka, tutoka, doluka, -ko -ko(m)*: psl. (*jako, tako*, *č. tedkom, -ky: hnedky, mlčky, stojacky, -va*: b. *tuva*, západoslov. a mor. dial. *podlevá, skrzevá*, ukr. *kudyva*..., ale najmä na koniec zámen, napr. *-bud, -nebud, -nibud*: ukr. *chto bud, r. kto nibud, -kolej-koli (věk)*: *č. kdokoli, p. ktokolwiek, cacokolwiek, slov. ktokolvek, -libo/-lhubo*: stsl. *kъto ljubо, r. kto-libo, -pak*: *č. kdopak*, slovin. *kaj pa(k) da, -si*: *č., p., ukr., br. ktosi*... čiastočne aj na koniec čísloviek, napr. *-ci*: stsl. *drugoič*, stpol. *dwójcy (dwujcy, dwajcy, dwójce)*, *-če, -či, -č*: slovin. *drugóč* (dvakrát), *drugóčel-áč* (inak),

ukr. *trejči/tričy, tryči*, br. *dvojčy, trojčy*, *-kort, -krát, -krot/-króc* (ako druhý komponent násobných čísloviek), *-pot* (ako druhý komponent násobných čísloviek v jsl. jazykoch). Za nesamostatnú časticu sa tu počíta i druhá časť neurčitých zámen (mor. ľud., ale aj slov. spis. čo tu *chýba*)  *kto chce, čo chce*. Zo slovakistického hľadiska by sme sa chceli dotknúť iba troch častíc. Prvou z nich je nesamostatná častica *-že*. Tá sa v tomto slovníku hodnotí rovnako v češtine i v slovenčine ako arch. Na slovenčinu toto hodnotenie neplatí, lebo je to častica i dnes veľmi frekventovaná a používa sa nielen pri slovesách (pri imperatívach), ale aj pri iných slovných druhoch, napr. pri adjektívach, porov. *Širšiu že tú, kopu založí!* (Tajovský). Druhou je častica *-by* (písaná i osobitne), ktorá v slovenčine tvorí súčasť odstupňovacích spojok *nie by, nie to by, nietoby*. Pri častici *-brže* by sme chceli upozorniť na jej formálnu úpravu v slovenčine, kde tvorí druhú časť modálnej častice *tobôž* (z pôv. *to brž*).

Vysvetlovací text v *Etymologickom slovníku slovanských jazykov* je písaný veľmi úsporne, ale výstižne. Autor týmto slovníkom obohatil slavistiku o ďalšie dôležité dielo.

J. Oravec

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ATLASZA (ATLAS MAĎARSKÝCH NÁREČÍ). I. vyd. Red. L. Deme, S. Imre. 3. časť: mapy 389—570. Budapest. Akadémiai Kiadó 1973.

Tretia časť atlasu maďarských nárečí (o prvých dvoch častiach a o prácach na atlase pozri našu informáciu v *Jazykovednom časopise*, 23, 1972, s. 98—100) má tú istú redakciu ako predošlé dve: mapy jednotlivých hesiel sú vytlačené na voľných listoch a uložené v ploskej škatuli so sklopným vrchnákom. Vlastným mapám predchádza opakujúci sa titulný list celého diela, potom nasleduje titulný list samotnej tretej časti; na zadnej strane tohto listu sú skúmané heslá v abecednom poradí s udaním čísla mapy. Ďalej na zvláštnych voľných listoch nasledujú i tu vysvetlivky značiek, zoznam výskumných bodov podľa jednotlivých výsekov jazykového územia označených veľkými písmenami abecedy a číslom bodu vo výseku, potom sa uvádzajú výskumné body v abecednom poradí s udaním litery výseku a čísla bodu. Pripojený je aj list mapy, na ktorej sú vyznačené iba geografické výseky, ich písmeno, čísla jednotlivých výskumných bodov, ich meno, štátne hranice, pre lepšiu orientáciu rieky Dunaj a Tisa, ako aj obrysy Balatonu. Potom nasleduje taký istý mapový list, lenže na ňom už názvy obcí nefigurujú, a ešte jeden celkom prázdny, nevytlačený list.

Táto časť atlasu maďarských nárečí obsahuje mapy číslo 389 až 570, podáva teda jazykovo-geografický materiál 182 hesiel, z ktorých 171 je lexikálneho, 9 morfológického a 2 hláskoslovného charakteru; heslá označené ako morfológické a hláskoslovné organicky zapadajú do príslušných pojmových okruhov.

V recenzovanej časti atlasu sú spracované názvy týchto pojmových okruhov: strava (raňajky, obed, obedovať, olovrant, večera, mliečne výrobky, kuchynské jedlá — polievka, perkelt, praženica, plnená kapusta atď.), príslušné materiály k nim a činnosti (pomlieť atď.), resp. činnosti súvisiace s prípravou jedál (napr. zakáľacka); odev, obuv; príbuzenské vzťahy (stará mama, starý otec, macocha, mladšia sestra, staršia sestra atď.); ľudské telo, vlastnosti, hlavné ľudské činnosti a dejania (chrápať, umývať sa, potiť sa, smiať sa, usmievať sa atď.).

Lexikálna diferenciácia názvov jednotlivých základných pojmov nie je ani zďaleka taká veľká ako hláskoslovná diferenciácia. Prevažná časť pomenovaní skúmaných vecí a pojmov je lexikálne jednotná na celom jazykovom území. Platí to nielen o názvoch

s ugrofínskou alebo starotureckou etymológiou, ako *máj*, 'pečeň', *epe* 'žlč', *túró* 'tvaroh', *savó* 'srvátka', *író* 'cmar' atď., ale aj s etymológiou pomerne mladšou, napr. slovanskou: *ebéd* 'obed', *uzsonna* 'olovrant', *vacsora* 'večera', *kolbász* 'klobása', *szoknya* 'sukňa', *gatyá* 'gate' atď., resp. aj o novších domácich pomenovaniach, ako *kötény* 'zástera', *kesztyű* 'rukavice', *bakancs* 'baganča' atď. Zato v ojedinelých prípadoch badať istú rozdielnosť aj v názvoch niektorých základných pojmov. Tak názov *chlapca*, totožný aj v nárečiach so spisovným *fiú*, je známy iba na východnom a severnom Potisí, inde sa hovorí *gyerek* ('dieťa', 'decko'), resp. v povodí Bodrogu *inas* (porov. slov. básnické *junoš*); pomenovanie 'raňajok' *reggeli* má tiež lexikálny variant v hláskoslovne základnom *früstück*; medzi oboma pomenovaniami badať však aj významový rozdiel. Lexikálne nie je ďalej jednotný názov *šunka*: v Zadunajsku a na západe v prislovenskej oblasti je *sonka*, zhruba od Dunaja na východ a v severnom Porisí *sódar* a pod.

Pre slovenčinu je okrem lokálnych a užšie regionálnych výpožičiek názvov určitých vecí a pojmov, ako *perki* 'lekvárová taška, lekvárové tašky', *palacinka*, *siska*, *rópog* 'chrápe', *skuli* 'škulavý' atď. zaujímavé, že dvojaký názov jedla z kúskov mäsa a papriky *perkelt* a *paprikás* sa odzrkadľuje aj na maďarskom jazykovom území, a to jednak v hláskoslovne základnom tvare *pörkölt*, jednak v slove *paprikás*. Rozšírenejšie je slovo *pörkölt*, *paprikás* sa vyskytuje sporadicky a na väčšej oblasti iba na Dolnej zemi, kde sa paprika pestuje už od tureckých čias. Maďarské slovo *lekvár* (s tým istým významom ako v slovenčine) je výpožička zo slovenčiny a je rozšírené na celom jazykovom maďarskom území okrem Sedmohradska, kde sa namiesto neho používa prastaré uralské slovo *íz* (pozri *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [Historicko-etymologický slovník maďarského jazyka]. Második kötet. H—O. Budapest 1970; s. 747).

Vyjdením tretej časti *Atlasu maďarských nárečí* sa už publikovala väčšia polovica dialektologického materiálu zozbieraného pre atlas. Po vyjdení zostávajúcich častí bude iste veľmi zaujímavé preštudovať atlas aj z hľadiska stredoeurópskej areálnej lingvistiky.

F. Síma

STANG, CH. S.: *LEXIKALISCHE SONDERÜBEREINSTIMMUNGEN ZWISCHEN DEM SLAVISCHEN, BALTISCHEN UND GERMANISCHEN*. 1. Aufl. Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget 1972. 95 s.

Nestor škandinávskej slovanskej a baltskej porovnávacej jazykovedy, emeritovaný profesor univerzity v Oslo Ch. S. Stang, autor viacerých monumentálnych publikácií z histórie slovanských a baltských jazykov, najmä z oblasti slovanského slovesa, vrátil sa vo svojej ostatnej publikácii k problému, ktorý nie je v indoeuropeistike ani v slavistike nijako nový. Ide o problém bližšieho genetického vzťahu medzi slovanskými, baltskými a germánskymi jazykmi, o ktorom už geografické rozloženie týchto troch skupín indoeurópskych jazykov indikuje určité pozitívne sudy. Ako je z dejín komparatistiky známe, už A. Schleicher mal vo svojom genetickom strome germánske, baltské a slovanské jazyky na jednom konári, ktorý sa iba neskoršie rozvetvil na mladší konár germánsky a balto-slovanský. V úvode práce (s. 5—12) autor komentuje novšiu literatúru z 20. stor. (Lehr-Splawiński, Georgiev, Scherer). Na rozdiel od práce Scherera *Germinac-Balto-Slavic Etyma* z r. 1941 uznáva Stang oveľa užší okruh špecifických balto-slovansko-germánskych lexikálnych responzií, kým prácu V. Georgieva *Balto-slaviansko-germanskoto ezikovo rodstvo* z r. 1948 doplní o mnohé ďalšie lexikálne responzie. Celkom Stang vymedzil 188

slovansko-baltsko-germánských responzií. Zaraďuje do tejto kategórie slová, ktoré majú starý indoeurópsky základ, ale v uvedenej sfére jazykov rovnakú formálnu a sémantickú deriváciu (napr. slovanské *lud*, baltské-litovské *laudis* a nemecké *Leute*), ako aj také slová, ktorým ťažko určiť spoločné ide. východisko, ale ich výskyt v uvedených troch skupinách jazykov nemožno vyložiť preberaním z jednej skupiny do ostatných dvoch (napr. nem. *Silber*, slovanské *srebro*, lit. *silabras*).

Okrem materiálovej dokumentácie (s. 13—66) obsahuje monografia kapitolu *Analýza materiálu* (s. 67—78) a *Pokus o niektoré závery* (s. 79—82).

Za najťažší problém, ktorý sa pri skúmaní tejto lexikálnej balto-slovansko-germánskej spoločnej vrstvy vynára, pokladáme určenie toho, či spoločné balto-slovansko-germánske slová sú výsledkom paralelného vývinu v týchto troch jazykových sférach, alebo či ide o slovo, ktoré pôvodne vzniklo iba v jednej sfére a v dôsledku zemepisného a etnického kontaktu bolo druhotne prevzaté aj do susedných jazykových sfér. Napríklad Stang zaradil do spoločného balto-slovanského a germánskeho repertoáru aj pomenovanie číselnej hodnoty *tisíc* v týchto troch jazykových skupinách. Stang predpokladá, že pomenovanie tejto číslovky vzniklo v nejakom neznámom jazyku, z ktorého bolo prevzaté do balto-slovansko-germánskej jazykovej sféry, ako sa to snažil dokázať už H. Pedersen. Patrilo by teda do tej kategórie slov, ako je pomenovanie *striebra*. Striktná hlásková a sémantická genetická analýza však vedie jednoznačne k tomu, že táto číslovka vznikla primárne u Slovanov (slovesný základ *tū > ty-*, zhodný s českým slovesom *tý-ti* „byť napučný, hrubý, tučný“ a numerálny základ *k'mt-*, v praslovančine zákonite reflektovaný hláskovou podobou *semt-/sent-* alebo *sumt-/sunt* „sto“, pôvodný motivačný základ „hrubá, tučná stovka“), kým Balti a Germáni prevzali túto lexému od Praslovanov, pričom došlo pri preberaní k hláskovým deformáciám, čo je pri preberaní slov bežný úkaz. Túto ideu sa doteraz komparatistika bála vysloviť, hoci striktná jazyková analýza ju zákonite indikuje. Ešte stále totiž prevláda v komparatistike predstava navodená germánskou jazykovedou 19. stor., že germánsko-slovanské staré kontakty mali skoro výlučne determináciu germánsko-slovanskú, kým determinácia opačná, slovansko-germánska sa pripúšťala iba v nepatrnej miere. Vychádzalo sa z nedokázanej tézy, že predhistorická civilizácia germánska bola na vyššej úrovni ako predhistorická civilizácia slovanská. Teoreticky síce túto tézu Stang neuznáva, podľa neho boli starí balto-slovansko-germánski Indoeurópania na rovnakej sociálno-civilizačnej úrovni, ale v konkrétnom zhromaždenom materiáli mu zostali v interpretácii lexikálnych zhôd týchto troch indoeurópskych jazykových sfér reziduá starej komparatistickej tézy. Naša najnovšia genetická analýza z vyššej vrstvy civilizácie, ako sú napr. praslovanské pomenovania *kniežata/kňaza* a *peňazí*, ukazuje, že lexikálna determinácia slovansko-germánska bola oveľa intenzívnejšia, ako predpokladá doterajšia komparatistika.

Na koniec publikácie pridal autor dva samostatné apendixy, a to o sufixe *-sk'* v balto-slovančine (s. 83—87) a o sufixe *-er (-or-) -r* v baltčine, slovančine a germánčine (s. 88—89). Najmä druhá téma, výskyt likvidového vibrantového sufixu v plnom jasnom ablaute *-er* alebo v plnom temnom ablaute *-or* by si vyžadovala oveľa bohatší materiál a hlbšiu analýzu, lebo ešte stále máta najmä v slavistike neopodstatnená predstava, že slová so sufixom *-er*, najmä však *-or* a so zdĺženým vokálom *-ōr > -ar-* sú akoby automaticky signálom cudzieho pôvodu slova. To je jedným z dôvodov, prečo sa doteraz neprišlo v slavistike na domáci pravoslavanský pôvod ruského slova *chutor* a slovenského slova *chotár*.

Stangova najnovšia publikácia je cenným prínosom do skúmania genetických vzťahov slovanskej, baltskej a germánskej slovnnej zásoby.

Š. Ondruš

Roku 1937 vyšla po prvýkrát vynikajúca a medzi odborníkmi i študentami veľmi populárna *Fonetika francúzskeho jazyka* L. V. Ščerbu. Roku 1973 vychádza knižka Mirry Veniaminovny Gordinovej s rovnakým názvom. Obidve knižky majú však spoločný nielen názov — *Fonetika francúzskeho jazyka* M. V. Gordinovej je akoby súčasťou redakciou Ščerbovej fonetiky.

Hoci je vplyv L. V. Ščerbu v leningradskej škole stále obrovský, „vnuci“ už nepestujú ščerbovský kult tak ako jeho priami žiaci. Vidieť to napríklad pri interpretácii foném. M. V. Gordinová už vôbec neprijíma identifikáciu foném na základe ich artikulačno-akustickej zhody (Ščerbov „zvukovej tip“), ale opiera sa o morfonologickú analýzu. Tým sa na jednej strane vracia k Baudoinovi de Courtenay, na druhej strane prechádza na pozície moskovskej fonologickej školy, ktorá pri identifikácii foném vychádza z morfémy (Avanesov, Sidorov, Reformatskij, Kuznecov atď.). Takisto pri výklade slabiky (za najadekvátnejšiu sa pokladá teória Ščerbu-Grammonta, vysvetľujúca podstatu slabiky veľkosťou svalového napätia) uvádza na správnu mieru Ščerbovo tvrdenie o „slabičnosti“ ruštiny a „neslabičnosti“ francúzštiny, lebo novšie fonetické výskumy túto tézu nepotvrdili.

V prvej časti knižky (o segmentálnych jednotkách) venuje sa väčšia pozornosť artikulácii francúzskych hlások (s. 42—89; akustická stránka hlások je opísaná na s. 92 až 102). Opis artikulácie hlások je omnoho obširnejší, podrobnejší a prirodzene aj presnejší ako u Ščerbu. V mnohých detailoch sa od neho odlišuje (porov. napr. opravy pri fonéme *oe*). Akustickú charakteristiku hlások poníma aj Gordinová iba ako „nevyhnutný doplnok k fyziologickej“ (s. 90), čo je v kontexte novších smerov vo fonetike dosť prekvapujúce.

O suprasegmentálnych jednotkách sa hovorí, že ich typickým príznakom je fonetický kontrast. Zdá sa však, že to nemusí byť tak vždy. Napríklad prízvuk netvorí kontrast vo vlastnom (paradigmaticom) smere, ale iba v časovej následnosti. V tomto zmysle by preto bolo možné hovoriť aj o absencii kontrastu pri niektorých suprasegmentálnych jednotkách. Ďalej nie sme presvedčení, že na označenie prízvuku v ruštine je vhodný termín „fonéma prízvuku“ (fonema udarenija). Ani najčastejšie uvádzané dvojice (napr. *’muka-múka*) nie sú príkladmi na prízvuky ako fonémy, lebo sa tu nespĺňa jedna zo základných podmienok jej identifikácie: niet identického okolia. Prítomnosť prízvuku na prvej slabike spôsobuje neprítomnosť prízvuku na druhej slabike a naopak: prízvuk sa môže na druhej slabike vyskytovať iba v tom prípade, ak je prvá slabika neprízvučná.

Aj Gordinová stojí jednoznačne na stanovisku, že vo francúzštine slová nemajú vlastný prízvuk (Ščerba, Garde). Sú bez akcentu a dostávajú ho iba vo vete, a aj to nie všetky slová, lež iba tie, čo sa nachodia na konci „rytmickej skupiny“. Podľa toho teda nie je správne hovoriť o „dezakcentuácii“ substantív. Treba povedať, že táto Ščerbova myšlienka má čoraz viac zástancov a propagátorov.

V otázke fonetickej (akustickej) podstaty prízvuku autorka pripomína, že prízvuk je výslednicou viacerých prvkov: tónovej výšky, dĺžky slabiky, kvality vokálov a intenzity. Prízvučná slabika — ako sa tu uvádza — sa vydeluje najmenej dvoma, niekedy štyrmi, no najčastejšie tromi fonetickými príznakmi, a to v rozmanitých kombináciách. Preto podľa autorky vo francúzštine možno hovoriť o variantoch prízvuku. Ináč je to pri tzv. vytyčujúcom prízvuku (accent d’instance, vydeliteľnoje udarenije), pod ktorý sa zahrnuje logický a emocionálny prízvuk (porov. Mistríkov dôraz a emfázu). Prvý sa konštantne prejavuje vyšším tónom, druhý predĺžením a zosilnením prvej slabiky v slove.

Intonácia sa triedi na základe syntaktických kategórií, t. j. podľa typov viet — ozna-

movacích, opytovacích a optatívnych (jednoduchých viet i súvetí — podľa terminológie Ščerbu a aj Gordinovej jednočlenných a dvojčlenných viet). Osobitne sa preberajú vety podfarbené emocionálne. Syntagmami (tak ako u Ščerbu) nazývajú sa úseky reči, z ktorých je každý určený v intonačnom vzťahu ako celok. Podľa našej dnešnej domácej tradície sú to vlastne vetné úseky (porov. Daneš a i.).

*Fonetika francúzskeho jazyka* M. V. Gordinovej je prehľadnou a fundovanou príručkou pre vysoké školy. Možno ju bez váhania zaradiť medzi dobré romanistické práce vydané v ZSSR.

S. Ondrejovič

SUPRUN, A. E.: *LEKCIJ PO JAZYKOZNANIJU*. 1. izd. Minsk, Izdatelstvo Beloruskogo gosudarstvennogo universiteta im. V. I. Lenina 1971. 144 s.

V recenzovanej knižke bieloruského jazykovedca Adama Jevgenieviča Supruna sa skúma základná funkcia jazyka ako najdôležitejšieho prostriedku ľudskej komunikácie a poukazuje sa na niektoré spôsoby fungovania jazyka. Veľmi prehľadne sa v práci hodnotia metodiky skúmania slovnej zásoby a osvetľuje sa problém jazykovej evolúcie. V závere knižky sa hovorí o teoretickom a praktickom význame vedy o jazyku.

V prvej kapitole (*Jazyk ako najdôležitejší prostriedok ľudskej komunikácie*) sa autor zaoberá problematikou genézy jazyka. V zhode s marxistickou koncepciou pôvodu jazyka konštatuje, že jazyk vznikol a vyvíjal sa v procese ľudskej činnosti. Hovorí aj o predjazykovej etape výmeny informácií v ľudskom kolektíve: zámerna gestikulácia zvukovými signálmi umožnila ľuďom komunikovať bez prerušenia práce. Autor pripomína tézu, že jazyk je univerzálnym prostriedkom komunikácie, lebo je základom aj pre neязыkové formy komunikácie. Dôležitý medzník vo vývine jazyka tvorí objavenie písma. Človek mohol odovzdávať informácie po objavení písma nezávisle od času a priestoru. Na konci tejto časti sa hovorí o rastúcom spoločenskom význame jazyka, vyplývajúcom zo zvýšených úloh vedy, informácií a poznania vôbec v súčasnom živote spoločnosti. Sympatický je autorov názor, s ktorým sa stotožňujeme, že existencia mnohých jazykov dovoľuje ľudstvu všestrannejšie spoznať svet, vytvoriť si ucelenejší a hlbší obraz o svete, pretože každý jazyk prispieva k jazykovému „členeniu“ sveta, sekundárne aj k jeho poznaniu.

Veľmi cenná a z viacerých aspektov aj inštruktívna je tretia kapitola knihy (s. 49 až 72), kde sa hodnotia niektoré metódy štúdia sémantickej stránky slova. Autor tu pripomína niektoré známe postuláty sémantickej analýzy. Upozorňuje, že členenie významu na komponenty (sémantické príznaky) je správnym prístupom, avšak treba zisťovať iba podstatné (relevantné) zložky. V tejto časti sa zdôrazňuje nevyhnutnosť študovať sémantiku slov aj na základe údajov, ktoré získavame z ich okolia. Blízkosť alebo rozdiely v sémantike slov sa odrážajú aj v sémantike ich okolia. Podrobne sa v tejto kapitole osvetľuje Apresianova nekvantitatívna transformačná metodika (z monografie *Experimentálne štúdium sémantiky ruského slovesa*). Napokon sa referuje o výsledkoch sovietskych psycholingvistov v oblasti skúmania sémantiky slova.

Viacere zaujímavé myšlienky sú uložené v piatej kapitole — *O zmenách v jazyku*. Na tomto mieste nachodíme poznámky o jazykovej evolúcii. Protiklady sú základným motorom jazykovej evolúcie. Jazyk je v nepretržitom, hoci pomalom pohybe. Diachroniu chápe autor ako nekonečnú sériu striedajúcich sa synchronií. Kvanta jazykovej evolúcie v porovnaní s celkovým systémom jazyka nesmú byť veľké, lebo by narušili možnosti využitia tohto systému pre komunikáciu. Bieloruský lingvista vyslovuje názor, ktorý



sa začína v sémantike uplatňovať, že nestačí skúmať etymológiu jednotlivých slov, ale treba prikročiť k etymológii lexikálnych subsystémov, t. j. k histórii sémantických mikroštruktúr.

Záverečná kapitola rozoberá teoretické a praktické úlohy jazykovedy. Stretávame sa tu s myšlienkou, že masový bilingvizmus v mnohých prípadoch viedol k oslabeniu pozície niektorých jazykov. Mimoriadne sa tu zdôrazňuje úloha jazykovedcov v starostlivosti o jazykovú kultúru. Výklad tejto časti knihy sa končí poznámkami o potrebe objasniť možnosti a optimálne spôsoby regulácie vývinu v jazyku.

Na konci knihy je zoznam bohatej domácej a časti zahraničnej literatúry. Kniha je cenným pomocníkom pre tých, čo chcú hlbšie skúmať otázky všeobecnej jazykovedy.

*M. Laciok*

## Сообщения и рецензии

|  |     |
|--|-----|
| Щерба, Л. В.: Языковая система и речевая деятельность. Ю. Рыбак . . . . .                                      | 88  |
| Мигирин, В. Н.: Язык как система категорий отображения. А. Рацова . . . . .                                    | 91  |
| Косовский, Б. И.: Общее языкознание. Учение о слове и словарном составе языка.<br>И. Млачек . . . . .          | 93  |
| Габучян, Г. М.: Теория артикля и проблемы арабского синтаксиса. К. Бузаш-<br>шова . . . . .                    | 95  |
| Кондрашов, Н. А.: Общее языкознание 2. Проблемы языкознания и методы изу-<br>чения языка. И. Ружичка . . . . . | 98  |
| Кочиш, Ф.: Сложное предложение усложненного типа в современном словацком<br>языке. Я. Качала . . . . .         | 99  |
| Лингвистические исследования XII. Г. Горак . . . . .   | 102 |
| Этимологический словарь славянских языков. Грамматические классы слов<br>и местоимения. Я. Оравец . . . . .    | 105 |
| Атлас венгерских диалектов 3. Ф. Шима . . . . .  | 107 |
| Станг, Х. С.: Лексические соответствия славянских, балтийских и германских<br>языков. Ш. Ондруш . . . . .      | 108 |
| Гордина, В. М.: Фонетика французского языка. С. Ондрейович . . . . .   | 110 |
| Супрун, А. Е.: Лекции по языкознанию. М. Лацнок . . . . .  | 111 |

## CONTENTS

|   |    |
|---|----|
| Towards thirtieth anniversary of liberation . . . . .                           | 3  |
| Abel Král: Marx and Engels' definition of language . . . . .                    | 5  |
| Viktor Krupa: On the dialectical category of relation in language . . . . .     | 13 |
| Katarína Habovštiaková: From the development of the lexikon in Slovak . . . . . | 20 |
| Milan Majtán: Oronyms and the Slavonic monomastical atlas . . . . .             | 31 |

## Discussion

|  |    |
|--|----|
| Ladislav Dvořák: About the terminology of the compound sentence. . . . . | 36 |
|--|----|

## Review articles

|   |    |
|---|----|
| Ján Horecký: The Soviet discussion on the subject of linguistics . . . . .  | 41 |
| Juraj Furdík—Klára Buzássyová—Ján Bosák: A new impulses from the<br>Soviet derivatology . . . . .                                   | 51 |
| Šimon Ondruš: From the history of linguistics I. The Indian grammatical<br>school — Linguistic research in Ancient Greece . . . . . | 73 |

## Reports and reviews

|   |     |
|---|-----|
| Ščerba, L. V.: The system of language and the speech activity. By J. Rybák . . . . .  | 88  |
| Migirin, V. N.: Language as a system of the category of reflection. By A. Račová . . . . .                                  | 91  |
| Kosovskij, B. I.: General linguistics. The theory of word and of the vocabulary.<br>By J. Mlaček . . . . .                  | 93  |
| Gabučian, G. M.: The theory of the article and problems of the Arabian syntax. By<br>K. Buzássyová . . . . .                | 95  |
| Konrašov, N. A.: A course in general linguistics 2. Problems and methods of<br>linguistic research. By J. Ružička . . . . . | 98  |
| Kočíš, F.: The compound sentence in Slovak. By J. Kačala . . . . .  | 99  |
| Linguistic studies XII. By G. Horák . . . . .   | 102 |
| The etymological dictionary of Slavonic languages — The grammatical word-<br>classes and nouns. By J. Oravec . . . . .      | 105 |
| The atlas of Hungarian dialects. By F. Sima . . . . .   | 107 |
| Stang, Ch. S.: Lexical respensions between Slavonic, Baltic, and German languages.<br>By Š. Ondruš . . . . .                | 108 |
| Gordina, V. M.: The phonetics of French. By S. Ondrejovič . . . . .   | 110 |
| Suprun, A. E.: A lectures in linguistics. By M. Laciok . . . . .  | 111 |

## THE LINGUISTIC JOURNAL

of the **Ladovít Štúr** Linguistic Institute of the Slovak Academy of Sciences

Volume 26, 1975

Published semianually in 104 pp. by the VEDA, Publishing House  
of the Slovak Academy of Sciences

Address of the Editorial Board:

884 16 Bratislava, Nálepková 26, Czechoslovakia

Subscriptions are obtainable from SLOVART Ltd., 800 00 Bratislava,  
Leningradská 11

\*

## ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Института языкознания им. Людовита Штура Словацкой академии наук

Том 26, 1975

Издается два раза в год на 104 стр.

Издательство Словацкой академии наук

Адрес редакции: 884 16 Bratislava, Nálepková 26, Чехословакия

Подписки принимает SLOVART Ltd., 800 00 Bratislava, Leningradská 11

Redakčná rada:

J. Bosák (výkonný redaktor), J. Horecký (hlavný redaktor), I. Kotulič,  
Ā. Král, V. Krupa, F. Miko, E. Pauliny, Š. Peciar, J. Ružička,  
E. Sekaninová, V. Schwanzer, J. Štöle.